

Докія Гуменна

МІНУЧЕ ПЛИВЕ В ТРИЙДЕСЬМЕ

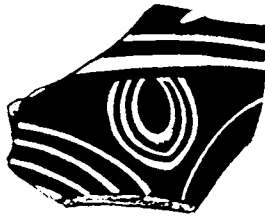
Докія Гуменна
МИНУЛЕ ПЛИВЕ В ПРИЙДЕШНЄ

DOKIA HUMENNA

**THE PAST IS FLOWING
INTO
THE FUTURE**

A tale of Trypillya

NEW YORK

1978

Published by
The Ukrainian Academy of Arts and Sciences
in the U.S., Inc.

ДОКІЯ ГУМЕННА

МИНУЛЕ ПЛИВЕ
В
ПРИЙДЕШНЄ

Розповідь про
Трипілля

НЬЮ - ЙОРК

1978

Видання Української Вільної Академії Наук
у США

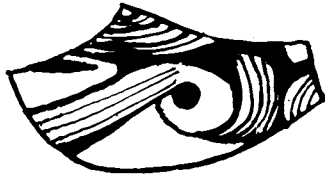
УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У США

Серія: З нашого минулого

Обкладинку та ілюстрації в тексті виконано за джерелами,
поданими в кінці книжки.

Copyright 1978 by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences
in the U.S.A., Inc.

Library of Congress Catalog Card Number: 77-93116

Петрени, Молдавія.

СВЯТЕ ОБУРЕННЯ

Питаєте, чому я взялася за цю повість?

Бо я обурена.

Як часто можна почути слівце „трипільська культура“... „Ще за трипільської культури“, — іронічно. Мовляв, „за царя Бомка, як була земля тонка“. Другий — сам не знає, що говорить: „Прадавні аборигени Полтавщини виходять безпосередньо із родів-племен знаної тільки на теренах України трипільської культури...“ З цього видно, що хоч і часто посилаються на якусь там трипільську культуру, але ніхто доладу не знає, що воно таке. А ось ще й третій: „Тільки не починайте з трипільської культури!“ — заявляє осу-часнений до зубів промовець чи журналіст.

Але чому „не починати“? Он жиди велично починають свій родовід від Авраама і пишаться, що вони така старовинна нація, мають свою довгу історію. На П'ятій авеню в Нью-Йорку можна часом побачити синьобілі транспаранти, перечеплені через увесь попереk вулиці. „Трьохтисячоліття жидівського народу“. А як порівняти, то біблійний Авраам почав свою кар'єру на яких три тисячі років пізніше за події, описані тут далі. Всі знають грецьку мітологію, — а то ж витвір часу вже пізнішого за Трипільля, з бронзової доби. З пошаною вимовляється слово „Рігведа“, збірник індуських гімнів, як найдавніший вияв людської думки, — а це також витвір часів, пізніших за Трипільля, і тягне він соки із Трипільля. Аджеж трипільці на терені України існували в той самий час, як у Єгипті будувалися перші піраміди, а в Месопотамії народжу-

валися і розросталися міста-держави із розвиненою іригацією, письмом для обліку податків, храмами, царями й жерцями...

Чотири покоління дослідників атакують трипільську проблему, бо там заховані початки індоевропейських народів. Варто тільки згадати, що за роки 1917-1957 опубліковано понад сто сімдесят праць, присвячених дослідженню Трипільля¹, не кажучи про раніші й пізніші та чужими мовами.

А нам так нічого не хочеться знати про цей найдавніший наш корінь?

Тепер особливо актуально знати — і то зазирнути якнайглибше, скільки вдасться. Тепер, коли нечиста сила завзялася викорінювати наші звичаї, переробляти увесь лад життя, ламати психіку, створювати штучні ерзац-обряди, винищувати національну неповторність, тепер знання минулого — жива, цілюща вода.

Тож щоб дати вихід моєму обуренню, я й почала цю розповідь. Моє завдання — наблизити давні епохи, не відкривати. Все, сказане на дальших сторінках, взято із наукових праць, монографій і звітів, лише замінено специфічно-наукову мову дослідників на звичайну розмовну. Отже, герої цієї повісти — віки, племена, їхні витвори. В них уже живуть всі зародки сучасного дня.

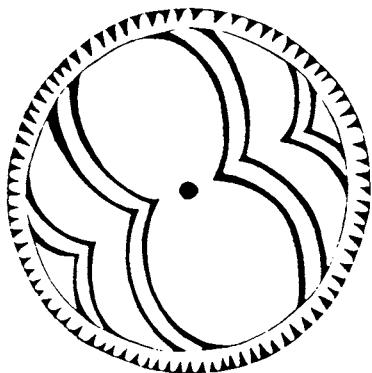
Нелегке завдання вбгати повнокровне життя кількох тисячоліть у коротку розповідь. За загальними контурами губиться вигравання граней всебічності. Що ж, пробуймо!

Цікаві поринути в лябіринт розшуків можуть почати із ознайомлення з тими джерелами, що подані в кінці книжки.

Шипинці, Чернівецька обл.

ПРОЛОГ

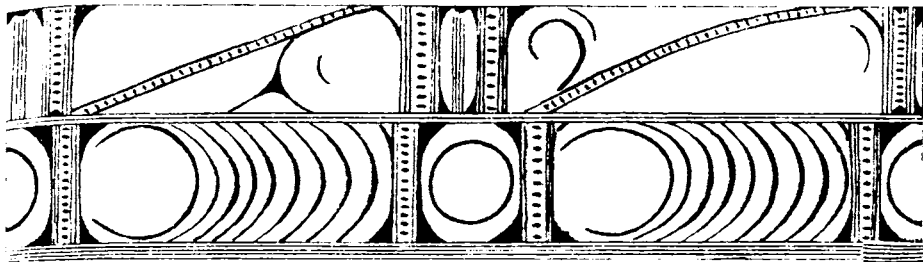

Томашівка, Гуманщина,
Черкаська обл.

**ВІСІМДЕСЯТИЛІТНЯ ЗАГАДКА,
що породила рій інших**

Кудринці, Поділля.

Шипинці, Чернявецька обл.

„... Ой, скільки тих розмальованих черепочків знаходив я на полі, як був малим пастушком... Ми ними гралися!”

(Ю. Лавріненко, у дружній розмові під вражінням доповіді про трипільську культуру на засіданні в УВАН.)

Такого одного черепочка знайшов був раз київський археолог Вікентій Хвойка, пристрасно закоханий у нашу старовину. Він вічно розшукував її в самому Києві та на його околицях. Шукаючи щось інше на полях біля містечка Трипілля (40 кілометрів на південь від Києва), надивав він і такого розмальованого черепочка. Зацікавився ним надзвичайно! Ось ще один і ще один... Е, та це варто дослідити!

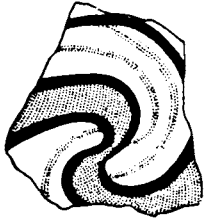
І не минуло багато часу, як стараннями того ж Хвойки було знайдено 28 пунктів нововідкритої культури в цій околиці. Перше коротке повідомлення для публіки з'явилося в історичному журналі „Киевская Старина” 1899 року ось такого змісту:

„Розкопи біля м. Трипілля Київського повіту.

Біля м. Трипілля і між селами Халеп'є та Верем'є вже раніше виявив В. В. Хвойка дуже цікаві рештки культури, що на неї вперше, завдяки розкопам у цій місцевості, звернено було серйозну увагу. Культура

Середня Придніпрянщина.

Кадіївці, Поділля.

ця, ще не цілком визначена, належить до кінця кам'яного віку та початку металевого. Тут на площинках із перепаленої глини, що можливо служили основою жител, знайдено величезну кількість цілих та розбитих посудин різноманітної форми, вкритих своєрідним розписним та рельєфним орнаментом; дуже цікаві фігурки людей і тварин, крем'яне та поліроване камінне знаряддя. Вироби із чистої міді. Деякі із виявлених тут речей мають подібність до кіпрських та фінікійських і загалом тут відчувається вплив Сходу. Безперечно, знахідка ця створить епоху в археології України.

Влітку 1898 року В. Хвойка із звичною для нього енергією провадив далі дослідження в цій місцевості. З цікавіших знахідок відзначимо відкриття досить великого приміщення з рештками стін із битої глини, що до нього вели три східці. В цьому приміщенні серед посуду, уламків його й попелу знайдено шар обвугленої і через це прекрасно збереженої пшениці, не належної до жадного із сучасних видів. У другому приміщенні знайдено також обвуглене зерно, ще покищо не визначене . . . Відзначимо також знахідку посудини, наповненої різним крем'яним знаряддям . . .”

Відтоді, от уже добігає 80 років, триває вивчення „черепочків”, що ними гралися пастушки. Воно ще не скінчилося, перед очима сучасників відкривається все більша й ширша панорама. Одні загадки, розв'язувані в процесі дослідження та наукових суперечок, породжували нові, а одночасно розстелявся щораз повніший

Коломиїщина 1
Київська обл.

образ велетенського часу найдавнішої історії України, починаючи так із сьомого тисячоліття до нашої ери.

Ця епопея розсування завіси минулого сама по собі така, як повість. Тож спробуймо й ми хоч коротенько кинути оком на цей фільм.

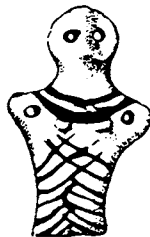
Почнімо з цього: а що сам Хвойка думав про своє відкриття?

Він розвинув теорію, що в часи нового кам'яного віку (у неоліті) тут жив осілий хліборобський нарід, який уже навчився обробляти землю, збирати врожаї та плекати худобу, і що цей нарід — далекий предок протослов'ян, які пережили на цьому терені всі відомі пересування інших народів і затримали в своїх руках країну предків аж до сьогодні.³ Хто ж це? Та виходить — український нарід, бо хто ж тут живе? Хоч знайдено де-не-де мідні вироби (якесь шильце, якийсь дротик), то це лише звідкілясь зі сторони прийшло, а все місцеве знаряддя ще камінне, неолітичне . . .

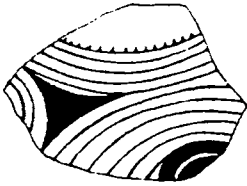
І так, слідом за Хвойкою, археологи довго вважали Трипільля культурою неолітичною, хоч вона в дійсності, як виявилось, е не о л і т и ч н а, себто з доби міді. Зате назва „трипільська культура”, „Трипільля” так і закріпилася за нею, також і в світовій археологічній літературі.

Другий дослідник назвав її „домікенською”, себто догрецькою. Е. Штерн (а за ним і інші деякий час) вважав, що поширилась ця культура на Україну із догрецьких Мікен . . . чи може навпаки — це була попередня культура, що з неї розвинулася мікенська. Наводило дослідників на таку думку прегарно орнаментована кераміка, досконало вироблена. Такий по-

13

Володимирівка, Гуманщина,
Кіровоградська обл.

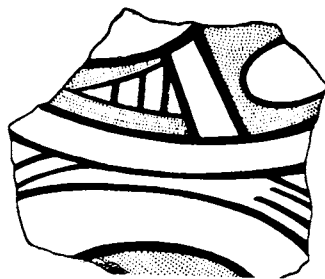
Шипинці,
Тернівецька обл.

суд він розкопав у с. Петренах (Басарабія), а було того посуду так багато, що дослідник задумався: а може це керамічна майстерня, що сама ширила свої впливи на всі боки? Якийсь широко поставлений промисел? Доповів на черговому археологічному з'їзді (1905 р.)¹, що він відкрив наче й трипільську культуру — і наче якусь іншу. Аджеж таке саме хліборобське знаряддя (мотики, серпи, зернотерки), такі самі статуетки, тільки не такий, як на Київщині, посуд. Там, над Дніпром, нема такого багатства спіральних кольористих wzorів, там орнамент здебільшого рельєфний, вглиблений, бороздчатий, простіший, — а тут у Петренах мальований на три-чотири кольори (червоний, чорний, білий та брунатний).

А тут ще й допомгло порівняння із розкопами в Греції. Там знайдено також мальовану кераміку. О, та й у інших місцевостях південної Європи, на Балканах... Ага, то це, либонь, і були ті тракійські племена, що при них згадує ще Гомер, — думав Штерн. Його підтримали й інші видатні археологи, заявляючи, що трипільська культура не місцевого походження, а принесена, — протилежно до переконання В. Хвойки.

Тим часом польські археологи також повідомили про відкриття такої ж культури в Галичині (Більче Золоте, Кошилівці тощо), хоч і з деякими відмінностями в деталях. Прийшли вісті, що й у Румунії та Мадящині знайдені подібні посуд, зернотерки та камінне знаряддя, а головне — невідмінний супровід мальованої кераміки, жіночі статуетки.

І тоді — посипалося! На Одещині у Саврані ар-

Кадіївці, Поділля.

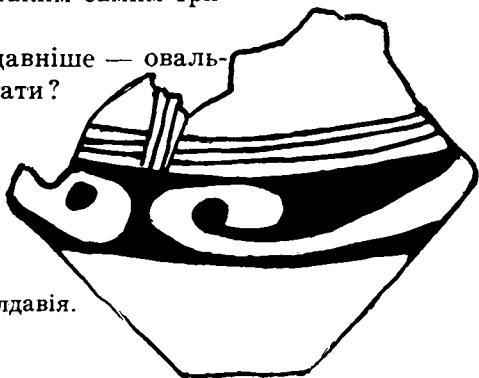
хеолог С. Гамченко відкрив (1913 р.) ще одне скопище такого ж начиння. На Поділлі близько Могилева-Подільського археолог М. Рудинський відкрив (1926 р.) у Озаринцях, урочище Попів Город, таку ж саму хліборобську культуру із кам'яним знаряддям, із полірованою бороздчатою (рельєфною) керамікою, а також і мальованою; рештки глиняних стін і печей. М. Біляшівський відкрив у Борисівці (1926 р.)... На Житомирщині — Колодяжне... У Буковині — Шипениці... Ге-ей! То це виходить, що на середній Придніпрянщині, на Побужжі, на Придністрянщині, в Галичині, на Буковині існувала однастайна своїми всіма ознаками хліборобська культура? І в яких часах, цікаво все ж так знати? Якщо це неоліт, то яких шість тисяч років тому?

Для того, щоб встановити хронологію, — що після чого, — треба ж зрозуміти, яке призначення цих решток людського існування, що досі були заховані в землі, а тепер відкриті. Які з них старші, а які молодші? Як ця культура розвивалася? Звідки, в якому напрямі ширилася? О, багато питань — і одне за одне зазублюється.

І тут розгорілися палкі дискусії. Молодше покоління археологів рішучо повстало проти Хвойчиного твердження, що ці пам'ятки — не житла, а тілопальні похоронні споруди. Та хіба ж не видно, що це — житла, з усіма ознаками!? Це — прямокутні рештки домів. Це не похоронні урочища, а поселення. А оті знайдені подекуди землянки і півземлянки із таким самим трипільським реманентом?

Тут вскочило нове питання: що давніше — овальні землянки чи наземні прямокутні хати?

15

Петрени, Молдавія.

От, щоб в'яснити документально, що воно таке, оці продовгасті, цегляними плитками встелені площинки, археологи вибрали один, відомий ще з часів Хвойки, пункт, таки біля містечка Трипілля.

В археологічній літературі вживають термін „площадки”; в давніших українських виданнях — „точкі”. А може краще „площинки”, „майданці”?

За п'ять кілометрів є с. Халеп'є, а в його околицях — урочище Коломийщина. Вирішили розкопати не одну якусь частинку, розкоп-траншею, як водилося давніше, а всю пам'ятку. Аж тоді буде видно, як виглядала вона в цілому, який плян розташування площинок. І чи це справді житла мертвих, чи навпаки, — живих?

П'ять років приїздила експедиція Інституту Археології з Києва на це саме місце після жнив, як уже зібрано хліб. П'ять років (1934-1938) всіма наймодернішими на той час засобами виявляла експедиція рештки людського існування на великій площі. Одним із головних завдань експедиції було виявити, як будувалися ці доми, чи є там стіни, дахи, печі, покрівлі тощо. Друге, не менш важливе — як розташоване було це (мабуть) селище. Виявилось цікаве: будови стояли колом із площею всередині. Одні розкопувачі казали — для загону свійської худоби, для захисту від вовків; а другі фантазували — для урочистих свят і церемоній...

При цьому експедиція набиралася багатющого досвіду, такого потрібного для розв'язання й інших нез'ясованих ще досі питань. Ось лише кілька з них:

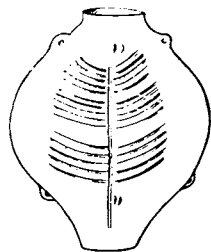
Будівлі ці склалися з двох-трьох, а то й більше кімнат із печами в кожній. Який тут міг уже бути сумнів — житло це чи ні? Ясно. Це питання розв'язане остаточно. Але чому в домі по дві й по три печі, а часом навіть і по дві печі в одній кімнаті? Це що, в кожній окремій кімнаті жила парна родина?

В основі стін були рештки обвуглених стовпів. З якого ж дерева? Дуб. Ага, то навколо було подостатком дубових лісів. А ось і ще одне підтвердження цього: у вальках глини знаходяться відбитки жолудів... а також і горіхів. Ага, це населення, крім свого основного харчування (зерна), збирало в лісі ще й горіхи, ягоди, гриби і жолуді? Хтось докидає, що трипільці розтирали жолуді, як і зерно, та домішували до хліба.

Домішка полови значна у вальках глини, а там же й відбитки зерна із пшениці та проса. Якого ще треба доказу про хліборобський характер життя та побуту цього населення?

Але ось питання: чого це майже всі ці фігурки, тут знайдені, побиті? Ніколи не підбереш частинок, щоб скласти цілість. І де їх знаходять? У смітнику, де скидали трипільці попіл та мушлі від скойок.

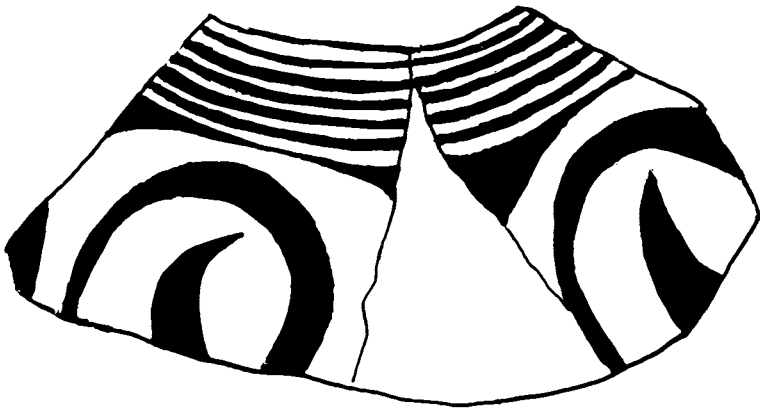
Але й мушлів тут! Цілі купи! Що ж це — скойки їли? Ну так же, їли! Риба і скойки була пожива неолітичним людям, що горнулися до рік, а ще не вміли сіяти в землю насіння. Було зерна того дуже мало, ще самосійне збирали, — то доводилося скойками та

Коломийщина I,
Київська обл.

жолудями надолжувати. І так ті купи мушель уже й у розквітлому неоліті, і далі в єнеоліті були невідмінно в кожному трипільському селищі. Про це згадується в кожному звіті розкопів.

А чи не краще навести тут нарис, писаний із натури у 1938-му році, образок із розкопів у Коломийщині?

Кудринці. Поділля.

Стара Буда, Звенигородщина, Черкаська обл.

Із історії сивої давнини

Екскурсія

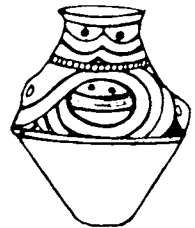
Екскурсію приймала Тетяна Сергіївна Пассек, керівник експедиції.

— Ми з вами знаходимось тепер у родовому поселенні так званої трипільської культури, що існувала шість-чотири тисяч років тому. Насамперед, гляньте навкруги! Ви звичайно не припускаєте, що тут поблизу є село — довкола далекі обрії, кілометрів на 40-50 від нас... А тим часом тут через кожних 4-5 кілометрів розкинулися села — Халеп'є, Стайки, Трипілля, Обухів, Черняхів... Тільки вони поховалися в ярах, долинах річок, що впадають у Дніпро. Трипільці ж селилися на отаких високих плято, трохи пологих до ярів, де були водоймища — річки, джерела. Це — характерна риса трипільських поселень.

Т. Пассек тримала в руках два пляни.

Один плян — розташування давніх трипільських поселень по річках, що впадають у Дніпро, Буг, Дністер. Вона звернула увагу екскурсантів на надзвичайну густоту поселень за давніх часів. В самому тільки районі річок Стугни, Красної, Бобриці, Сквирчі, себто в районі роботи експедиції, нараховано до тридцятьох поселень трипільського типу.

Другий — плян давнього поселення в урочищі Коломийщина, де ми стояли і дивилися на незаселені обрії. Справді, це місце — командна висота, відкриває величезні простори... Хвилясті лінії амфітеатром, огорнуті на небосхилі синіми димками, закучерявлені

Той самий орнамент на амфорі: лице богині.

групами дерев.

Поселення, що про нього розповідала екскурсантам керівник експедиції, п'ять років тому зажило ще раз новим життям, пролежавши в руїнах під шаром чорнозему (30-40 сантиметрів) кілька тисячоліть. І зажило воно не відразу, а спочатку несміливо окремими ділянками, знайденими 1934-го року.

— Як же ви знали, що тут, саме тут, треба шукати поселення? — цікавилися екскурсанти.

— Звичайно, що ми не знали цього, — відповіла Пассек. — Коли ми приїхали в Трипілля вперше у 1934-му році, то розбилися на партії і дослідили місцевість на багато десятків кілометрів навкруги. Таким чином натрапили й на це поселення. Знайшли дві ділянки і почали копати. Ми тоді не знали, що тут ціле поселення. А тепер подивіться на плян.

Охочі могли побачити точний топографічний плян поселення, де було зафіксовано 24 житлові площинки, вже відкриті, і дві ще не розкопані. Всі вони розташовані правильним колом.

— Розмах нашої роботи, як бачите, грандіозний. Ще досі дослідники Трипілля не розкопували таку колосальну площу, як це робимо ми: ставимо досліди протягом кількох років і поступово, крок за кроком, вивчаємо, зберігаючи первісний вигляд пам'ятки. Розкриваючи її, з'ясовуємо до деталей техніку, виробництво, побут, суспільний лад та ідеологію людей неоліту. Перед нами постає яскрава картина життя перших хліборобів на теренах України, людей надзвичайно здібних і розумних. Вони, не маючи нічого, крім кам'яного знаряддя, зуміли побудувати собі прекрасні

Середня
Придніпрянщина

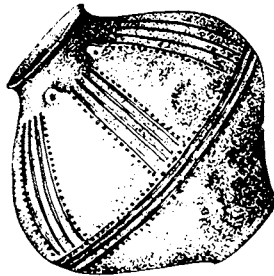
житла, освоїти рільництво, приручити тварин... Ось ми підемо до окремих житлових ділянок і ви побачите, що ці люди мали дуже високу будівельну техніку.

Пассек повела екскурсантів до ділянки ч. 25, яка на перший погляд являла собою хаотичне нагромадження цегляних плиток, глиняних вальків. Площинка була завдовжки метрів 18, а завширшки метрів 6. Подекуди серед уламків печини лежали черепки роздушеного під обвалом житла посуду, а одна посудина, місткістю так відер зо два, з тонким орнаментом, лежала боком. Вона тріснула, а проте зберігала свою форму, надану їй вправними руками талановитих мистців кілька тисяч років тому.

— Ось такий вигляд мало трипільське житло, коли воно завалилося. Наше завдання — зрозуміти місце й призначення кожного уламку, відновити початковий вигляд будівлі, вивчити спосіб будування, архітектуру, отже й побут трипільців. Тут на цій житловій площині, як ви придивитесь, є п'ять печей. Тут було кілька окремих кімнат і, либонь, стільки ж споріднених сімей, що провадили спільно хатнє господарство.

Пассек показала потріскані плитки — червоні, аж фіялкові від великого нагніту, що вони зазнавали колись. Показала ошлаковану, подібну до скла, печину. Це — розвалені челюсті печі. Була піч, та завалилася! Т. С. взяла в руки одну таку печину і передала екскурсантам, щоб вони побачили в ній сліди від дерев'яної плахи.

— Хоч трипільці й не мали металевої сокири, але для будови житла вони широко користувалися дере-

Коломийщина I,
Київська обл.

вом. Дерево скрізь позалишало свої відбитки. Ми знаходимо сліди і від великих плах, і сліди плетеної лози, сліди листя, соломи, жолудів.

— До того, як виводити стіни, трипільці виготовляли долівку. Сучасна селянська долівка примітивна, порівнюючи з тією долівкою, що ми спостерігаємо тут. Трипільці її раніше пропалювали . . . Ось бачите, який вона має брунатно-жовтий колір! Потім поверх нижньої валькової глиняної основи накладали дерев'яні плахи. Зверху накладали нові плитки, краще обпалені, часом навіть у кілька шарів. Із таких самих плиток склали підвищення для печей і лежанок. Ось вони, червоні плитки! Коли ми підемо на ділянку ч. 27, там ви побачите у розрізі цілий торт у шість шарів із плиток долівки такого брунатно-жовтого кольору. І це, звичайно, не випадково. Очевидно, й на такому високому місці трипільцям треба було забезпечувати себе від вологости . . . І вони, як бачите, вміли це робити!

— Коли долівку пропалили, виводили стіни із дерев'яних плах або з лози, а потім їх валькували. А гляньте, будь ласка, на вальок, що ви там бачите?

Один із екскурсантів узяв вальок і почав уважно його розглядати.

— Що ти скажеш! Відбиток полові! Справжні-сінька полова, ніби вчора з току! Ну, тепер я не буду сумніватися, чи були трипільці хліборобами, чи ні!

— В цьому ажніак не доводиться сумніватися, — відповіла Т. С. — В кожному житлі ви можете побачити зернотерку з каменя. Ці зернотерки — найнеобхідніший інвентар трипільського житла.

Вона запросила екскурсантів іти далі.

Коломийщина I,
Київська обл.

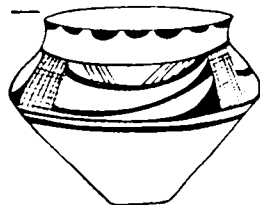
— А тепер ходімо на ділянку ч. 24, яку ми цього року знайшли випадково, шукаючи продовження муршельної ями. Хоч площинка заціліла тільки частково, бо її зачепив був своїми розкопами колись Хвойка, але там є дуже цікаві речі. Ану, спробуйте дати пояснення, чому на долівці, чи може під порогом, лежав людський череп!

С т о в п !

Хто не бачив трипільських житлових площинок, той може подумати, що ці житла були якісь мізерні халупки. Хто бачив їх, того вражає масивність руїни. Були навіть такі думки, що це — двоповерхові будинки і що великі уламки плиток, які навалом лежать на площинці, це підлога поверху. Інші гадають навпаки. Вважають, що трипільці жили в будівлях без стелі, без даху, просто під небом — бо на чому ж тримався дах? За чотири роки не знайдено нічого, що розв'язувало б цю проблему в той чи інший бік: чи на стовпи спирали трипільці дах, чи будували житло без стовпів. І тим, хто висловлювали думку, що трипільське житло мало стовпи, відповідали:

— Ну, то покажіть, де ж вони? Що ж, вуглики таки існують, але стовпи — тільки у вашій уяві.

На ділянці 24-ій, яку розчищали робітниці, обережно орудуючи ножами та щіточками, вже другий день ішло невиразне нагромадження різної печини. Керівник ділянки, Є. Кричевський, трохи нервувався — чи не поправся тут Хвойка, що така невиразність пішла? Ні печі, ні посуду, нічого нема певного, —

Томашівка, Гуманщина,
Черкаська обл.

якісь недоладні фрагменти цегли. Єдина знахідка була — червона статуетка жіночої подоби. Ну, це не велике диво. Таких статуеток за ці роки знайдено понад сто. І все побиті.

— Ідіть сюди, вуглик! — гукнула робітниця.

Керівник ділянки прожогом кинувся до місця знахідки, аж синій його комбінезон надувся від вітру і розпух. Обережніше! Місце з вугликом зразу взято під пильний нагляд, посаджено туди Харитину, вславлену чудовою обробкою найніжніших знахідок. Не зачепивши вугликів, робітниця очистила їх від землі і довела розчистку до такого стану, що всім стало ясно — це товстий стовп, уритий у землю. Можливо, його навмисне обпалили для міці, як це й тепер робиться. А можливо, так знімали дерево з кореня: підпалили й дали змогу підгоріти. Адже важко було кам'яним знаряддям добувати в лісі такий будівельний матеріал! І от дерево, закопане в землю, зогнило, а вугілля лишилося, зберігаючи первісну форму стовпа.

Халеп'є,
Київська обл.

Це був урочистий день. Трипільська хата із стовпами! Трипільське житло мало дах! І керівник 24-ої ділянки запевняв уже, що ця покрівля була односпадна.

Через годину знайшли другий стовп, майже напроти першого. Тоді керівник ділянки висловив другу гіпотезу. Ні, вона була двоспадна!

На місце знахідки зібралися наукові робітники і практиканти з усіх ділянок. Тут же вирішили зробити досліди: обпалити дерево різних порід, щоб визначити, якої породи були стовпи. Дід Матвій, вночі

сторож, а вдень незмінний асистент усіх експедицій минулих років, що йому доручають усякі делікатні справунки, відразу ж узявся до діла. Нікому не хотілося довго чекати, поки „стовпи” повезуть до Києва, поки лабораторія зробить аналізу. Через годину дід Матвій авторитетно заявив, що вугілля з дуба.

— Пам'ятаєте, — минулих років теж знаходили такі вуглики, тільки на них не звертали особливої уваги. Тоді вирішили, що це лишилося від огнищ, — пригадав хтось.

Почало хмарити. Якщо піде дощ — крихкі вуглики розміє. Захвилювався керівник ділянки, захвилювалася Тетяна Сергіївна. Почали шукати миски-горшки, щоб укрити „стовпи”. Якщо нема чим накрити, керівник ділянки ладен сам змокнути під дощем, аби тільки їх зберегти. „Стовпи” треба негайно зфотографувати, щоб якнайточніше зафіксувати цю надзвичайну і рідку знахідку.

Через кілька днів гіпотеза про двоспадний дах перетворилася на твердий факт. На ділянці 17-ій теж було визволено з-під землі стовпці і теж у такому розташуванні. Нема сумніву — стовпи були в кожному житлі і вони підтримували двоспадний дах.

Тетяна Сергіївна приймає вітання

Керівник експедиції, Т. Пассек, крім загального керівництва, взяла на себе ще й розкриття центральної частини поселення. Вся площа в центрі поселення має бути суцільно розкопана. Крім того, на всі чотири сто-

Коломийщина 1,
Київська обл.

Верем'є,
Київська обл.

рони світу підуть довгі прокопи в поле так на метрів 50. Навкруги поселення пройдуть робітники із спеціальним „шупом”, щоб з’ясувати, чи нема другого, ще ширшого, кола жител і чи нема тут поблизу десь могильника. І тоді тільки можна буде сказати що поселення досліджене, і тоді тільки буде повна картина та незаперечні висновки.

— Таню Сергіївно!

Почувши цей оклик, начальник експедиції доручає практикантам провадити нівелювання площинки 18-ої без неї, а сама поспішає до робітниць. У кутку розкопу стояла велика миска, щойно звільнена від землі, роздушена чорноземом, що наліг тисячоліттями. Чому серед селищного двору опинилася ця миска?

Миска лежала так вдушено в землю, що Т. С. відразу послала за фотографом. Зібрався „кворум”. Летюча бесіда. Всім подобалася знахідка і всі ніяковіли. Добренна велика миска стоїть у центрі селища!

Фотограф зажадав, щоб відкопали метрів на два довкола миски, — сонце не дає потрібного освітлення в кутку розкопу.

Сказано — зроблено. Але вже Т. С. не довелося відходити від цієї точки розкопів. За мискою пішли кістки, зернотерка, а далі й долівка в кілька шарів обпаленої глини. О, і мале вогнище із ошлакованою печиною! Та це ж житло! Маленьке житло, що чомусь опинилося в середині поселення. Зібралися — керівники ділянок, практиканти, робітники.

Це — таке ж маленьке житло, як і знайдені подекуди між великими домами. Нема сумніву: це, можливо, були житла літнього типу, можливо, інвентарного

Коломийщина I,
Київська обл.

службового призначення, — висловив хтось думку.

Але керівник ділянки 24-ої думає інакше:

— Це — ембріон великого дому. З таких малих хижок потім розросталися великі житла. Їх добудовували, перебудовували і вони потім набирали такого масивного вигляду.

Дехто з присутніх скептично мурмотить:

— Теорія розростання малих площинок у великі... Сумнівна річ! У кожному разі, вона не досить обґрунтована. Я більше схиляюся до того, що на місці отакого маленького житла трипільці будували заново велике, не знищуючи нижньої долівки давнішого житла...

„Ембріон-площинка” дістає свій номер, керівник експедиції заносить житлечко на пляні. Здавалось би, можна на тому поставити крапку, бо кожен день приносить нові знахідки: то кремінного ножика, то рогову мотику, то кілька статуеток. Та того ж самого дня в середині поселення знайшли ще одну „ембріон-площинку”.

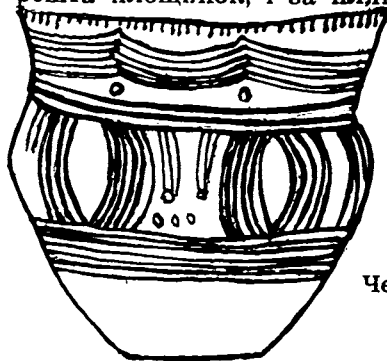
Т. Пассек наказала копати на тому місці, де стоїть її курінь. А через деякий час, коли там теж знайшли слід малого забудовання, як вона й передбачала, Тетяна Сергіївна урочисто сказала:

— Я приймаю вітання! Відкрито внутрішнє коло!

Справді, занесені на плян нові площинки, разом із двома великими, відкритими всередині поселення 1937-го року, давали ясно виявлене внутрішнє коло жител. Тепер треба занести на плян теоретичну схему, як би мала виявитися решта площинок, і за пляном копати. Вони будуть!

Коломийщина I,
Київська обл.

Гарбузин,
Черкаська обл.

От, які несподіванки дає широкий закрій розкопів! Хвойка зазначав, що трипільські поселення мають два кола будівель: одне коло зовні другого. Але ніхто не здогадувався шукати його всередині поселення. Пассек цього дня кілька разів дивувалася з інтуїції Хвойки, який, при всій своїй примітивній методиці, передбачив два кола. А все ж треба послати робітників пошукати в полі, поза межами розкритих жител. А що, як житла розташовані трьома концентричними колами?

Тут то й виникла дискусія. Яке коло постало раніше? Може спочатку оселилися малим колом, а потім розжилися й почали добудовуватися? Ніхто, правда, дуже не обстоював такої думки. Автор терміну „ембріон-площинка” широко розвивав теорію, що спочатку зовнішнє коло все складалося із таких „ембріонів”, а потім вони розросталися у великі хати. Коли ставало тісно, тоді виселялися в середину кола.

— Ну, куди ж інакше? — доповнювала Т. С. — Ясна річ, що в середину, де безпечніше. Я собі так уявляю це поселення: зовні широке коло жител, воно охоплювало друге, вужче, а в самому центрі, очевидно, був загін для худоби.

Тетяна Сергіївна приймала вітання недаремно. Внутрішнє коло вже існує реально, доведено. Коли експедиція цього року взялася до роботи, відкритих жител було 26, а коли закінчила, стало 39.

Археологічні загадки

Була одна житлова площинка, яка дуже інтригувала всіх. Одна з трьох печей, що була колись на

Верем'є,
Київська обл.

ділянці 17-й, провалилася а з-під завалу визирали фрагменти великої миски. Всі нетерпляче чекали, коли розчистка дійде до такого стану, що можна буде розбирати піч, себто як вона буде описана, закреслена на пляні, зфотографована. Під піччю щось мусіло бути. Очевидно, там була яма, а в ній якісь цікаві речі. А що, коли раптом мідна сокира? У світовій літературі про трипільську культуру до сього часу відомо лише шість мідних сокирок. Невже на цьому поселенні так і не знайдеться міді?

Але науковий робітник повинен вжитися в свою ділянку, обміркувати, що на чому лежить, що на місці, як було залишено колись, а що завалилося... з якого боку і чому так? І керівник ділянки 17-ої, В. Петров, не поспішав. Коли й почав знімати шар за шаром вальки та плитки, то печі не торкав. Він відтягував час або приємних сюрпризів, або прикрих розчарувань.

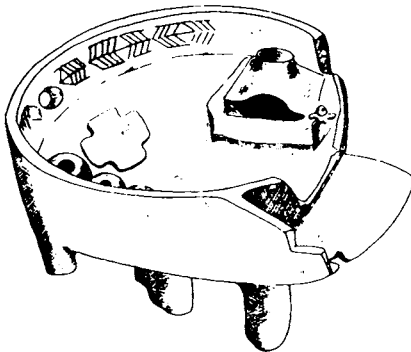
І все ж той час настав. Як тільки почав дослідник здіймати перші плитки, шлаковану печину від заваленої печі — під першим шаром лежав якийсь круглий, опуклий грибовидний вальок. В середині вальок мав круглу заглибину.

Це була така інтересна деталь печі, що керівник ділянки покликав Т. Пассек. Вона ж, побачивши знахідку, не стямилася від захопленого здивовання. За п'ять хвилин весь науковий склад експедиції вже був на ділянці 17-й і з жагучим інтересом усі розглядали незрозумілу річ.

Чому так захопилися археологи шматком глини?

Верем'є,
Київська обл.

Попудня,
Гуманщина,
Вінницька обл.

Чичиркозівка,
Гуманщина,

Річ у тім, що в одному поселенні трипільського типу (у Сушківці на Гуманщині) при розкопах знайдено було модель хати: на першому пляні піч, а в кутку жіночка. Вона працює біля зернотерки, розтирає збіжжя, а тут же й посуд стоїть поруч. У стіні — кругле вікно. Отжеж піч сушківської моделі мала таку саму покрішку вгорі, як і ця щойно знайдена. Це вже давало можливість твердити, що деякі з трипільських печей не мали димаря, а були курними печами. Ця модель, що, либонь, мала ритуальне призначення, наслідувала форму справжніх печей. Тут таки, на ділянці 17-ій, знайдено було піч із димарем. Очевидно, трипільці будували свої печі хто як: і курні без димаря, і печі з димарем, і відкриті вогнища.

Видко, що ця піч дуже доглядалася. Цегляне обличкування її було спеціально вироблене, з овальними кутами. Пофарбована вона була в червоний колір. Карнизи орнаментовані візерунками, виробленими із глини. Отак протягом якої півгодини експедиція збагатилася надзвичайно цінними і важливими даними про структуру трипільської печі.

А в ямі так нічого й не знайшлося, крім кількох фрагментів брунатно-жовтої нижньої долівки, які потрапили сюди через сповзання ґрунту. Це була звичайнісінька підпична яма.

А де ж люди ?

Колись розумні істоти, що вміли сіяти і збирати хліб, приручувати худобу, будувати капітальні дома, виробляти міцний мистецький посуд, майстерно об-

Попуднянська модель-хатка іншим боком.

робляти з каменю знаряддя праці, — колись ці люди, так само, як і ми, дивилися на величну панораму далеких обривів. Вони позалишали численні сліди свого, може кількасотлітнього, проживання. Може кільканадцять поколінь прожило тут перше, ніж якісь причини примусили їх покинути свої оселі. А де ж сліди їх самих?

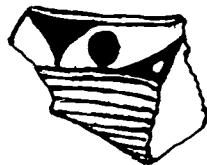
Покищо, людей не знайдено. Видно тільки сліди їх діяльності.

Після того, як на ділянці 24-ій зняли нижню долівку, під нею знайдено було великий горщик із кістками та одною мушлею. Яке значення має цей горщик? Вже ж певно він сам туди не потрапив, а поставили його люди.

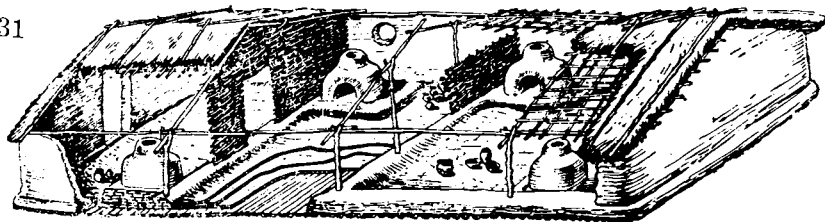
На ділянці 21-ій теж знайдено було під долівкою малесенького горщика, либонь, такого ж ритуального значіння.

Особливо впадають у око сліди діяльності багатьох поколінь на ділянці 27-ій. Там долівка в шість шарів свідчить про не одну реконструкцію житла. А коли керівник ділянки зняв черинь печі, то виявилося, що під нею є ще пра-пра-піч. Первісна піч стояла на круглomu підвищенні-п'єдесталі і спеціально вироблені плитки прегарним віялом відділяли піч від долівки. Потім діти та онуки захотіли мати вже не звичайне огнище, а нову вдосконалену піч і заново відбудували її. Домостили долівку так, що віялоподібного підвищення не стало, а на місці огнища, збудували справжню піч. Скільки ж поколінь тут жило?

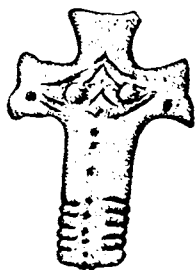
Все це свідчить про людей, про їх життя й побут. Але самих людей не знайдено зовсім, себто протягом

Сушківка,
Гуманщина,
Черкаська обл.

Трпільське житло на поселенні Коломийщина I. Реконструкція.

Верем'є,
Київська обл.

1934-1938 років жадної людської кістки не виявлено. Скільки не шукають, а трипільських поховань нема.

Вже не раз пробували розкопувати в околицях поселення якийсь підозрілий горб, думаючи, що то — розорана могила. Нічогісінько там не знаходили. Розкопують ретельно під житлами — може трипільці там мали звичай ховати своїх мерців? Надії ці теж не справдилися. Може трипільці палили своїх покійників і складали попіл в урни? Урн не знаходили, а коли знаходили перепалені кістки, то вони були, либонь, не людські, а тваринячі. (Хвойка, правда, в своїх звітах подає, що кістки в урнах людські, але... чи дійсно так?)

Може трипільці поїдали своїх померлих родичів? І цього не можна сказати, бо такий звичай мав у основі недостачу їжі. Цієї недостачі у рільників, у людей що мали вдосталь кіз, овець, свиней, корів, що жили серед розкішної природи, — не могло бути.

Може викидали звірам? Може в лісі вішали на деревах? Може кидали у Дніпро? (Недалеко, за п'ять кілометрів) Може на собі носили трупи своїх батьків, як розповідає Геродот про деякі дикі народи, що жили за його часів і мали такі чудні звичаї?

Це — одно з найцікавіших питань, що стоять перед дослідниками трипільської культури.

Не важко уявити собі ту сенсацію, що справила знахідка людського черепа на ділянці 27-ій. Череп, вірніше його частина, лежав не то на долівці, не то під долівкою (а може й під порогом), недалеко печі. Керівник ділянки, М. Макаревич, гадає, що цей череп — „жалібна пов'язка". У нас на ознаку жалоби

носять на рукаві чорну пов'язку, а трипільці, можливо, на знак жалоби тримали в домі на почесному місці черепи предків. І якщо досі, знаходячи бичачі черепи біля площинок, гадали, що то — покидьки, то тепер треба подумати, чи не мали трипільці ритуального звичаю вішати на стінах жител черепи небіжчиків та священних тварин.

В останні дні роботи експедиції у центральній частині поселення на рівні трипільського ґрунту знайдено було людське поховання у скорченому вигляді, або краще сказати, у позі сплячої людини. Череп різко зрізаний назад, орлиний ніс. Як не привабливо було визнати це трипільським похованням, — науковий такт не дозволяв цього робити. Хтозна, чи не випадкове це поховання, значно пізнішої доби, ніж та, що вивчала експедиція?

Адже робота археолога це не просто „шукання скарбів”, а витягання з надрів землі тасмниць історії людства на підставі знань, логіки, уявлення. Робота на розкопах відбувається методично, буденно, з рулеткою, компасом і міліметрівкою, — проте вона пройнята патосом. І це відчувається кожному без винятку, хто працював на розкопах...

Трипільське поселення Коломиїщина I. Реконструкція.

Наведений тут нарис дає маленьке уявлення про поточну працю археологів, але він ажніяк не охоплює великого комплексу питань, що рояться перед кожним згаданим тут науковцем. Ну, чи не поставили ці розкопи нові загадки? Наприклад, на другому взгір'ї, так кілометрів за півтора, виявлено ще одне трипільське поселення. Яке співвідношення між ними? Були вони одночасно? Споріднені між собою дві шлюбні групи? Доведеться в наступному році взятися за цих сусідів. Так археологи й зробили. Розкопане протягом п'яťох років поселення стало називатися „Коломийщина I”, а друге — „Коломийщина II”. Наслідки виявилися зовсім інші, ніж передбачалося . . .

Але чи розв'язане, після цих ґрунтовних розкопів, питання періодизації всіх виявлених досі на терені України трипільських селищ? І чи є вже відповідь — звідки взявся цей нарід та чому він раптом зник на зламі третього й другого тисячоліття до нашої ери?

Проте розкопане ціле селище із 39-ма хатами — великий крок у вивченні якихось хліборобських племен, що проживали на Україні шість тисяч років тому.

Друга за цим велика подія в дослідженні трипільської культури — розкопи біля с. Володимирівки на Гуманщині понад рікою Синюхою (Кіровоградська обл.). Розкопи почалися перед війною (1940 р.), а закінчилися вже після війни, у 1947-му році. Коли в Коломийщині поселення складалося із 39-х хат, то тут

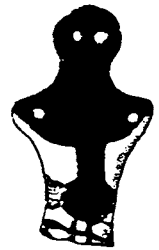
під Гуманню знайдено було щось дуже велике.

На дальших сторінках я послідовно подаю Гумань, а не Умань. Так вимовляє населення, так 200 років тому дано й у актах про Коліївщину (1768 р.)⁵

Виявлено у Володимирівці 200 хат. І вони також гуртувалися колами в колах. Порівнюючи з Коломийщиною I, то це була справжня столиця трипільського світу, — так міркувала Т. Пассек. Адже Володимирівка стояла на схрещенні шляхів, що ними з давніх-давен здійснювалися зв'язки із півднем-Причорномор'ям та країнами Східного Середземномор'я з одного боку, а з другого — із найдальшими трипільськими племенами, десь на Житомирщині й Київщині...

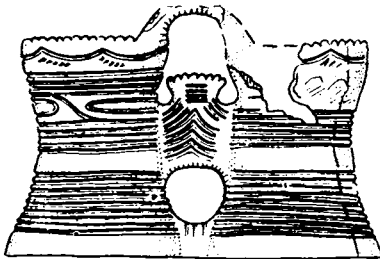
Крім подібних до коломийщинських хат та інвентаря, властивого всім трипільським поселенням, було тут багато чого й відмінного. Оці, наприклад, підвищені майже в кожній хаті, підвищення-хрести, розташовані строго на чотири сторони світу. Або й просто глиняні підвищення-кола, чверть метра заввишки. Стоять під круглим вікном, либонь, щоб на них падав промінь сонця...

Що воно таке, для чого? Археологи почали називати їх жертівниками або хатніми вівтарями. Вироблені вони досконало, з тонкої глинки, помальовані в червоний колір. Деякі мають якесь тоненькі концентричні кола, наче блюдця. Може це на них стояли світильники? А може оті невідомого призначення подвійні посудинки без денців, що зветься в археологів „біноклями“?

Статуетка із розкішною зачіскою. Володимирівка.

35

Кліщів, Вінницька обл.

Володимирівка,
Гуманщина

Або оці володимирівські статуетки, — погруддя жінок, майже реалістичні, що наводять на міркування про расу цієї народності, про прикраси, одіж, зачіску. І татуювання.

Або оцей характерний посуд, відмінний від того, що знайдений у Коломиїщині, — і в Петренах не такий.

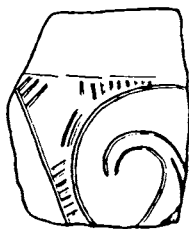
А відомо ж, що археологи на посуд звертають якнайпильнішу увагу. Черепки це їхнє „письмо”. Черепки дають відповідь на багато-багато питань. Археолога цікавить, яка глина, які домішки, який обпал, які форми, яка техніка (ручний виріб чи на ганчарному колі) тощо. По цих деталях дослідники розпізнають впливи, пересування племен, зміну культур. Плоскодонний, наприклад, посуд мали осілі племена. А коли трапляється знахідка з гостродонним чи округлим денцем, то так і знай, що це залишили кочові племена.

Крім усіх цих загадок, існувала ще одна. Аджеж, крім звичайних прямокутних великих наземних домів, існують ще й землянки, ось хоч би у цій самій „трипільській столиці”, Володимирівці. На тему землянок між археологами від самого початку точилися нескінченні, уперті суперечки.

Що існувало раніш? Пориті, як нори, овальні землянки чи добре влаштовані, розмальовані ззовні й всередині прямокутні хати? На Київських висотах (Кирилівська вулиця, Юрковиця) ще Хвойка знаходив трипільські землянки і вважав чомусь, що то — найпізніший етап трипільського світу, вже на порозі бронзової доби. Як то могло бути? А тут знов, — у розкішній столиці, і на тобі! Землянки!

Володимирівка,
Гуманщина, Кіровоградська обл.

В той самий час археолог С. Бібіков розкопував п'ять років (починаючи з 1947-го року) на Дністрі (Поділля) поселення Луку-Врублівецьку. Він виявив, що поруч трипільських селищ із наземними домами існували поселення, які склалися із землянок та півземлянок. І то — дуже примітивного вигляду. Дослідник спочатку вважав, що натрапив на неолітичне селище, — але ні! Всі компоненти трипільської хліборобської культури, — із невідмінними мотиками із оленього рогу, зернотерками, кремінними серпами та іншим знаряддям, із масово представленими статуєтками, — наявні . . . І ще й навіть знайдено було кілька мідних шил та пів мідного перстенця. Ні, це таки Трипільля, хоч яке архаїчне! Оце ж так і виглядають найдавніші трипільські поселення: землянки і півземлянки.

Цим мізерним землянкам, поритим господарськими ямами і підземними переходами, присвятив Бібіков велику монографію.⁶ Здивувало його: архаїчне житло, архаїчне кам'яне знаряддя, — а поруч висока техніка керамічних виробів та велика різноманітність посуду. Знайшов навіть керамічну піч . . . Шукаючи пояснення, дослідник розвиває свою власну теорію походження Трипільля.

Аджеж із самого початку вивчення Трипільля це питання розв'язувалося багато разів і залишилося досі нерозв'язаним. Всі, правда, сходилися на тому, що вміння хліборобства прийшло із Східного Середземномор'я разом із культурними зелями. Та тільки деякі дослідники вважали, що населення було автохтонне,

Лука-Врублівецька,
Хмельницька обл.

Сабатинівка.
Кіровоград-
ська обл.

місцеве споконвіку. Але другі сумнівалися. Як це так? Вже за шість тисяч років до нас так відразу виявила стародавня людність уміння обробляти землю і збирати урожай, маючи лише бідне камінне, рогове та дерев'яне знаряддя? Аджеж тоді ще не було грубого шару славнозвісного українського чорнозему, він тільки починав нагромаджуватися. А непрохідні нетрі, а хащі! Ні, це вміння культивувати хлібне зело і ріллю для нього, будувати прямокутні хати — принесені звідкілясь, певно ж із півдня, із Тесалії (північної Греції). Там також знайдено подібні поселення і мальований посуд. З Балкан. З Анатолії, з Малої Азії... Тим більше, що наше Трипільля одночасне із першими поселеннями Трої. Ще інші вважали, що хліборобство на Україну принесене з Дунайщини, а Дунайщина перейняла від Єгипту... То який же погляд вірний?

Ці напливні племена, звідкіля б не прибули, прийшли із своїм, уже готовим „трипільським комплексом” і підкорили місцеве післяльодовикове населення (мезолітичне). Прийшли із своїми статуетками, мальованим посудом, прирученими тваринами. Таке можна прочитати навіть у книжці І. Шовкопляса „Археологічні дослідження на Україні 1917-1957 р.р.”. Мовляв, де було більше напливного населення, там виразніші трипільські риси, а вже менше їх на Київщині...?

Т. Пассек же, навпаки, ніколи такої думки не висловлювала. У своїй монографії „Періодизація трипільських поселень” вона раз-у-раз підкреслює міжплемінні зв'язки із населенням південно-східних областей Європи та Малої Азії.

Але якщо подивитися ширше, то такі ж самі пле-

Ленківці,
Чернівецька обл.

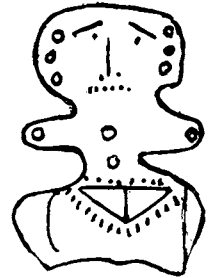
Яблона,
Молдавія.

мена, споріднені між собою, жили й потойбіч Дністра, там, де тепер на мапі зазначені місцевості з румунськими назвами, на нижньому Дунаї і далі на південь у балканських країнах.

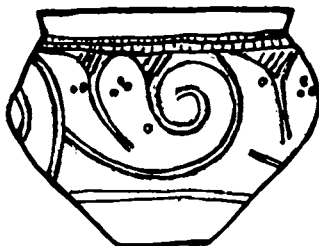
Такі назви: Трушешті, Глина, Кашіорелі, Извоар, Кукутені, Аріюдж, Лупулуй, Голеркани, Хебешешті і багато інших... Я розпитувала в буковинців, що з тих сторін, — вони казали, що все це села з перевагою українського населення, тільки під сильним тиском румунізації.

Пассек не втомлюється пригадувати, що всі ці племена на великому обширі були в безперервних взаєминах між собою і так велося з давніх-давен. А посередньо через них — і у взаєминах із хліборобськими племенами, що населювали тоді Малу Азію, починаючи з четвертого тисячоліття до нашої ери. Звідти йшли зразки і поступово передавалися сюди, у Східну Європу. Ці постійні зв'язки, міжплемінний обмін сприяли створенню однотайних етнографічних рис. Надодачу ці однорідні хліборобські племена мали інтенсивні зв'язки із племенами, що добували в своїх горах мідь, срібло й золото (Прикарпаття, Семигород, Трансильванія).

Ще ширше розглядає явище розписної кераміки, що йде впарі із хліборобством і жіночими статуєтками, чеський дослідник Б. Грозний. Він, роздумуючи над мальованою керамікою Передньої Азії п'ятого тисячоліття до нашої ери, дійшов до висновку, що то — лишень мала частина євразійського, дуже великого терену (просто глобального), який розкинувся на просторах від Чехії (і України — додамо ми), Моравії,

Золота статуєтка
з Болгарії.

Нові Русешти I, Молдавія.

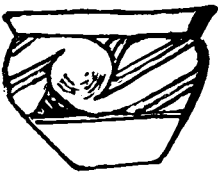
Дунайщини, Тесалії і далі на південний схід . . . Це — Егеїда, Крит, Сирія, Мала Азія, Месопотамія, Ірак, Іран, Середня Азія і далі аж до західного Китаю й Манджурії. Хоч ці велетенські терени розпадаються на менші із своїми особливостями, проте йдеться про одне струнке явище.⁹

Хто ж має рацію? А це ж основна загадка, що її вже стільки десятиліть намагаються збагнути дослідники Трипілля.

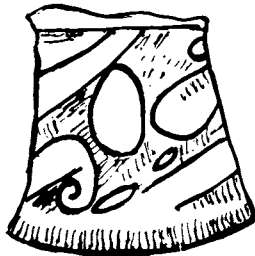

Так от Бібіков процес складання Трипілля бачить так: в післяпалеолітичні часи, себто як відступив льодовик, як потеплішало, на Україні проживали зрідка й малими групами мисливці із луком та стрілами. Невеселі, гей, часи настали! Велика холодолюбна дичина відступила на північ, тож ті мисливці, що не пішли слідом за нею, переживали важкі часи. Мусіли вдовольнятися дрібною звіриною (як удасться!) та рибою. Ну, і скойками. Тому й тулилися біля води, рік-озер післяльодовикових. Никали по хащах та пущах, копачками розграбували ґрунт, — може там знайдеться яке їстівне коріннячко, може під сухим торішнім листям який гриб . . . Часом приносили додому горішки, ягоди, якусь траву з насінням . . . Мізерне пішло життя! А як інакше — не знали.

Ці мезолітичні племена схрестилися із напливними, отими, що вже вміли культивувати дари землі, вже звільнювалися від випадковостей знахідки їстівного, а самі його вирощували і намножували. В пошу-

Путинешти,
Молдавія.

Ленківці, Чернівецька обл.

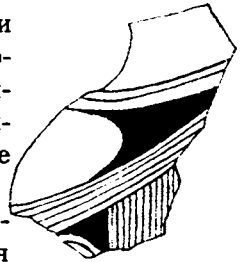
ках нових земель вони поволі розселялися із південніших країв. Вони принесли із собою багато новинок. Такі аборигенам-мисливцям і не снилися! Досі в них був приручений собака. А ці нові приходці — чи ти бачиш? — обходяться із рогатим страшилищем, коровою, як із своєю дитиною, і вона вже не така страшна, бо дає себе видоїти. А то ж — наймогутніші і найбуйніші диві звірі, особливо ярий тур! Ох, коли б не зустрітися з ним, як розлютиться!

На думку про скрещення автохтонних і напливних племен навела дослідника свосвідність поселення Лука-Врублівецька. Оті „нори”-землянки — і поруч, за одну-дві милі, поселення із прямокутними наземними домами. Отой набір характерного для мезоліту дрібненького кремінного знаряддя (іншими словами: мікролітів) — а тут же надзвичайно високий рівень різноманітного посуду . . . Приручені свині, вівці!

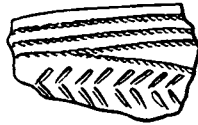
Але! У кістних відпадках, виявлених на поселенні і вивчених, таки переважають кістки диких тварин. У господарстві цього селища мисливство ще відігравало більшу роль, ніж скотарство . . .

А тим часом все більше й більше наносилося на мапу трипільських селищ. Вже чимало було й розкопаних, вже стало можливо робити висновки, які поселення раніші, а які пізніші. Відоміші з них, що часто згадуються у звітах, оглядах та повідомленнях, це: Поливанів Яр на Поділлі; Стіна на Вінниччині; Сабатинівка на Одещині; Попудня, Сушківка і Володими-

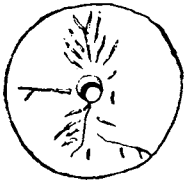
Шипинці,
Чернівецька обл.

Городське,
Житомирська обл.

рівка на Гуманщині; Кошилівці, Незвисько, Більче-Золоте в Галичині; Шипинці в Буковині; на Київщині — зяні вже нам Коломийщина, Верем'є; північніше — на Житомирщині — Колодяжне, Райки, Городське... Всіх не перечеислиш...

Перші знахідки в Городському відразу насторожили археологів своєю відмінністю, а саме: нема вже того масивного будівництва, нема багатокамерних хат, а долівки не викладені випаленими плитками в кілько шарів... нема навіть і одного шару, а просто мазані сирою глиною. Вже й посуд втрачає красу, хоча у традиційній трипільській манері мальований та прорізьблений. А це що? Черепки посуду, орнаментованого відбитками мотузочка! Ой, це вже якесь інше Трипільля! Напевно це плем'я зазнало впливу нетрипільських сусідів. І ще: у цьому селищі помітний зріст скотарства. Є й кінь — теж новинка у трипільській оборі.

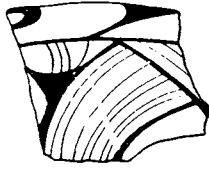

Пряслиця
з Городського.

Ще давніше на півдні біля Одеси було відкрито культуру, що її деякі археологи визнали навіть нетрипільською, настільки була вона вже інакша, хоча основні компоненти Трипільля збереглися (мальований посуд, статуетки, зернотерки). Досліджували, головним чином, кургани, бо кам'яні їхні доми були вкрай понищені каменоломнями... І досі поселення не вдалося дослідити з такою докладністю, як на Дніпрі чи на Дністрі. Але — кургани? Це вже щось дивне! Яке таке може бути Трипільля, коли кургани? — Ні, це таки Трипільля! Тут знайдено посуд цілком такий самий, як і на протилежному кінці трипільського обширу, у Городському на Житомирщині.

Городське,
Житомирська обл.

За роки досліджень все ново й нововідкритих поселень набралось стільки речевого матеріалу, що вже можна було говорити про окремі періоди. Вимальовувалося, що Трипільля пережило три етапи: архаїчний — ранній, часи розквіту — середній і пізній. Ці три етапи археологи поділили на ще менші відтинки для уточнення й деталізації. (А, В, С і навіть ще дрібніші. Але ми не будемо вдаватися в такі деталізації, щоб не згубити повного образу.) Тепер археологи, відкривши новий пункт-поселення, відразу орієнтуються, до якого етапу дане селище належить. Заносять на мапу. І так почали виступати контури обсягу трипільської культури, — звідки в якому напрямі вона ширилася.

Виявляється, зовсім не так, як її знаходили, не від Дніпра на захід до Дністра, а навпаки: з Наддністрянщини на схід до Дніпра. (Часто можна навіть прочитати вираз: „Над Дністром — корінні трипільські землі“.) На лівий берег Дніпра вона не перейшла за малими винятками: Лукаші Переяславського району, Бортничі Київського району, Євминка на Острі. А оте дніпрове правобережне „коліно“, що бачимо на мапі, також не було зайняте трипільськими землями.

Та цим не обмежується карта трипільських поселень. Такі самі поселення були й на румунській стороні. Ще до війни вийшла монографія О. Кандиби „Шипинці“ про цю саму культуру на Буковині. Отже, вся Буковина, Молдавія і сусідні села під румунськими назвами. Культура ця заходить крилом і в

Євминка,
Чернігівська обл.

Шипинці, Чернівецька обл.

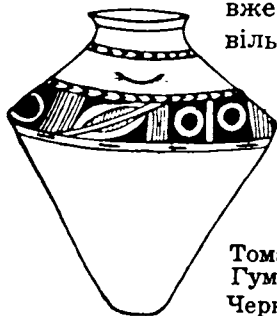

угорські села, де й тепер проживають українці... І все це був один нарід, пов'язаний між собою однаковим господарським укладом, побутом та віруваннями, а очевидно також і кривним спорідненням.

Але не забуваймо, що трипільці були не одні хлібороби на всю Європу. І далі на захід та південь (на Дунайщині і на Балканах) проживали племена, що їх наука не називає трипільськими, хоч і багато в чому подібні. Назви цих культур: Гумельниця, Боян, Тордош, Вінча тощо (за місцем знайдення). На заході ж, на середньому Дунаї, жили племена так званої лінійно-стрічкової кераміки. Вони також будували прямокутні хати, займалися хліборобством, скотарством... але це якісь інші, ніяк не зв'язані із Трипільцями. Вони тільки на деякий час поширили були свою експансію на Дністрі, але їх трипільці скоро звідти виперли.

Тодішній світ на цьому обширі не кінчався. Не забуваймо, — Мала Азія, Крит, Східне Середземномор'я, Сирія, Палестина, а далі і Месопотамія, Середня Азія аж до Китаю входили в цей великий калейдоскоп хліборобських племен, кожне із своїми особливостями, але й з однаковим осілим способом життя та з Великою Матір'ю на чолі, з отими жіночими статуетками, такими численними на цьому велетенському хліборобському просторі. І наше Трипільля входить у цей масив, як його найдальша периферія.

Хай нас не лякає слово „периферія”. Може це й добре. Бо тоді, як у Месопотамії, у державах-містах, вже звели людську гідність до рабства, з'явилися невірники, гроші, податки, влада, насильство, примус

Томашівка,
Гуманщина,
Черкаська обл.

Стара Буда, Звенигородщина,
Черкаська обл.

грубої сили, — у Трипільлі нічого такого не було. Свідчать про це самі поселення, оті веселі круглі селища на невисоких узгір'ях, розташовані поблизу невеликих рік. Людність могла тисячоліттями розвиватися, не боючись, що налетить хижак та пожене в неволю, на продаж, як скотину. Могла прикрашати своє житло, удосконалювати мистецькі смаки і всякі уміlostі, розвивати й настоювати свої вірування та світоуявлення без втручання влади в життя населення.

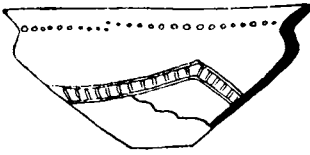
Дослідників тепер вражає надзвичайне багатство виявів світоуявлення в трипільській спадщині, що дійшла до наших часів із розкопів, глибина мистецьких задумів і захопливий зв'язок із наступними глибинними шарами індоевропейської мітології. Вони вважають трипільську спадщину найважливішим джерелом для вивчення світоуявлень, що розвивалися протягом дальших тисячоліть (вже після зникну самого Трипілья).

Дослідник Б. Рибаків вбачає в сюжетах плястики й керамічного розпису хліборобських племен південно-східної Європи вияв глибокого коріння хліборобської ідеології, що пізніше стала основою світових релігій. „Широким тлом являються археологічні культури Дунаю, Балкан та України, а зокрема — трипільської культури, найбагатшої в Європі речами мистецтва... Все енеолітичне мистецтво матриархальне і вкладається в період, що передує появі грецької мітології, Зевса і олімпійців... богів Рігведи”.¹⁰

Вивченню трипільського мистецтва дослідник надає величезного значіння, вважаючи його ключем для виявлення світорозуміння індоевропейців ще до роз-

Гайворон, Кіровоградська обл.

паду на окремі мовні родини. Там уже були зародки майбутніх вірувань греків, індусів, геттів та інших...

От тобі й периферія!

Це ж у ті самі часи (четверте-третє тисячоліття до н.е.), як у Єгипті будували піраміди, щоб увічнити того чи іншого фараона, у трипільських землях на чолі роду стояла мати-господиня. Її авторитет був оснований не на грубій фізичній силі, а освячений традицією з предків, а щоб сказати точніше, то з сотні тисячоліть палеоліту. Гуртувалися навколо матері та її вогнища, — оце вам і перша, найпервісніша людська громада. У часи, що в них ми намагаємося оце проглянути, у енеоліті, поруч матері стояв її брат, якщо потрібна була чоловіча фізична сила. Коли треба було, то мав він такий самий авторитет, як і батько в патріархальному роді. Він — дядько, опікун дітей своєї сестри, вони йому ближчі, ніж його власні діти, що ростуть у роді їхньої матері і про існування яких він можливо й не знає...

То часом може й добре жити на периферії, поки тебе не наглядів хижак-завойовник і ловець рабів.

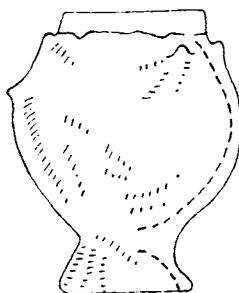
Так поволі все ширше розростається трипільська проблема. Щось у висловлених думках науковців виявляється вірним, а щось відпадає, непідтверджене новими відкриттями. А суцільна картина стає щораз яскравіша та цікавіша.

Ось у шістдесятих роках представник уже четвертого покоління дослідників Трипільля виступає із

новою теорією, що ніби перекриває всі попередні, ніби їх доповнює. В. Даниленко, досліджуючи неоліт Побужжя, прийшов до висновку, що, гаразд, майстерність обробітку землі принесена ззовні, із Східного Середземномор'я, через Балкани і нижню Дунайщину. На цьому сходяться всі. Але цей вплив іззовні був тільки поштовою, імпульсом для розвитку хліборобства в неолітичного населення Побужжя. Воно вже, гей-гей, за три тисячі років до виникнення Трипілля знало, що як уткнеш зерно у вогку землю десь у прирічній долині, то те зернятко через деякий час зійде й уродить... Іншими словами, це неолітичне населення вже ступило на шлях відтворення поживи, визволяючись від невпевностей збиральництва, присвоєння.

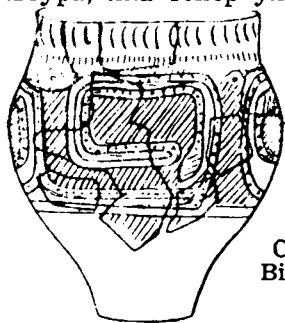
Дослідник доводить, що вже починаючи із сьомого тисячоліття до нашої ери біля порогів та на острівцях Бугу й Дністра проживали люди, які не знали ще металю, але мали зернотерки, серпи та мотики, будували землянки та легкі прямокутні хати із печами на камінній основі. І навіть потроху приручували тварин. Таких поселень він виявив на Побужжі, покищо, 60 (до 1969-го року). У своїй монографії „Неоліт України”¹¹ автор обговорює шість періодів існування неоліту буго-дністровського басейну і доводить, що ці племена увійшли до основи раннього Трипілля.

Отже, Трипілля не з'явилося раптово, готовеньке, а йому передував досвід трьох тисяч років неолітичних племен, пов'язаних між собою родинними та світоглядовими нитками. І ото з цього терену й почала розширюватися на початку четвертого тисячоліття до нашої ери та культура, яка тепер уже відома, як

Березівська ГЕС,
Південний Буг.

47

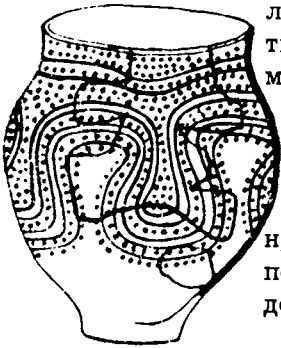

Сокільці I,
Вінницька обл.

ранне Трипільля. Крім Луки-Врублівецької, Гренівки (Поділля), Борисівки, Красноставки (Вінниччина), виявлені ще старіші поселення: Саврань (Одещина), Гайворон-Поліжок (Побужжя).

Якщо давніше вважалося, що корінною землею Трипільля була Наддністрянщина, то тепер Даниленко пересунув корінь на Південний Буг.

Це одне. А друге — помічаємо, що час давности пересунувся на яку тисячу років назад. Це сталося у зв'язку із вдосконаленням методи розпізнання давности, радіовуглецевої (карбон 14). У світовій археології настала загальна тенденція посунути всі дати на тисячу років назад (крім добре документованих пірамідальних єгипетських). З того виходить і Даниленко.

Сокільці II,
Вінницька обл.

Щоб зрозуміти, як бачить дослідник далеку минувшину України за дев'ять тисяч років до нас, треба починати не так „від Адама”, як від згасання льодовика.

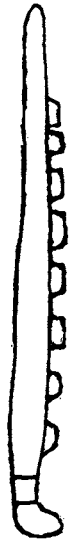
Як потепліло в Європі, в південну її частину почали сунути із північної Африки різні племена. Тих, що напливали на заході, археологи називають „капсійцями”, а східних — „натуфійцями”. (за назвами місцевостей, де їх найперше виявили дослідники). Вони залили Піренейський і Апенінський півострови, а на сході просунулися в Палестину, в Малу Азію, на Балкани, а далі й на Кавказ та й у Крим. Діялося це в десятому-дев'ятому тисячоліттях до нашої ери. Східні племена, „натуфійці”, перші почали практику-

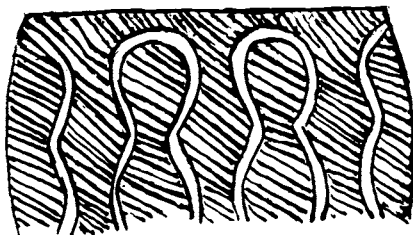
вати в Палестині найпримітивніше хліборобство. От, приходили на те місце, де само посіялося зело, і чекали тільки, коли воно дозріє. Колоски зривали зерно виминали руками, сушили, товкли в камінній ступі... Обчистили все — пішли далі. Не знати, скільки віків орда вправляла такі „жнива” і кому першому серед споживачів смачного зерна блиснула в голову геніяльна думка, що можна ж і самому розсипати жменю-дві зеренця, може зійде, вродить...

Ці африканські племена часом асимілювали автохтонів, часом місцеві племена їх проганяли, а часом вони самі потахали в автохтонному морі мезолітичного населення європейських мисливців. Нас би ці африканці не дуже цікавили, якби не те, що справді на Україні були негроїдні люди. Про це можуть розказати неолітичні могильники. Наприклад, у Волоському могильнику (на Дніпрових порогах) знайдено негроїдів. Там же недалеко, у Василівському могильнику, перемагає староевропейський креманьйонський тип. Приходці розчинилися в автохтонному населенні.¹²

Чи то дивно після цього, що стародавні населювачі гірського Криму виводили своє походження із Єгипту, значить — Африки? Таври, як свідчать грецькі автори¹³ вважали, що вони походять від биків, якими орав єгипетський бог хліборобства Озіріс (іншими словами, вони мали своїм тотемним божеством бика). Звідки це? Де Єгипет, а де Крим! Але от вони так і зветься — бики. (Ну, таври, це ж те саме.) І от їхнє божество була Діва, вона мала вигляд також дворога. На херсонесських монетах вона з одного боку діва, цариця Херсонесу, а з другого — бик. Це цікавий зразок переоформлення стародавнього жіночого тотемного божества в звірино-чоловіче, що застрягло напів-

Камінний ніж із Палестини.

Мельнична Круча, Кіровоградська обл.

Статуетка

дорозі в процесі заміни матриархального укладу на патріархальний. Це говорить також про глибоку старовинність вірувань історичних таврів. Чи не від мезолітичних часів, отих самих „нагуйців“? А може ще й палеолітичних, де прародителька-мати уявлялася часто жінкою-звіриною-самцею. Діва, виявляється, — корова!

Як це все сходиться! Ось інший дослідник, О. Бадер, каже, що в мезолітичні часи кримські культури були зв'язані із середземноморськими африканськими. „Належність мезолітичних культур гірського Криму до середземноморського-африканського кола культур очевидна“.¹¹

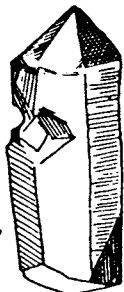

із гірського кришталю.

Одна чи кілька таких негроїдних бродяжних груп із півдня врзалася клином у єдиний масив автохтонного неолітичного населення збирачів-мисливців — і людність буго-дністровського басейну вимушено відірвалася від суцільного масиву, що простягався ген аж до Дону. Цей розрив, спричинений проривом чужорідних племен у суцільний масив, він ото й перервав однастайний розвиток одномовного, рідноплемінного народу. Був він доленосний. Оце відтоді людність буго-дністровського басейну опинилася у близькому сусідстві із західнішими та південнішими племенами і переймала від них хліборобські навички, які ширилися зі Сходу (Балкан, Східного Середземномор'я). З мисливців-збирачів протягом тисячоліть вироблялися хлібороби, що знали, як коло землі ходити та як приручувати худобу, з диких звірів вирощувати свійських.

А ті, що мусіли посунутися ген далі за Дніпро?

Ті й далі мисливили, ті вдосконалювали скотарські навички. Хліборобство тут не розвивалося, не грало якоїсь значної ролі. Та й нащо? Як ген-ген, скільки

Гайворон-Поліжок,
Вінницька обл.

гляне око, простягалися випаси та вгіддя. Є де множитися худобі: аж до Каспію і далі в Середню Азію із квітучими степами (де тепер сипучі піски Кара-Кум). А як худоба сита, та й ми ситі та вдягнені.

Так у тій доісторичній млі розійшлися долі одного народного масиву, з однаковою мовою. Одні стали хліборобами, а другі — скотарями.

Скотарі, розкинувшись на такій великій території (бо ж сама природа скотарства вимагала широкопросторности, випасів), і самі почали потроху змішуватися на периферіях свого посідання із сусідніми племенами. Так витворювалися льокальні неолітичні племінні групи. Дослідник називає їх і докладно характеризує, просліджує їх долю археологічно. Це — історія пересувань, асиміляцій, підбоїв, звужування, розширення... З них згадаємо лише кілька назв: сурсько-дніпровська, дніпровсько-донецька, озівсько-дніпровська, приозівсько-кримська, майкопська... Події ці відбувалися десь у восьмому-сьомому-шостому тисячолітті до нашої ери.

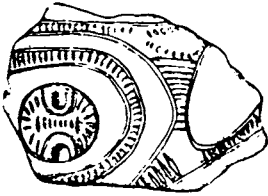
Але нас же цікавить, покищо, буго-дністровський басейн, той зародок, звідки в четвертому тисячолітті до н.е. почало життя раннє Трипілля. Дослідник всіма засобами, доступними сучасній науці, стверджує, що Трипілля виросло із лона місцевих неолітичних груп, які зазнавали впливів південних сусідів-хліборобів (а ті самі переймали зі Сходу), мали звідти поштовх і добру школу. Але в основі тут творилася своєрідність, ніде не повторювана. Неолітичні племена були добрі учні (може й родичалися із сусідами), але плавко розвивали свою самобутність.

Неолітичний серп із Болгарії.

Сокільці П, Вінницька обл.

Були й піднесення, і занепади у цьому самотньому розвитку. Були й навали примітивніших сусідів із півночі, наставала мізерна деградація... але потім знову приходили часи піднесення, відродження й розквіту на новому етапі, вищому за попередні. Таких фаз у розвитку буго-дністровських неолітичних племен дослідник налічує шість.

Ці фази дослідник називає:

Скибинецька — сьоме тисячоліття до н. е. Наслідок схрещення місцевого неолітичного субстрату із нашаруванням на нього капсійського, а також балкано-дунайського. Оце з цього й починалась буго-дністровська культура неоліту.

Соколецька — кінець сьомого-середина шостого тисячоліття до н. е.

Печерська — середина п'ятого тисячоліття до н. е. Вже з'являються перші „трипільськоподібні” посудини.

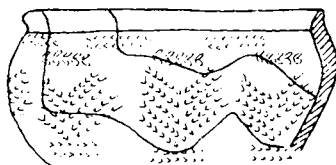
Самчинська — межа п'ятого й четвертого тисячоліття до н. е. Занепад, збіднення і деградація в наслідок експансії північних дніпродонецьких неолітичних племен.

Савранська — початок четвертого тисячоліття до н. е. Відродження давнього вищого рівня і нове зростання.

Хмільницька — перша половина четвертого тисячоліття до н. е. Ця фаза вже трансформується в трипільську культуру і може вважатися найранішим Трипіллям.¹⁵

Отже, Гайворон-Поліжок, поселення цієї хмільницької неолітичної фази, тепер вважається найдавнішим трипільським. Так що Лука-Врублівецька втратила право називатися найранішим поселенням.

Само Трипілля існувало яких дві тисячі років із своїми піднесенням, розквітом і занепадом: починаючи з четвертого, все третє тисячоліття до н. е. аж до

Сандраки, Вінницька обл.

Ленківці, Чернівецька обл.

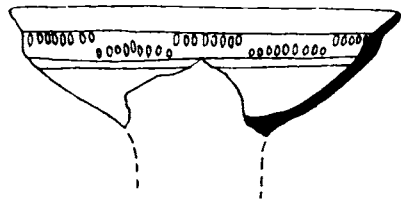
початку другого. Це виявлено в наслідок розкопів та вивчення численних пам'яток.

Оце так, без втомливих фахових подробиць, загально переказуємо, як виглядає той давній світ у очах Даниленка. Він не відкидає, що хліборобство прийшло до нас із Сходу — вже ніхто цього не заперчує. Але не вірить про переселення звідти якихось племен із своїми мішками насіння, із коровами на налігачах, із готовою технікою домобудівництва, із керамічною піччю навіть... Ні, відбувалися ці вдосконалення шляхом переймання досвіду від сусідів чи там родичів, дорогою обміну. Це і є той міжплемінний зв'язок із населенням південно-східних районів, що про них так часто згадує Т. Пассек у своїй монографії. Каже: „На основі аналізи знахідок цієї доби... можна говорити про тісні культурні зв'язки із районами Прикарпаття і Придністрянщини з одного боку, та Прикарпаття і Тесалії — з другого.”¹⁶

А тим часом на сході за Дніпром наростає та сила, що переверне цей затишний гарний світ і сама розсиплеться на скалки — нові народи і нації. Та про це буде далі...

Але от не всі дослідники думають однаково про загибель Трипільля на зламі третього й другого тисячоліття до н.е. Справді, як це так? Така високорозвинена культура, така багата, така затишно-естетична, — а значить із тонкою духовою структурою, — чому вона наче якось раптом зникає, наче її вихорем знес-

Гайворон, Вінницька обл.

ло? Чому на місці тих яскраво розмальованих домів залишилися покинуті руїни та пустоші-пасовиська? Чому, замість отих прекрасно вироблених і вигадливо орнаментованих на кілька кольорів викрутасами-спіралями-замороками ваз, амфор, зерновиків, — з'являється убогенький відтиск мотузочком на абияк спартолених горщиках? Чому раптом зникають постійні супровідниці трипільських селищ, оті жіночі статуетки, — зображення тоненьких дівчат, тілистих молодиць і жінок похилого віку?

Який занепад! Який жаль! Чому це десь на Криті така ж неолітична культура виросла в палацову, а в нас всі оті багаточисленні села погинули, розвалилися, погоріли і покрилися півметровим шаром чорноземлі? (В одному місці землі зверху — сім метрів. Жюри-Попенки на Дністрі.) Орні поля поробилися пасовиськами . . . А густе населення зникло, наче фантом.

Здогади різні. Одні вважають, що в самих надрах матріярхальних родів зродився патріярхат, оце ж він і розсадив струхлявілу матріярхальну структуру трипільського суспільства. Якщо всі три тисячі років неоліту процвітав матріярхат, то вже на початках Трипілля — вибачайте! — так не було. А чому? Далі почуємо пояснення і на це.

Інші дослідники приписують загибель Трипілля сусіднім скотарським племенам. Мовляв, скотарям потрібні були випаси, а крім того на них тиснули із Схо-

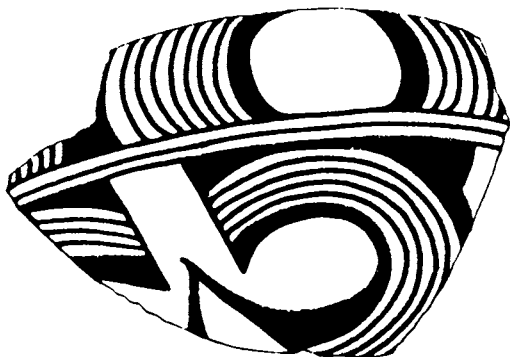

Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл.

ду інші племена, ті ж мали за спиною дальших. А джеж людей намножувалося, а благодатні пасовиська Азії висихали, замість квітучих трав'янистих парків наставали пустелі. І якщо досі взаємини між задніпровими скотарями та трипільцями-хліборобами були добросусідські, мирно-обмінні, то вже наприкінці пізнього Трипільля картина міняється. Виступає на кін східно-скотарська культура стародавньоямників або я м н и к і в, як їх скорочено називають археологи.

Ще недавно археологи не надавали великого значіння цій культурі в численному ряді степових скотарських культур. А от В. Даниленко присвятив їй монографію „Енеоліт України”.¹⁷ Описує дуже докладно історію ямників (археологічно, звичайно), поділяє її на періоди й фази. Складна й плутана, ще не цілком досліджена ця історія, тому обмежимося такими простенькими словами: десь там товклися в східних степах аж до Каспію й поза Каспієм ці ямники. Деякі племена, відрізані, відривалися й опинялися ще далі на сході, а деякі розвивали свою потужну силу на східноєвропейських просторах, в оточенні інших племен. Важливо знати, що вони існували одночасно із Трипільлям, ну, і все було гаразд. Трипільці на схід не посувалися (може їхню експансію за Дніпро й припинили оці скотарі?), а ямники не переступали Дніпра із своїми кочовищами...

Та от у кінці третього тисячоліття до н.е. на правому березі Дніпра, на трипільських землях, з'явля-

Поливанів Яр, Чернівецька область.

ються перші кургани. Таки оцих ямників. А згодом ці кургани повиростали й далі на заході. Чи не вони були спричинниками лиха?

Здогади різні. Але продовжуючи цю інтересну лінію, ми відтягнулися від основної теми цього розділу. Ми ж пробуємо кинути тільки оком на всебічні зусилля дослідників витягнути із сковищ сейфу Землі минуле цілого краю. Тому вертаймося назад до наших трипільців.

Так протягом мало чи не століття повільно розгортається перед нами все повніша й повніша стрічка Трипільля. І вже, начебто, все про цю культуру відомо, навіть „портрети” їх є, вже можна писати історію цього народу, а як знайдеться хто талановитіший, то й роман...

Як тут — нова сенсація!

Рознеслася вістка по всьому світі, навіть у американських газетах сповіщено, що в Україні відкрито місто, „старше за Вавилон”. І де? У самому серці України! Справді, як поглянете на цю мапку, то побачите, що с. Майданецьке біля містечка Тального на Гуманщині лежить якраз у центрі, на однаковій відстані від східної й західної межі України, від південної і північної. І саме на тих землях, де (за Даниленком) починало розвиватися Трипільля з найдавніших-давен.

56

Мапа України із вказівкою, де лежить Майданецьке.

Але нехай промовить оця коротенька нотатка з 1974-го року:

„Вже понад півстоліття археологи на території України розкопують залишки однієї з найцікавіших цивілізацій давнини, трипільської культури. Племена, котрі створили цю культуру, жили в IV-III-х тисячоліттях до народження Христа на великих просторах від Дунаю до Десни. Поселення, досліджуване в районі села Майданецького, розкинулось на площі у три квадратних кілометри (270 гектарів). Воно мало чітке планування. Житла розміщалися по 12-15-х еліпсах.

Ремесло — важлива ознака міста. Тут найбільший розвиток здобули ткацтво й ганчарство. Велика кількість чудової розписаної кераміки, глиняні статуетки і залишки примітивних ткацьких варстатів у житлах досить яскраво підтверджують це. Тільки в одному житлі, наприклад, було знайдено 40 відтяжок ткацького варстату.

Тепер про самі житла. Від них нині залишилися шари перепаленої глини, бо поселення загинуло від

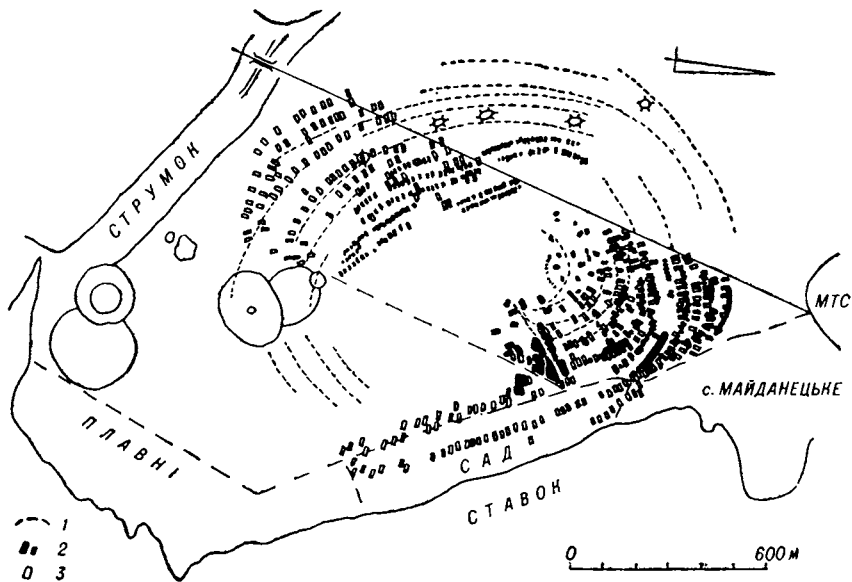

Рис. 8. Зіставлення даних аерофотозйомки та візуальних спостережень:

1 — круги поселення (за К. В. Шишкіним), 2 — площадки (аерофотозйомки), 3 — площадки (візуальні спостереження).

пожежі. Вони являли собою глинобитні будівлі з вертикальним розвитком у два-три поверхи.

Методом дешифрування аерофотознімків у районі с. Майданецького виявлено своєрідні плями рослинності, що формувалася в концентричні еліпси. Що це? Залишки трипільського поселення? Експедиція перевірила і підтвердила цей факт.

Крім того, на цьому поселенні вперше у світовій літературі і вітчизняній практиці проводилася детальна геофізична розвідка з використанням найсучаснішої апаратури. В результаті одержано цінні дані про розташування і кількість жител. Було виявлено близько двох тисяч жител, визначені точні розміри кожного з них. Все давало підстави вважати, що населення протоміста становило понад 15 тисяч осіб. І нарешті, для уточнення часу існування поселення, використовувались, крім суто археологічних, радіоактивні та інші методи дослідження".¹⁸

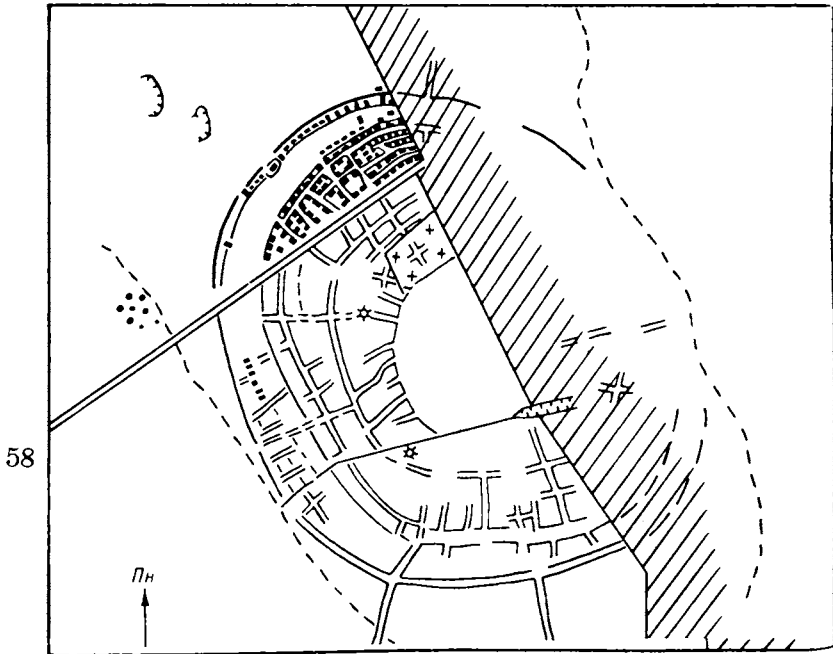

Рис. 3. Трипільське поселення Доброводи, дешифроване на аерофотознімку. В північній частині здійснено геомагнітну розвідку.

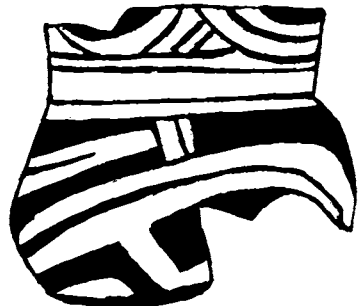
Ще в шістдесятих роках Т. Пассек висловила була думку, що Володимирівка із її 200-ма домами і трьома-чотирма колами забудовання була столицею трипільського світу. Може це був центр, де зустрічалися різні племена для нарад, церемоній, свят? А може тут ото й були предтечі базарів-ярмарків, де обмінювалися добрами гості з північних поселень (Городського, Райків, Євминки, скажімо) та з південного Усатова? . . . З Поливанового Яру та з Коломийщини . . . Володимирівка стоїть якраз на перехресті.

Тільки тепер ця пишна Володимирівка видається бідним присілком гіганта-протоміста, Майданецького.

Як же виявлене це протомісто? Теж варто уваги. З літака.

Відтоді, як археологи почали користуватися метою аерофотографування, став доступний такий, начебто, „рентген” ґрунту. Це можливо тому, що рослинність краще росте на нерушеному, а інакше там, де під зеленим килимом рослинності лежить камінь (скажімо, фундамент дому), глина чи навіть утамбрований віками шлях. Коли ниви вкриваються рістю, тоді й виявляється цей „візерунок” чи „плян” захованого під ґрунтом. Внизу оком цього не побачиш, але з літака прекрасно видно. Через це, що в цім терені було велике скупчення печини та фрагментів посуду, археологи віддали більше уваги знахідкам і таким чином було зроблено це надзвичайне відкриття.

Але на цьому не кінчається. Слідом за Майданецьким виявлено було з літака ще один такий гігант

— Доброводи. Розташований на 250-х гектарах.

За ним — ще один: Таллянку. 400 гектарів.¹⁹

Всі три лежать недалеко Гуманя й Володимирівки. Всі три загинули від пожежі.

Дослідники не спинилися лише на виявленні протоміст. З огляду на надзвичайну важливість відкриття вони обстежили всю цю околицю взагалі. З літака і не тільки з літака, а всіма можливими іншими засобами . . . А то й просто: на весні, як відбувається оранка, виходять партії археологів, краєзнавців, ще й школярів. Розглядаються, де тут на ріллі вивернуто печину чи черепок. На чорній ріллі це відразу видно. Ось, наприклад, дослідник пише, що поле біля с. Семенів-Зеленче (Тернопільщина), кілька гектарів, засипане уламками посуду й шматками печини так, що важко орати. На свіжозораній і заборонованій ріллі можна після дощу вирізняти чотирикутні площинки, що виділяються червоною перепаленою глиною . . . Таке місце треба занотувати, занести на мапу, проробити там детальні попередні обстеження . . .²⁰

І ось перед нами мапа маленького куточка „Трипільщини” в самих тільки околицях Гуманя.

Кліщів, Вінницька обл.

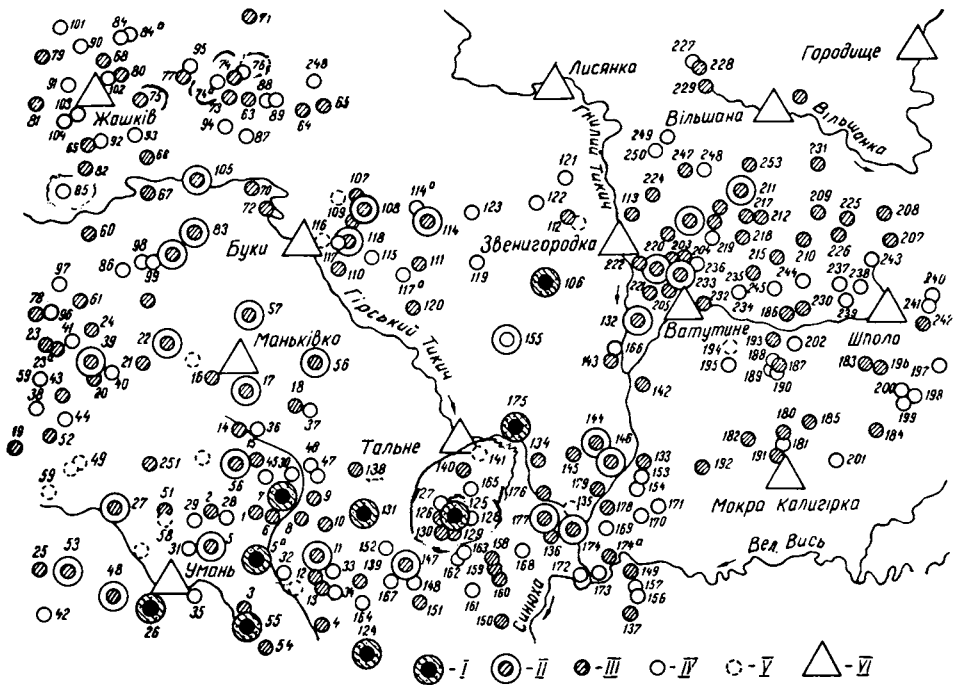

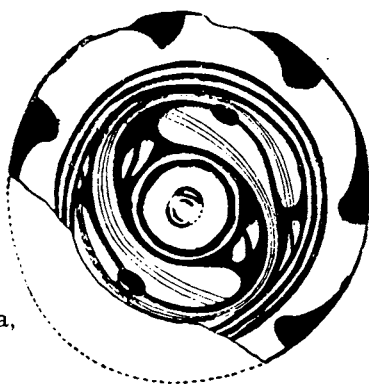
Рис. 1. Карта трипільських поселень Уманщини:

I — читаються дуже добре, підтверджені польовою розвідкою, II — читаються дуже погано, III — сучасні населені пункти; I — Танське, 2 — Дмитрушки, 3 — Сушківка, 4 — Бабанка, 5 — Дмитрушки, 5а — Доброводи, 6 — Танське, 7 — Косенівка, 8 — Косенівка, 9 — Косенівка, 10 — Легелзине, 11 — Свинарка, 12 — Свинарка, 13 — Свинарка, 14 — Молодецьке, 15 — Старі Бабани, 16 — Маньківка, 17 — Маньківка, 18 — Паланочка, 19 — П'яніжкове, 20 — Кривоствавка, 21 — Добра, 22 — Дзедзелівка, 23 — Степівка, 23а — Степівка, 24 — Попівка, 25 — Паланка, 26 — П'яніжківка, 27 — Кочубейка, 28 — Дмитрушки, 29 — Дмитрушки, 30 — Косенівка, 31 — Піківець, 32 — Доброводи, 33 — Свинарка, 34 — Свинарка, 35 — Умань, 35 — Молодецьке, 37 — Паланочка, 38 — Чайківка, 39 — Красноствавка, 40 — Добра, 41 — Степівка, 42 — Кузьмина Гребля, 43 — Ліщинівка, 44 — Ліщинівка, 45 — Старі Бабани, 46 — Косенівка, 47 — Косенівка, 48 — Кочержинці, 49 — Ліщинівка, 50 — Ліщинівка, 51 — Вербова, 52 — П'яніжкове, 53 — Паланка, 54 — Коржевий Кут, 55 — Сушківка, 56 — Іваньки, 57 — Мала Маньківка, 58 — Родніківка, 59 — Ботвинівка, 60 — Конела, 61 — Конельська Попівка, 62 — Соколівка, 63 — Баштечки, 64 — Павлівка, 65 — Павлівка, 66 — Охматів, 67 — Вороне, 68 — Скиби, 69 — Сорокотяти, 70 — Куті, 71 — Станіславчик, 72 — Кислини, 73 — Баштечки, 74 — Красилівка, 74а — Красилівка, 75 — Тетерівка, 76 — Красилівка, 77 — Королівка, 78 — Медувата, 79 — Тихий Хутір, 80 — Скокоти, 81 — Лемшівка, 82 — Мар'янка, 83 — Ужля, 84 — Скиби, 84а — Скиби, 85 — Бузівка, 86 — Бєсєчє, 87 — Побойка, 88 — Баштечки, 89 — Баштечки, 90 — Юрківка, 91 — Лемшівка, 92 — Сорокотяти, 93 — Сорокотяти, 94 — Нагірна, 95 — Королівка, 96 — Медувата, 97 — Литвинівка, 98 — Одай, 99 — Одай, 100 — Одай, 101 — Степівка, 102 — Скиби, 103 — Литвинівка, 104 — Литвинівка, 105 — Хижки, 106 — Вільковець, 107 — Багва, 108 — Багва, 109 — Багва, 110 — Чорна Кам'янка, 111 — Кобляки, 112 — Озерне, 113 — Звенигородка, 114 — Кобляки, 115 — Кобляки, 116 — Чорна Кам'янка, 117 — Чорна Кам'янка, 118 — Лісове, 119 — Рижанівка, 120 — Онуфрївка, 121 — Неморж, 122 — Мизнівка, 123 — Рижанівка, 124 — Небелівка, 125 — Майданецьке, 126 — Майданецьке, 127 — Майданецьке, 128 — Майданецьке, 129 — Майданецьке, 130 — Майданецьке, 131 — Талляники, 132 — Залізничка, 133 — Пальчик, 134 — Глибочок, 135 — Лоташеве, 136 — Криві Коліна, 137 — Широкий, 138 — Талляники, 139 — Оксанине, 140 — Майданецьке, 141 — Майданецьке, 142 — Нерубайка, 143 — Катеринополь, 144 — Колодисте, 145 — Колодисте, 146 — Луківка, 147 — Вишинополь, 148 — Вишинополь, 149 — Кальніболото, 150 — Свердликове, 151 — Колодисте, 152 — Вишинополь, 153 — Пальчик, 154 — Пальчик, 155 — Кривоствавка, 156 — Кодрашівка, 157 — Кодрашівка, 158 — Кам'янець, 159 — Кам'янець, 160 — Кам'янець, 161 — Кам'янець, 162 — Кам'янець, 163 — Кам'янець, 164 — Оксанине, 165 — Майданецьке, 166 — Катеринополь, 167 — Вишинополь, 168 — Павлівка, 169 — Пішана, 170 — Пальчик, 171 — Пальчик, 172 — Скалеве, 173 — Скалеве, 174 — Пішана, 174а — Пішана, 175 — Глибочок, 176 — Криві Коліна, 177 — Криві Коліна, 178 — Лоташеве, 179 — Христиневе, 180 — Ступичне, 181 — Ступичне, 182 — Ступичне, 183 — Шпола, 184 — Толма, 185 — Соболівка, 186 — Іскренне, 187 — Капустине, 188 — Капустине, 189 — Капустине, 190 — Капустине, 191 — Мокра Калигірка, 192 — Новоурятківка, 193 — Капустине, 194 — Степівка, 195 — Степівка, 196 — Шпола, 197 — Лебедина, 198 — Водяне, 199 — Водяне, 200 — Кримки, 201 — Соболівка, 202 — Іскренне, 203 — Богачівка, 204 — Богачівка, 205 — Богачівка, 206 — Вільшана, 207 — Сердєгівка, 208 — Бурти, 209 — Ханьків, 210 — Топільна, 211 — Юркове, 212 — Зелена Дубрава, 213 — Козацьке, 214 — Козацьке, 215 — Княжа, 216 — Новоукраїнка, 217 — Козацьке, 218 — Козацьке, 219 — Козацьке, 220 — Ватутине, 221 — Ватутине, 222 — Червона, 223 — Михайлівка, 224 — Гудзівка, 225 — Сердєгівка, 226 — Сердєгівка, 227 — Гнилицьке, 228 — Гнилицьке, 229 — Гнилицьке, 230 — Іскренне, 231 — Товста, 232 — Чичиркозівка, 233 — Богачівка, 234 — Тетерівка, 235 — Тетерівка, 236 — Богачівка, 237 — Терешки, 238 — Терешки, 239 — Терешки, 240 — Мар'янівка, 241 — Мар'янівка, 242 — Мар'янівка, 243 — Сердєгівка, 244 — Лозоватка, 245 — Княжа, 246 — Боровикове, 247 — Боровикове, 248 — Павлівка, 249 — Будище, 250 — Будище, 251 — Берестовець, 252 — Мліїв, 253 — Юркове.

Як густо заселена була вона! Тут налічено 253 пункти трипільського життя. Одні пункти вже добре досліджені, інші — частинно, а треті лише виявлені. Дослідник каже, що відстань одного селища від другого — 10-15 кілометрів. Але ж я до 16-х років прожила в Жашкові (див. на мапці) і добре знаю найближчі села навколо нього.

До Лемішихи від Жашкова лише два кілометри (там жила моя тітка Мокрина); до Литвинівки — три кілометри (туди ходила до церкви дівчиною з недалекого хутора моя мама); до Охматова п'ять кілометрів (там жив лікар-етнограф Порфирій Демуцький, що організував хор із селян і давав у парку над ставом концерти для околицької людности, була й я дитиною раз там); до Скибина — п'ять кілометрів (через Скибин ходила я до Ставищ, як училась у педагогічній школі); до Тихого Хутора — п'ять кілометрів, це як іти проз хату тітки Тодоськи до лісу Дубини); до Марійки три кілометри (там 1934-го року ночувала осінньою сльотою моя мама, як її активісти вигнали з хати над вечір і заборонили жашків'янам прийняти наніч) . . .

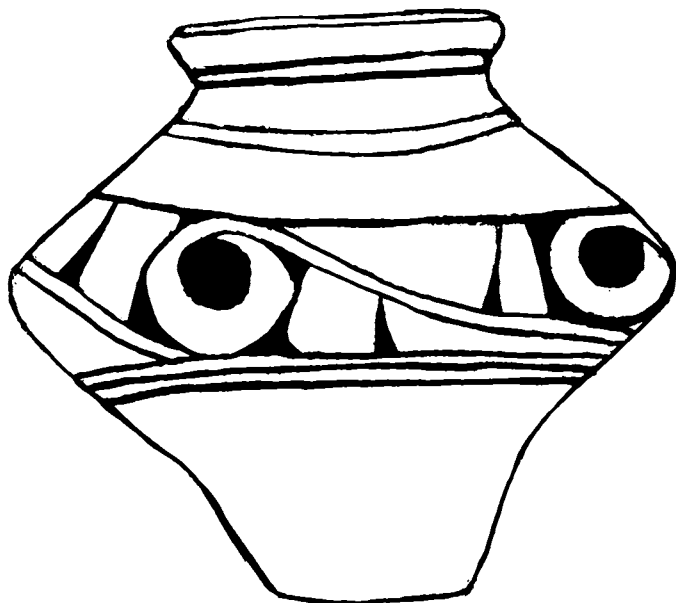
До Бузівки, правда, вже трохи далі, десять кілометрів. Це — як їхати на Гумань через вали-Трояни . . . Ну, і оті всі Маньківка, Соколівка, Конела, Багва, Сорочотяги, Красилівка тощо, тощо раз-у-раз оберталися біля мого дитячого вуха в різних розмовах. Відстань

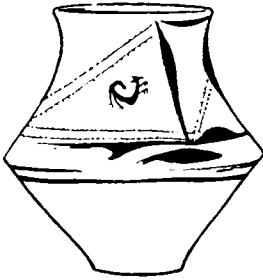

від Жашкова до Гуманя — п'ятдесят кілометрів, а до
Тального теж стільки...

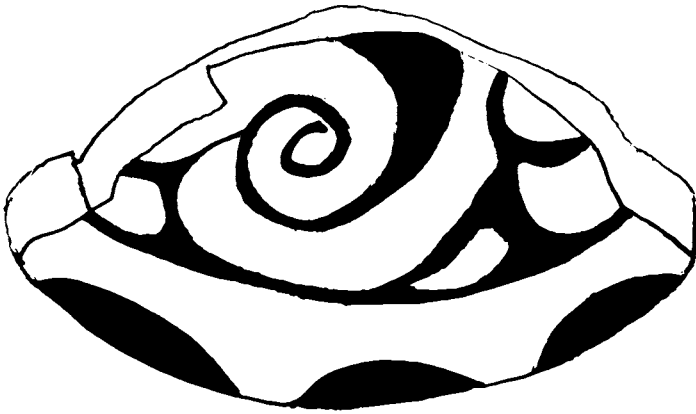
Відкриття протоміст вважається найважливішим серед дослідів над доісторичними культурами на Україні. Тепер про це проскакують у пресі дуже скупенькі відомості та куценькі повідомлення. Тож почекаймо у сподіванні, може вийде розкішна монографія з кольоровими світлинами і тоді матимемо метрику незгіршу за інші метрики старовинних цивілізацій світу...

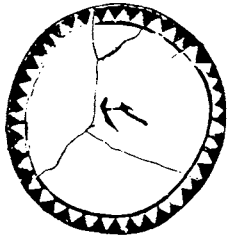
Могилівщина.

ЧАСТИНА ПЕРША

Петрени, Молдавія.

ПРОЖЕКТОР У МЈТУ ПРАВИКУ

Томашівка, Гуманщина,
Черкаська обл.,

Сабатинівка II, Кіровоградська обл.

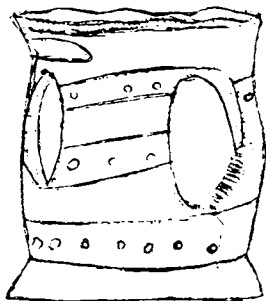
Розлилися ріки-дунаї...

Тепер, коли ми вже знаємо, що трипільська культура мала свої початки, свій розквіт, свій занепад — та й кінець, — цікаво ж поглянути, чим відрізняється один етап від другого. Що дало підставу археологам вважати, що ці села були архаїчніші, а ці належать до розвиненого етапу... чи може це вже перероджене в щось інше явище?

Почнімо з раннього етапу і намагаймося вловити загальний образ тих ранніх поселень, що вже знайдені.

Найперша ознака, що знайдене поселення — ранньотрипільське, — це землянки або півземлянки, себто хати заглиблені в ґрунт. Друга ознака — селище розташоване не на лагідному взгір'ї, як у клясичному Трипіллі, а біля самої води, на прирічних терасах. Таке розташування поселень успадковане від часів давніших, ще неолітичних. Так селилися й їхні предки.

А де ж їм було жити, коли навкруги хащі та нетрі, непроглядні пущі? Тут і продертися тими гушавинами нелегка справа, хібащо, стежинами, що ними ходить до води звірина. Та й чи вполюєш що, чи й так голодний вернешся додому, — ще не знати. А біля річки ялось затишніше. Тут і риби подостатком, і раків, і, якщо-до-чого, то й скойками замориш черв'ячка. Не дуже багате було меню в тих часах, мусіли й молюсками надолужувати... Але як хазяйновиті жони, господині не викидали мушель, а складали на купу; в господарстві знадобляться. От чому ми про це знаємо. В усіх поселеннях тепер знаходяться мушельні згромадження.

Ленківці, Чернівецька обл.

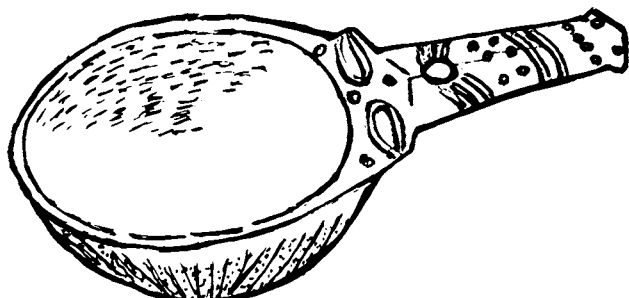
Проте в ранніх трипільців була вже й інша пожива. Вони вже не тільки споживали те, що навколишня природа їм наготувала, а й самі включилися в процес відтворення дарів природи. На прирічних видолинках і острівцях, що виходили тоді з післяльодовикових вододунаїв, на нанесених водою мулові та глинці вміли вони сіяти та збирати врожай: пшеницю, ячмінь, полбу.

Лука-Врублівецька,
Хмельницька обл.

Щоб уявити, чи так дуже далеко відійшли ми від цих перших хліборобів, погляньмо на наш український Святвечір. Та це ж свято ранньотрипільців! Які страви ритуально мають бути на столі, освячені традицією? Ті самі, що могли бути в неолітичних предків: кутя, себто каша з нерозмеленого зерна ячменю чи пшениці. Це ж бо найперший спосіб споживання зерна, як ще не вміли розмолоти на муку. Риба? Конче, як і в неолітичних риболовів. Мед, гриби, сушина із ягід та садовини, — те, що назбирили й наготували з лісових дарів. Городина — мак, цибуля... Просто наглядна ілюстрація того, що їли шість тисяч років тому наші предки. Та й питаєте — звідки у нас традиції? Тепер ясно. А ще важливіше — чому вони так стійко тримаються? А може це вже в самих ранніх трипільців зберігалась традиція від їхніх предків?

В легкому лесовому мулистому ґрунті прирічних та острівних видолинків легше було діждатися врожаю... Не треба й орати. Зрештою, перше хліборобство Єгипту та Східного Середземномор'я починалося в прирічних болотяних місцях. От не знати тільки, чи хліборобський обряд обжинки принесений ззовні, чи вироблений у неолітичні часи... ще до властивого Трипільля. Обряд полягає в тому, що старша жни-

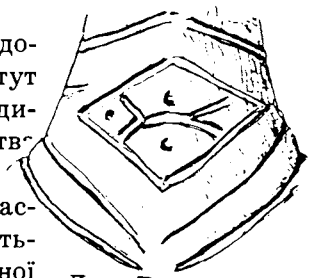
Лука-Врублівецька, Хмельницька обл.

ця залишає трохи незжати́х колосків, зв'язує їх до купи й прихиляє до землі: щоб зерно висипалося тут само і вродило на той рік. Та це ж наподібнення „дикого засіву”, першого етапу в засвоєнні мистецтва хліборобства!

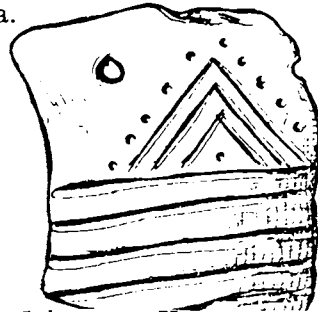
Жили в землянках. Були вони овальні, продовгасті, із кількома огнищами в ряд, часом навіть і десятьма. Стіни, що виходили нагору, роблені з плетеної лози, валькованої глиною. Верх перекривали гіллям, очеретом, шкурами й засипали землею та дерном, так що виходив такий продовгастий горб, а на ньому росла трава, а може й кущі та дерева... Приємно було сховатися в таке тепле житло, як надворі віхолить та мете, мороз тріщить, свище вітер. Може тому так багато огнищ? У Луці-Врублівецькій у одній землянці було їх аж одинадцять. Землянки ці з'єднувалися вритими в землі критими переходами, коридорами, якщо їх можна так назвати.

В долівці такої землянки було багато господарчих ям, прототипів льохів. Долівка була встелена мушлями, гострими кінцівками донизу. (В інших землянках, замість мушель, долівка була викладена плитками з випаленої глини.)

Мушлі ці вживалися і для прикрас. Робили з них намисто, нашивали їх на одіжку. Багато таких втопаних у землю мушельок із дірочками дісталось археологам. Мушля не мідь, берегти не треба, як упаде яка й затопчється, — тільки й клопоту, он у кутку її купа лежить. Що ще можна мушлею зробити? Та ось зазубленими мушлями видряпували на глиняному начинні орнамент, поки глина не просохла.

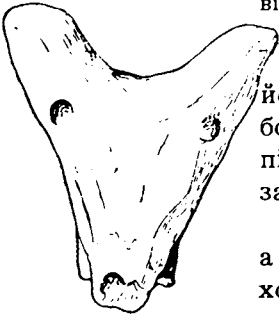

Лука-Врублівецька,
Хмельницька обл.

Лука-Врублівецька, Хмельницька обл.

Цей звичай використовувати мушлі в господарстві є навіть тепер у тих місцевостях, де жили колись трипільці. Біля Дністра господині ними вимощують доріжки в подвір'ї.

Лука-Врублівецька,
Хмельницька обл.

Але часом повінь заливала житло, люди мусіли його на той час покинути. І це теж можна простежити, бо шари проживання розділяє тоненький наліт білого пісочку. Скінчилася повінь — люди повернулися назад до своїх насаджених місць.

По чому ж видно, що це не неолітичні селища, а енеолітичні? А ось: хоч дуже зрідка, та проте знаходять там речі із чистої міді. Затоптаний у долівці чотиригранний дротик... уламок шила... Міді ж було ще дуже мало, її старанно берегли і забирали із собою, як покидали житло. От тільки випадково затоптане залишилося на долю археологів.

Землянки в Луці-Врублівецькій були розташовані не колом, як у клясичному Трипіллі, а рядочком, лицем до води. (Розкопано їх п'ять.) Щождо інших ознак, то таке саме типово трипільське кремінне й кістяне знаряддя: кістяні рівні серпи із вкладеними в пази дрібними кремінними зубцями. Зернотерки — часом навіть і по 25 штук у одній хаті (Поливанів Яр). І скрізь мотики із оленячого рогу. Видко, оленів тут водилося в пушах множество. А були ще мотики із сланцю. Тут же й майстерні, де вироблялися долота, свердла, сокири, тесла, клини, ножі, скребачки, кістяні протинки, голки з вушками, шила... Каменю на Дністрових порогах було скільки хоч і все доброї якості. Так що господарство було не таке то вже й бідне.

Лука-Врублівецька, Хмельницька обл.

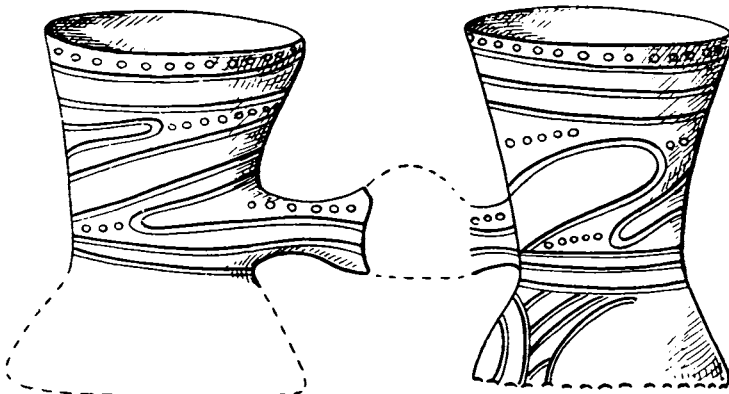
Дивно було тільки археологам. В одному селищі, а наче дві різні народності. Тут примітивні землянки із архаїчною, ще неолітичною, технікою виробу камінного знаряддя, а тут же й прекрасно вироблений посуд... Керамічна піч, що в принципі не відрізняється від сучасної ганчарської. Розвинене хліборобство...

А яка різноманітність кераміки! Не будемо згадувати про кухонний посуд, бо він не міняється протягом усієї історії Трипілля. Це — звичайні горшки із грубого глиняного тіста з домішкою рослинних волокон чи товченої мушлі, без будь-якого значного орнаменту (от часом, хібащо, з наліпленими рогами). Але ось гляньмо на так звану столову кераміку. Миски, ложки, черпаки, дзбани, вази на підставках, амфори... Все це зроблено умілими руками, з тонко відмуленої глинки, орнаментовано жолобчастим і бороздчастим візерунком. А щоб цей орнамент впадав у око, то заглиблення і борозенки заповнювали червоною чи білою пастою. Виходило дуже ефектно. Де цей тонкий смак узявся, звідкіля це вміння прийшло?

А ось ще третя група начиння. Цей посуд, можна думати, мав ритуальне, священне, магічне, чарівниче призначення, — назвімо, як хочемо. От хоча б оці „біноклі”, спаровані посудинки без дна. (Є й одинарні, також без дна.) Для чого то вони були? Яких тільки не висловлювано здогадів! Одні вважають їх підставками для світильників, другі — для отих статуеток

73

Красноставка, Гуманщина, Черкаська обл.

Незвисько, Івано-
Франківська обл.

із конічними кінцівками. Треті — може вони потрібні були для обряду „напування землі” під час посухи? Всі ці „безпотрібні посудини” бездоганно вироблені і вигадливо орнаментовані. Може колись і дослідять, яке було призначення цих „біноклів”, а нині ще невідомо. Може допоможуть отакі спостереження:

У одній хаті дослідник знайшов такого „бінокля” на долівці біля печі, наповненого відпадками з виробу кременного знаряддя, а серед них — кременна стрілка. (Лука-Врублівецька) Якісь чари? Тікали від небезпеки, а оберега залишили охороняти?

У другій хаті на долівці стояло чотири гарно розмальованих „біноклі” правильним колом, на відстані півтора метри один від одного, а між ними — велика грушовидна посудина та ще вісім невеличких, всі розмальовані. Ще й уламки 22-х посудин. І між цим усім — невеличка фігурка вівці. (Кліщів, Вінниччина).²¹

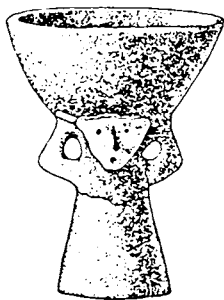
А ось — посудина-птиця.

А тут — жінка піднесла догори руки і тримає на голові священну чару.

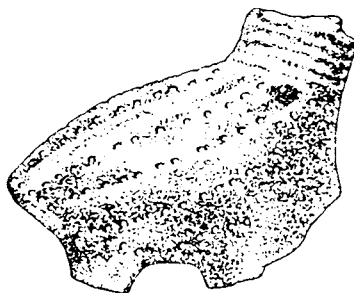
На інших посудинах бачимо вже чотири чи п'ять жінок, що тримають високо над собою велику мису. Що вони несуть? Коровайну діжу, як у нашому весільному обряді?

Навіть ложки й черпачки, і ті із орнаментованими ручками, натяками на людське обличчя, чи роги, чи голову тварини.

А оці мініатюрні горщечки й мисочки, що наслідують форму великих посудин... Чи й вони мають якесь ритуальне призначення, чи це тільки іграшки

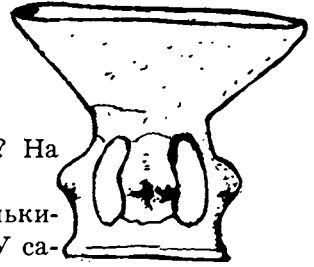
Лука-Врублівецька.
Хмельницька обл.

Лука-Врублівецька, Хмельницька обл.

для дітей? А може їх самі діти й виліплювали? На деяких видно сліди дитячих пальців.

В цих ранніх поселеннях знаходять і модельки-хатки. Частіше — тільки уламки, ніжки від них. У самій Луці-Врублівецькій знайдено щось із 15 таких ніжок. Яке було призначення цих хаток, — також відповіді ще нема.

Лука-Врублівецька,
Хмельницька обл.

Така мішанина архаїчності й вишуканости ото й навела Бібікова на його теорію. Прийшли хлібороби (хоч вони може й століттями посувалися, поки тут з'явилися). Знайшли тут мисливців із луком та стрілами, що мешкали в землянках і жили звичаями своїх дідів-прадідів, переданими ще може від мезолітичних часів. Мирне й повільне зрощування прибулих хліборобів та автохтонів мисливців-збирачів і утворило перші трипільські селища на зразок Луки-Врублівецької, Гренівки, Бураківки. Вірування також змішалися. Туманне уявлення вищої сили у вигляді матері-жінки-води-звірини-змії-птиці збагатилося ще й образом матері-землі.

Цьому напливному (за Бібіковим) зі Сходу населенню дослідник приписує оті численні жіночі статуетки. (В Луці-Врублівецькій знайдено 300 фігурок, із них чоловічих тільки три.) Ось порівняймо цей жест статуеток зі Сходу — грецьких островів, Палестини, Месопотамії тощо. Він той самий: складені на грудях

Гренівка, Кіровоградська обл.

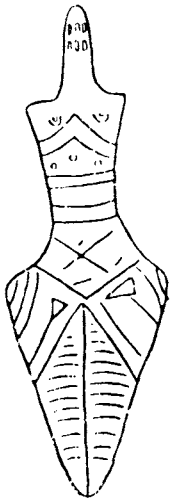
Грецькі
острови.

руки. Священна поза. І трипільські статуетки також передають цей жест, але вже, мільйон разів повторений, у трипільській плястиці він губиться. Вже ті, що ліпили, втратили розуміння первісного значіння цього жесту: в схематичній передачі виходили тільки відросточки плечей із дірочками.

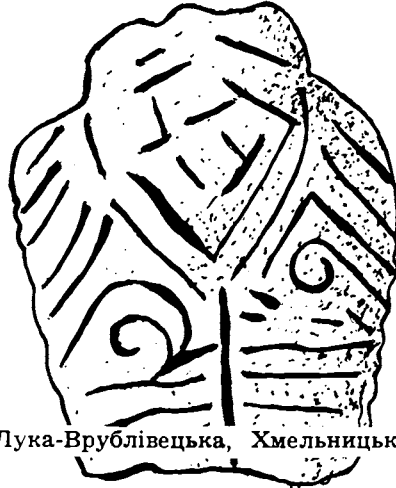
Хоч би й не було ніяких інших подібностей, то вже ці фігурки свідчать про якийсь спільне коло хліборобських країн, від України до Середньої Азії. Було й спільне божество: Велика Мати.

Але таким зображенням Великої Матері не обмежується трипільська плястика вже в цьому найранішому періоді. Крім схематизованих фігурок, у Луці-Врублівецькій можна побачити й стоячих, і півлежачих, і сидячих... Деякі з них навіть „одягнені”. Майстерниця старалась передати одягу, хутро, пояс, взуття... Щедро обписані якимись символами, що були, либонь, трипільським „письмом”. Рук і голови нема — якийсь шпінтик замість голови. Може це на нього насаджувалася машкара? Яка? Змії? Корови? Фантазувати можна, але археологічного доказу на це нема. Невідомо.

Ще одна відмінність статуеток знайдена у Луці-Врублівецькій. Дуже неохочо вироблені ці статуетки, з невідглаженою поверхнею, нерозмальовані (як інші), але зате з дірочками. Лябораторна аналіза по-

Лука-Врублівецька,
Хмельницька обл.

Лука-Врублівецька, Хмельницька обл.

казала, що ці дірочки були не що, як відбитки зерен пшениці двозернянки, м'якої, придатної лише на кашу. Жінка замішала в глину зерна, тоді виліпила фігурку і відразу вкинула в піч. Зерно вигоріло, залишивши відбитки, а статуетка вийшла ноздрювата. Втім нею тишилися недовго: уламки таких статуеток знайдено в попелі, вигорнутому з печі. Головна мета обряду — вкинути до вогню. І знов — такі статуетки не цілі, а побиті. Чому?

Так одна загадка розв'язується, а друга зав'язується.

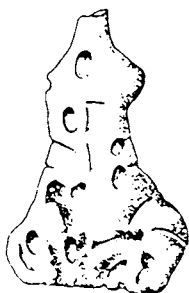
В іншому ранньотрипільському селищі на Одещині (Сабатинівка II, це вже над Бугом) жіночі фігурки сиділи в кріселках. Та в неабияких, а із спинками, виробленими у формі рогів. Одна богиня сама навіть мала роги. І статуетки, і стільчики були помальовані в червоне та біле. Досліджено навіть, де було їхнє місце. На спеціальному підвищенні було 16 фігурок, а біля печі таких самих — шість. Всіх у одній хаті знайдено двадцять три.

В цій самій хаті дослідник М. Макаревич знайшов на долівці посеред житла череп бика (а може то корови?) з рогами. А поруч лежала статуетка. В кутку цієї ж хати були рештки крісла із глини, подібного на мініатюрні крісельця. Ці роги (символ могутності) трапляються всюди в трипільському світі: на плечках кухонного посуду, на закінченнях ручок ложок. Разом із іншими вотивними речами: мініатюрними посудинками на спеціальних вимостках-, вівтарях" . . .^{21a}

Роги бика . . . І саме в тій місцевості, де протікає

Сабатинівка II

Лука-Врублівецька,
Хмельницька обл.

Путинешти, Молдавія.

ріка тієї ж назви. Є над чим думати.

У світовій археологічній літературі культ і священні роги бика на Криті добре відомі завдяки монографії Артура Еванса про палац царя Міноса. А тут, у найранішому етапі Трипілля, ген-ген давнішому за критські палаци, сліди цього культу так наочно! Роги бика (чи корови) знайдено і в Луці-Врублівецькій під долівкою житла. Безперечно, все це свідчить, що в ті часи оформлювалися нові поняття у свідомості людности, яка переходила від мисливства і збиральництва до хліборобства і скотарства. З одного боку — могутній звір, а з другого — корова вже приручена, її можна видоїти. Так, так, вже в ранньотрипільських поселеннях дослідники знаходять цідилка, посудини, що вживаються для молочних перетворів!.. Корова — святість, її молоко й досі має назву „божа роса” (дивись словник Грінченка).

Це вже в ті далекі часи вироблялося світоуявлення, що потім розцвіло численними віруваннями та мітами.

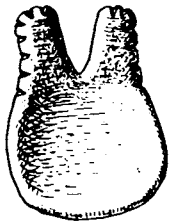
Згадаймо хоч дещо з них.

Корова — небо, що з неї родиться бичок-сонце.

Хмари в небі це небесні корови. З їхніх дійок летється на землю благодатний дощ, небесне молоко.

Віли, прегарні діви в білих шатах, управляють дощовими хмарами і це вони посилають на землю дощ, молоко небесних корів.

Це не були поетичні вирази, а так і насправді вірили. От які гарні приказки були ще недавно, років сто тому: замість казати „розвидняється”, казали „вертаються ясні корови”. Абож повір'я: „Яка корова (на масть) іде в череді перша, такий і день буде”. А ось і загадка: „Чорна

„Рогатий троник”

Путинешти,
Молдавія.

Ленківці, Чернівецька обл.

Ленківці,
Чернівецька обл.

корова всіх людей поборолла, а біла всіх людей позводи-ла". (Ніч і день).

А скільки казок дійшло до нас про чудесних корів та биків! Корова це рідна мати сирітки, що над нею знущається мачуха. Вона допомагає своїй дитині всім. Треба тільки відкрутити рога, а там є їсти й пити, і всякого добра. Або — влізеш у одне вухо корови, а з другого вже вилізеш красунею...

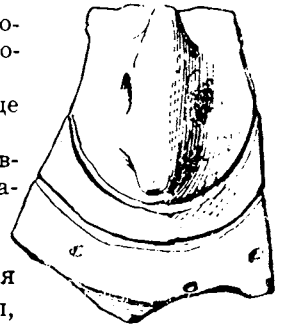
Абож так: убита корова не вмирає, а з її частин створюються чудесні речі. З нутроців виростає яблуня із золотими яблуками...

А хіба в колядках нема золотих турів та корів, ще й золотохвостих?²²

Тільки трошки війнуло на нас світовідчуженням давніх, а вже наче зрозуміліше, чому трипільці так шанували роги...

Археологія на свій лад підходить до вивчення розвитку скотарства у Трипільлі. Весь кістний матеріал, знайдений на поселенні, старанно вивчається, статистично обробляється. Для Луки-Врублівецької, наприклад, ось яка картина: кістки диких тварин (вепр, вовк, лисиця, ведмідь, олень тощо) складали 52%, а свійських, приручених — (собака, корова-бик, свиня, коза, вівця) — 48%. Звідси висновок, що в ранньотрипільському часі м'ясу поживу давав переважно ліс. Мисливство відогравало в господарстві й „економіці” ще немалу роль.

Отакі в загальних і далеко неповних рисах трипільські поселення раннього етапу.

Лука-Врублівецька,
Хмельницька обл.

Лука-Врублівецька, Хмельницька обл.

Які ж межі поширення ранньотрипільських поселень?

Виявлені вони не тільки на Бузі та на Дністрі, а й на берегах Прута та Серета. Це — Поділля, Галичина, Буковина, Молдавія, Прикарпаття і далі у сусідніх місцевостях, що тепер належать Румунії. І справді, порівняйте статуетки із Луки-Врублівецької і з такими ж із Молдавії чи Румунії... Так наче ті самі руки робили. Фігурки обписані такими ж самими знаками, такий самий шпинтик замість голови, той самий жест...

Кукутені,
Румунія.

На деяких поселеннях життя довго-довго не припинялося. На тому самому місці розцвітав середній етап, потім і пізній... Такі поселення називаються багаточаровими, як от Поливанів Яр (Буковина), Незвисько (І. Франківська обл.), Печора (Вінниччина). Жили по 700-800 і більше років на одному місці.

Оце в цьому обширі й вибухла яскрава мальовнича культура, що так здивувала перших її відкривачів. Але в дійсності вона не вибухла, а настоювала-ся в лоні попередніх трьох тисяч літ.

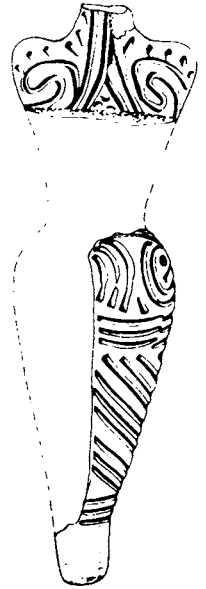
Здається, що тут саме до речі згадати ще одну завзяту суперечку між археологами. Коли, власне, виникло орне господарство?

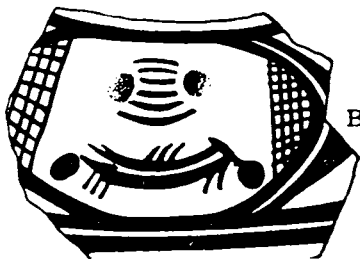
Із самого початку, як відкрили Трипільля, ні в кого не було сумніву, що ниви оброблялися ручними мотиками. За доказ служили наявні в кожній хаті мотики із оленячого рогу чи із сланцю. Вважалося, що до се-

лица прилягали ниви, себто хліборобство було присадибне, городнє. На допомогу притягали приклади із етнографії інших народів: як треба копати землю, то всі родом стають вряд і працюють. Старі, дорослі, підлітки. Такого погляду дотримувалась і Т. Пассек у своїх працях. Ниви присадибні, а скотарство придомне.

Та й от С. Бібіков виступив із теорією, що вже на ранньому етапі трипільці почали впроваджувати примітивне рало, найпримітивніше, треба сказати. Ну, якийсь сук. А щоб його тягти, то впрягали волів. На доказ цього він наводить малюнок на посудині, де (на його думку) зображено супрягу волів. Він навіть вилічив, скільки гектарів землі треба зорати, засіяти та який треба зібрати врожай, щоб прогодувати населення в 500 душ (приміром, у Коломийщині I). Та ще плюс забезпечити кормом худобу взимку. А ще ж соломую й сіно тягти волокушами з лану до оселі... Тут уже придомним, городнім господарством не відбудешся. Та й це вже не жіноча робота — орати, доглядати худобу — а чоловіча. Множилися череди й отари, скотарство набирало сили, — росла й роля чоловіка в господарстві. Жіноча ж роля змаліла, а з цим, гай-гай, і її вага та можливість. Її авторитет збляк, а натомість виріс авторитет батька, патріярха і вождя. А значить, — здогадується дослідник, — це вже було, вже в найранішому етапі, не матріярхальне суспільство, а патронімія. На чолі роду стоїть чоловік, дарма, що всі трипільські селища засипані жіночими статуетками, матріярхальними жіночими божествами.

Такої ж думки дотримуються й деякі інші до-

Стіна,
Вінницька обл.

слідники, вони вважають, що гіпотеза про орне господарство в Трипільлі цілком уже доведена.²⁰ Їм відповідають: а де археологічні докази, підтвердження? За те в кожній трипільській хаті знайдете мотики.

Хотілося б запитати: якщо перше рало було таке примітивне пристосування, — дерев'яний сук чи ріг оленя, — то чому це тодішня жінка не могла з цим справитися? Чи справді маємо уявляти тогочасне жіноцтво на сьогоднішній кшталт? Та ось через 50 століть в українській пісні чуємо:

Ой, за гайком, гайком, гайком зелененьким,

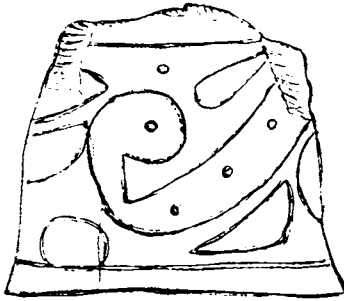
Там орала дівчинонька воликом чорненьким...

А знову ж, щоб примусити таку велику і сильну тварину, як віл, тягти за собою сук, треба було л а с к и більше, ніж грубої сили. Запрягали не диких, а свійських волів, а хто ж їх виплекав? Перше приручення звірів — справа жінки. Коли мисливцям траплялося принести мале звірятко до селища (маму його вбито), то хто ж його доглянув, вигодував, виховав? Жінка виплекала, зробила ручним, свійським. Воно росло в садибі, давало приплід — це й були початки приручення та майбутнього скотарства. Та й виходить, що це жіноцтво засновувало придомну череду. Отже, хто мав більший доступ до дорослого звіра, який ще не став покірним і слухняним волом?

Я переказую тут різні погляди, а як було в дійсності, то треба б мати машину часу, щоб полинути в глибінь правіку.

Незвисько, Івано-Франківська обл.

Десь раніше ми побіжно згадували, що Трипілля було периферією величезного хліборобського пояса, який охоплював усю південну Дунайщину, Балкани, все південне Причорномор'я, а там — аж до Середньої Азії і південного Китаю. Наше Трипілля цього етапу одночасне із найархаїчнішими поселеннями, розкопаними в Месопотамії (Гассуна, Самарра, Галаф, Ал Убейд), як там ще не було династій, царів, письма тощо.

У Середній Азії археологи розкопують такі ж самі старовинні хліборобські селища із жіночими статуетками та мальованою керамікою (Анау, Намазга-Депе, Джейтун). Життя там процвітало ще раніше: вже в п'ятому тисячолітті до н.е. А потім припинилося. Не стало води, наступала пустеля і люди покинули свої села, пішли шукати привітнішого місця.

В Малій Азії починало життя селище, що віками пізніше, у бронзовій добі, стане всесвітньовідомою Троєю (1.200 до н.е.), але тоді воно було малим сільцем; згоріло, знову відбудовувалося (1-П шар).

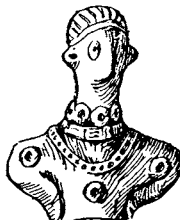
В Індії пишніла загадкова культура Гараппа, ота сама, що її в другому тисячолітті до н.е. зметуть арійські племена.

На Криті доживав ще додинастичний період, ніяких тоді палаців не було.

У Палестині в четвертому тисячолітті до нашої ери відбувався перехід від неоліту до мідного віку (Іерихон VIII-IX шар), з'явився перший глиняний посуд і початки хліборобства.²⁴

Намазга-Депе,
Середня Азія.

Статуетка з Індії

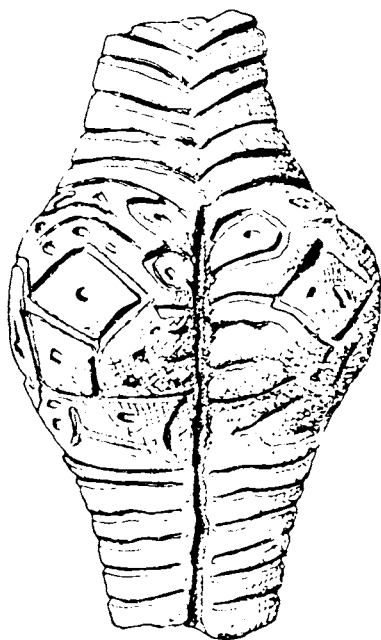
Незвисько,
Івано-Франківська обл.

В Єгипті також був додинастичний період, фараонів ще не було.

Як бачимо, тоді, як формувалося у буго-дністровському басейні Трипілля, не був це замкнений, ізолюваний світ, життя йшло на всьому цьому обширі розгорнутою ходюю. Спільні риси — хліборобство, жіночі статуетки і мальована кераміка. Але які були зв'язки, якими шляхами вони здійснювалися, — це археологія сказати безсила. Коли в країнах Сходу в найглибші часи були караванні шляхи, верблюди, — то як сполучалися тут? Водними шляхами, стежками, протоптаними звіриною вздовж рік?

Датується ранній період Трипілля першою половиною четвертого тисячоліття до нашої ери.

Лука-Врублівецька, Хмельницька обл.

Петрени, Молдавія.

Сонце в хаті

Чим же різниться середній етап від раннього?

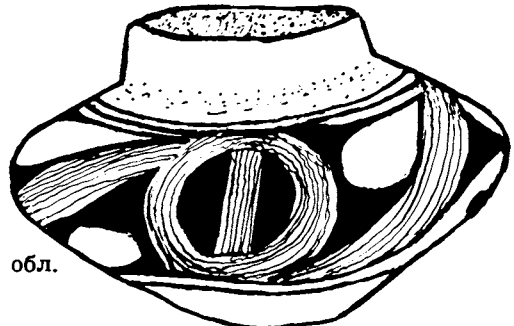
Вже зникли землянки й півземлянки, лише подекуди затрималися вони від давніших часів. Всюди були чотирикутні наземні доми, міцно й уміло збудовані із глини та дерева.

Вже люди не влаштовували своїх селищ при самій воді, вони вибирали взгір'я поблизу джерел та річок. На диво, трипільці при великих ріках не селилися, а при отаких, що тепер або висохли, або поробилися малими ручаями, струмками. А в той же час, може, були це повноводні ріки, може й тоді хати стояли при самому березі, саме там, де була берегова лінія.

Геологи кажуть, що на той час припадає так званий атлантичний період, із високим рівнем води в ріках та морях; всюди було вологіше.^{21а} Колишні береги та острови позаливало, а це й примушувало трипільців селитися вище, — але таки при водних джерелах. Цим можна пояснити й надзвичайну увагу трипільців до влаштування підлоги. Пригадуйте екскурсію на розкопи в Коломийщині I? (Стор 22) Кілька шарів плиток підлоги із перепаленої глини?

Ці плитки перепаленої глини були дуже міцні. Такий своєрідний „паркет”. Дослідник М. Біляшівський, описуючи розкопи в Колодистому (Звенигородщина), каже, що від удару молотка такі плитки не розсипалися, а дзвеніли, наче справжня цегла.²² Либонь, таки треба було оберігатися від вогкості. Цей

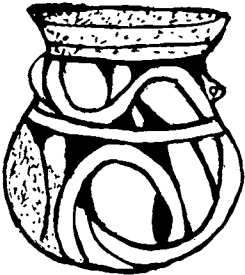
85

Заліщики,
Тернопільська обл.

Кадіївці, Поділля.

Кліщів,
Вінницька обл.

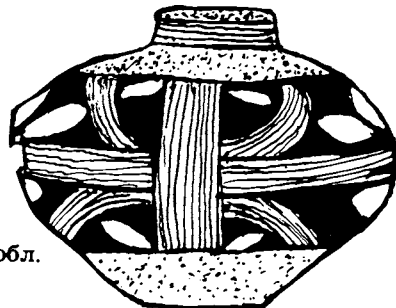
маленький приклад показує, як високо стояло тоді домобудівництво.

Селища цього другого етапу характерні ще тим, що хати стояли колом із майданом усередині. Крім того, такі довгі дома (як ми вже бачили в Коломиїщині) склалися із кількох кімнат, часом навіть із п'ятьох, а в кожній кімнаті була піч, лежанка. В одній кімнаті печі нема. Це, либонь, комора.

То так виходить, що в одному домі жила велика родина, складова частина цього селища-роду. Хоч праця коло землі вимагала зусиль усього роду, та в кожній кімнаті знайдено дуже багатий набір господарчого реманенту (зернотерки, серпи, рокові мотики, камінні й кістяні знаряддя) та посуду. Цікаво, що посуд почасти продовжує традиції раннього етапу, як от, приміром, вази на підставках. Але вже не відчувається пам'яті, що ці підставки — „жінки, які підносять до неба священний посуд”. Є ще посудини з високими підставками, що відтворюють жіночу постать, але вже, видно, забувалося первісне значіння такої форми. Але от миски і горшки у вигляді коров'ячого вимени з чотирма дійками подибуються часто.

А може то не миски, а нижні частини модельок-хаток? Ці „хатки” на чотирьох ніжках також наче вим'я. Ще не з'ясоване призначення „хаток”, але серед інших здогадів може мати місце й такий: світ — корова, а в ній, під її охороною, опікою та годуванням — людське житло... Вим'я ж підходящий символ добробуту. Мовляв, як у вимені повно молока, так і в цій хаті повно добра.

І в орнаментатії посуду з'явилося нове. Крім жо-

Кліщів, Вінницька обл.

лобчастих ліній, спіралей і всяких там заморок-вигуктасів, вже з'являється мальований посуд. На цеглястому, оранжовому, червоному, рожевому тлі трипільські майстерниці малювали мистецькі візерунки чорним та білим. Абож — на суцільному білому тлі виводили візерунки червоною барвою і обводили їх чорним пружком. Абож — вдало комбінували дві манери: жолобчасту і в кольорах.

Дослідники відзначають ще одну новинку. На посуді Володимирівки, крім поліхромної орнаментациї, з'являється й монохромна, на тлі посуду візерунок лише чорною барвою.

Невичерпна була фантазія керамісток, як показують тільки деякі врятовані для науки (і для нас смертних!) зразки. А то ж навіть і з цього „дечого” складаються вже цілі томи. Навіть рештки-черепки (тим більше цілі посудини) свідчать про вміння розмістити малюнок на сферичній поверхні посудини, тонкий естетичний смак, а також про високу духову культуру тих майстерниць. Не забуваймо ж, що вони ще не мали ганчарного кола, а формували посуд від руки. Не диво, що саме кераміка є провідним орієнтиром для археологів у визначенні доісторичних культур та їх часу.

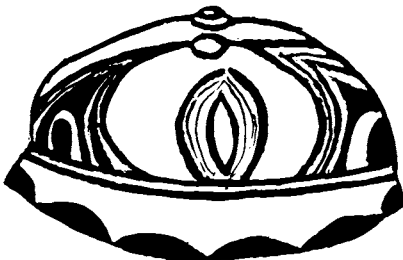
В цьому другому етапі посуд, залишений у трипільських хатах, такий: великі грушоподібні зерновики для зберігання збіжжя і до них великі масивні покритшки . . . Миски, амфори, ложки з ручками у вигляді рогів чи з „лицем богині” . . . Тара для води, олії . . . „Біноклі” . . . Щоб коротше — кухонний, господарський, столовий, ритуальний посуд. Найкраще

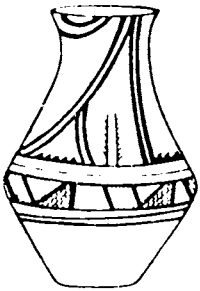
Кадіївці, Поділля.

Кадіївці, Поділля.

Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл.

Касенівка,
Київська обл.

і найштудерніше розмальований був ритуальний, для нього добирали спеціальну глинку, відмулювали її... Може навіть виготовлення такого посуду було релігійним дійством і відбувалося з обрядами?

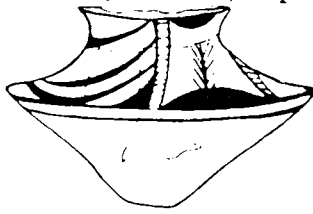
І було того посуду так багато, що дослідники налічують по 50 і більше штук у кожній кімнаті.

Селища другого етапу найперше стали відомі на середній течії Дністра. Кудринці, Кадіївці, Крутобородинці (Поділля); Незвисько (І. Франківська обл); Сушківка, Попудня (Гуманщина); Сабатинівка (Одещина); Стара Буда, Ржищів, Гребені (Київщина). До середнього етапу залічено й розкриті в давніші та теперішні часи надзвичайно цікаві селища, як от Петре-ни (Молдавія), Шипинці (Буковина)... Т. Пассек у одній своїй статті пише, що як вона обстежувала ті околиці 1948-го року, то бачила в кожному подвір'ї Шипинець та на шляхах виходи культурного трипільського шару: печину та фрагменти кераміки. Те, що розкопано до війни, — тільки один із кутків розлогого села, а культурний шар там досягав до двох метрів висоти. Можна собі уявити, як довго існувало те селище! І скільки ще відкриє усміхається археологам! Та ба! На селі четвертого тисячоліття до нашої ери побудоване сучасне...

В усіх цих поселеннях — одностайний набір не лише кераміки, а й кремінного та рогового, кістяного знаряддя. Однаковий спосіб будування домів. Це — хліборобський нарід, про що красномовно свідчать не тільки зернотерки в кожній хаті, а й відбитки половини, домішаної до глини при будуванні, відбитки двох ґатунків пшениці, ячменю, проса. Про що ж інакше,

Поливанів Яр, Чернівецька обл.

як не про єдиний нарід на великому просторі, це каже? Так, це споріднені племена з однаковим побутовим укладом, однаковими віруваннями. І це помітили вже перші дослідники. Дальші досліди це підтверджують.

Густота годішнього населення примушувала розселятися на північ та на схід. Оце саме тоді й досягли трипільці Дніпра. Це — час розквіту Трипільля, недаром археологи називають його клясичним. Вже в 1965-му році дослідники визнають, що дотеперішнє їхнє уявлення про цю культуру було неповне, бо рівень її вищий, ніж здавалося досі.

Справді, гляньмо! Які нові сюжети виникають саме в цей час у трипільському образотворчому мистецтві? На посуді з'являється зображення людей, корів, биків, курей, кіз, оленів... Вже бачимо цілі композиції та сцени: поле, рілля, хмари, дощ, сонце у своєму русі по небі, місяць, колоски, деревця чи вруна... А ось і собаки, друзі людей, вони шалено мчать, вони глядять посівів чи може отару... На ріллі падає дощик, хмари звисають фестонами, проростає молоде зело... Серед копиць танцюють дівчата-жниці... Може це обжинки? А це — птахи...

Ще одна особливість розвиненого Трипільля — наявність спеціалізації. Не раз і не два знаходять дослідники на поселеннях масивні керамічні печі, а подекуди то й дві (Гребені, Київщина). А що вже каза-

Старі Каракушани, Молдавія.

Заліщики, Тернопільська обл.

ти про цілі майстерні кремінного та кам'яного знаряддя, особливо там, де є багаті виходи кременю, як от на Дністрі (Поливанів Яр). На Бузі й на Дніпрі вже не було таких. Цікаво, — що мали на обмін інші племена, коли сходились на міжплемінні зустрічі десь, скажімо, у Володимирівці?

Не обминули дослідники й питання про ткацтво. З чогось же робили трипільці одягу, не ходили ж голі чи в шкурах, як дикі.

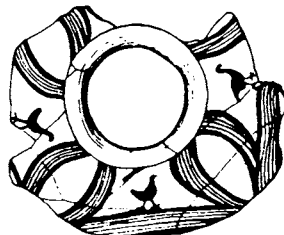
Перші спостереження зроблені на денцях посуду, де були відбитки якихось тканин. Очевидно, коли жінка ліпила посуд, вона ставила посудину на радіжку чи на рогожку і повертала саму тканину, а не посудину. Аналіза відбиток із донець показала, що були і вовняні, і волокнисті тканини. Одна така перевірка лабораторним шляхом виявила, що волокно було полотняне, тільки дуже виношене. Жінка використала стару сорочку, щоб не псувати чогось вартнішого.

Плетіння й прядіння було вже відоме за неолітичних часів, а про ранній етап Трипільля, то нема й сумніву. Там уже були знайдені пряслиці. Спочатку вони були виточені з уламків кераміки, але вже в середньому етапі всюди знаходяться справжні пряслиці, — простіші й складніші, а деякі то навіть із візерунками. Що це? Магічні знаки? Письмо?

В хатах середнього Трипільля дослідники часто знаходять якісь важельця із глини. Думали, що то для рибальських сітей. Але далші спостереження виявили, що то — відтяжки від ткацького варстату... ото й тільки, що залишилося від нього. Такі відтяжки подібуються в поселеннях часто.

Варварівка,
Молдавія.

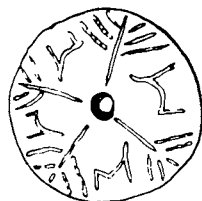
Бринзени-Циганка, Молдавія.

Хоч не залишилося ні варстатів, ні тканин, але на відбитках простежено, яке було ткання. Ось взірець так званого килимового переплетення ниток, реконструкція одної такої відбитки. А коли перед тканням нитки були пофарбовані в різні кольори, то виходила навіть дуже гарна тканина.

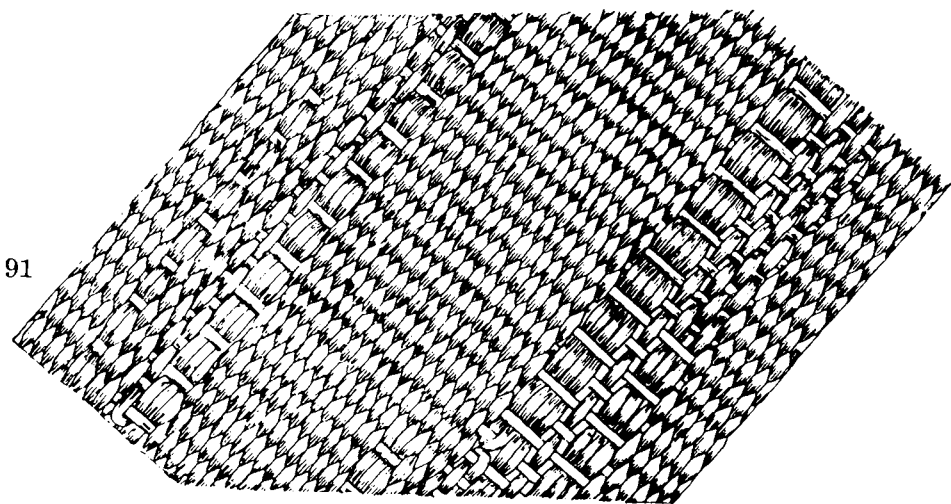
Різні способи переплетення, зшивання, обшивка тощо наводять на здогад, що в трипільців була полотняна одежа з волокнистих рослин. Це підтверджують і масові знахідки пряслиць та ткацьких відтяжок.

А ще й така деталь: у давніші часи, вже починаючи з палеоліту, людські поселення були масово засипані скребачками, таким спеціально жіночим знаряддям для обробки шкури. Дивись, тепер уже цих скребачок у трипільських поселеннях менше. Виходили з ужитку.

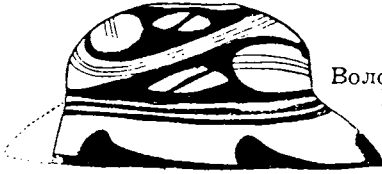
І що ще ми бачимо в цьому середньому етапі? Поселення вже починають укріплятися. Людність вибирає вже недоступне місце, а ще крім того обгороджує своє поселення ровами. Візьмімо Поливанів Яр, що проіснував 750 років. Гарне місце вибрали собі люди. Поблизу розкішних виходів кременю, — бери, і хочеться. Поселення розташоване на високому недоступному взгір'ї, оточене глибокими ярами. Навколо ліс

Паволоч,
Житомирська обл.

Стіна, Вінницька обл.

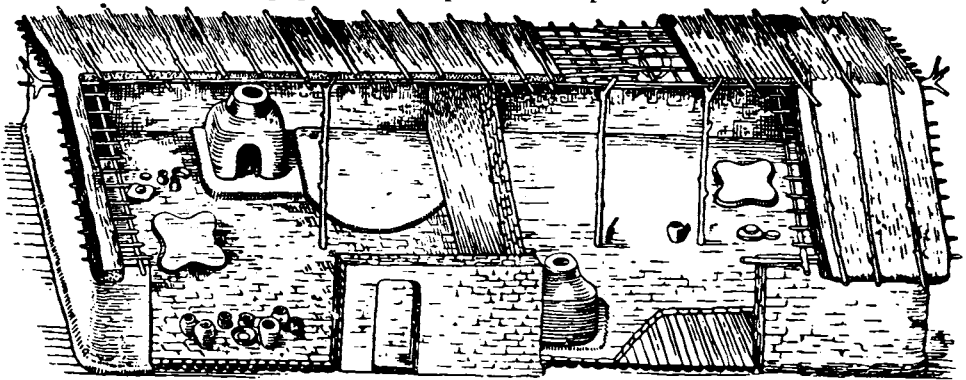
Володимирівка, Гуманщина,
Кіровоградська обл.

і пущі... Але чого це таке недоступне селище укріплене? Маючи з трьох боків яри, мешканці ще й рів викопали у доступній частині, ще й частокіл поставили. Хто ж міг тоді нападати, як кругом ліси, скелі та беткеття?

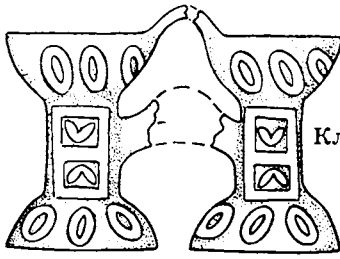

Ще донедавна коронним поселенням часів розквітлого Трипілля вважалася Володимирівка. Своїми розмірами вона перевищила всі тоді відомі трипільські селища середнього етапу. Понад двісті домів, не жарт! (Коли в Коломийщині I — лише 39). П'ять чи шість кіл-овалів, а в кожному великому овалі ще внутрішнє коло. Було, либонь, так: рід розростався, а з нього виділявся новий; і ця парость розмножувалася, знов треба поширювати селище... Аджеж це поселення існувало і в ранньому етапі, — від давніших часів залишилися землянки. Та й не тільки великим розміром прославилася Володимирівка. Тут були виявлені нові знахідки і риси, що їх досі на інших поселеннях не вдалося простежити.

Вже згадували ми побіжно, що в кожній хаті були якісь особливі місця, як наче хрести із заокругленими кінцями, вироблені з глини найкращої якості, винесені над поверхнею долівки так на чверть метра. Пофарбовані червоною барвою. На них були якісь

Реконструкція житла. Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл.

Кліщів, Вінницька обл.

кола, заглибини, наче блюдця. Видко, що ці підвищення багато разів любовно підправлялися. Коли зняли один такий „хрест” монолітом для гуманського музею, — під ним виявилось ще давніше святе місце. Кругле. В інших хатах були й круглі підвищення, а з цього археологи зробили висновок, що первісна форма була: кругла, аж потім вона розрослася на чотири сторони світу. В деяких поселеннях, як от Стіна (Вінниччина): таке особливе місце було облямоване бортиком. Що ж це воно таке?

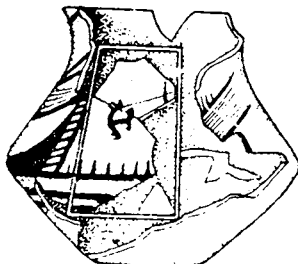
Дослідники назвали їх жертовниками чи хатніми вітварями. Але що там жертвували? Жертвник же означає, що ріжуть вола чи курку для божества. То на глиняному, так гарно виробленому, такому делікатному й береженому? А може це було „сонце в хаті”? Недарма воно стояло якраз під круглим вікном та розташоване на чотири сторони світу. Може це місце мало таку саму святість, як і покуття в нашій селянській хаті? Чи вірніше було б сказати: наше святе місце, покуття, успадковане від предків, що жили колись на цих землях? А може там стояли оті „біноклі”, штудерно орнаментовані магічними знаками? Відповіді ще нема, ще не знайшли дослідники моделі-хатки, що підказала б, як воно було насправді.

А все ж можна зробити один побічний висновок — про інтелектуальний рівень трипільців. Вони вмели абстрагувати, знали вже схід, захід, північ, південь. Чотири сторони світу.

Знаменні й статуетки, знайдені у Володимирівці. Крім схематизованих, великий інтерес викликають „портретні”. Нарешті, можна хоч приблизно уявити

Володимирівка,
Гуманщина,
Кіровоградська обл.

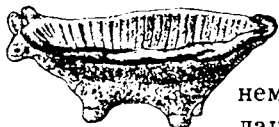

Середня Придніпрянщина.

собі образ людини того часу, жіночу зачіску, прикраси, намисто, татування...

Знайдено тут і ще одну надзвичайну річ: хатку, але не таку, як уже відомі. Коли попуднянська і сушківська модельки (також із Гуманщини) передавали внутрішній улад хати...

Пам'ятаєте? Піч, лежанка, напроти печі — призьбочка із зерновиками. Жіночка, що розтирає на зернотерці збіжжя, стоячи на колінях і схилившись. Кругле вікно і під ним на долівці чотиригранне „сонце”. Мати-господиня сидить у кріселку біля печі і охороняє добробут та щастя дому...

Володимирівка,
Гуманщина

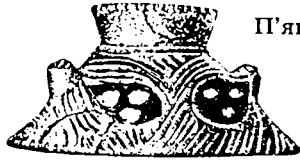
... то тут у володимирівській хатці нічого такого нема. В ній порожньо, зате вона розмальована, як палац, ззовні й всередині. Білою і червоною фарбою на вишневому тлі. Навіть підлога й ганок вимальовані широкими півколами, навіть облямсвані трикутниками вхід та вікно.

Ще це? Може та хата всередині селища, де відбуваються урочисті церемонії, священні ігри, посвячення. О, Боже, скільки тих загадок ставлять нові відкриття!

А покищо вже маємо доказ, що трипільці розмальовували не тільки посуд, а й свої хати, ззовні й всередині. В Коломийщині I знаходили розмальовану ззовні стіну, розмальовану із заглибленням частину печі...

Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл.

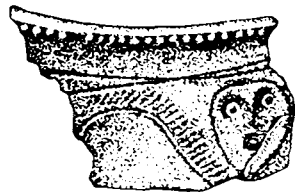
П'янишкове, Гуманщина,
Черкаська обл.

Коли з Гуманщини й Побужжя пересунемося на середню Придніпрянщину, там знайдемо оті 28 селищ, що їх відкрив ще Хвойка в кінці минулого століття. (Халеп'є, Верем'є, Жуківці, Стайки, Гребені, Щербанівка, Табурище, Ржищів тощо). Вони не різнилися від бужанських. Таке саме розташування хат — колом, — такі самі відбитки полови та зерна у печині та вальках, така сама техніка домобудівництва, такі самі мотики із оленячого рогу, серпи, кремінь та камінь...

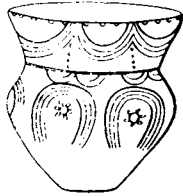
Але й тут є вже щось нове: коли досі знахідки мідних виробів були незначні й бідні, то тут, у самому тільки Верем'ї, Хвойка знайшов аж три сокирки із чистої міді. Ого! Вже значить трипільці мають мідну зброю? Часи міняються.

Всі мідні вироби, що пощастило знайти, дослідники піддають лябораторній хемічній аналізі і цим виявляють дуже цікаві речі. Де, справді, трипільці діставали мідь? На терені трипільського заселення покладів міді нема. Виявилось: знахідки раннього етапу походять із Закарпаття, Трансильванії і балканських рудень. Але оці сокирки, знайдені у Верем'ї — вилиті з кавказької міді. От ще й цим способом, лябораторним, стверджується здогад дослідників, що трипільські племена з найдавнішого часу мали зв'язки із південними-західними племенами Закарпаття та Балкан. А щодалі на схід та пізніші часи, то вже щораз більше відчуваються зв'язки із Кавказом та Сходом...

До середнього етапу належить і поселення Коломийщина II, розкопане вже після Коломийщини I. Думали, що то — одночасні селища, може перехресно-

Верем'є, Київська обл.

Коломийщина II,
Київська обл.

шлюбні. Ба ні! Коломийщина II виявилася старшим поселенням, так на років сто. От, оказія! І воно було вдвічі більше розмірами за Коломийщину I. Тут виявлено вже не коло, а витягнутий еліпс. Вдалося знайти дев'ять хат, а розкопали тільки п'ять. Безумовно, там під землею є й більше...

Але „хоч нерано почали, та багато утяли”, — каже приказка. На цім поселенні знайшли ще одну хатку-модельку, цілком відмінну від уже знаних. Моделька ця була розбита на п'ять шматків, а все таки вдалося відновити її загальний вигляд. Це — хата під стріхою.

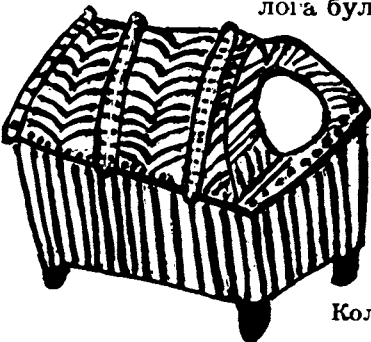
То маєте! Якщо хто сумнівався, що трипільську хату покривала солом'яна стріха, то ось самі трипільці своєю мовою вам про це розказують. „Хатка” сама за себе говорить.

А це ж для цього і кспали, щоб знати.

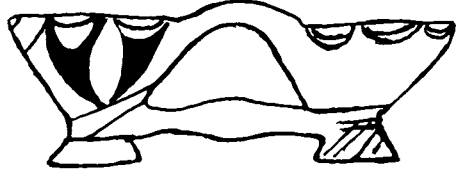
І все ж — для чого ці „хатки” робили? Крім цілих і розламаних, дослідники знаходять лише ніжки. Може й справді підходить здогад деяких дослідників, що „хатки” були потрібні при заупокійних обрядах.

До кінця другого етапу дослідники відносять недавно знайдені протоміста Майданецьке, Доброводи і Таллянку поблизу Гуманя. Вони вважають, що в цих поселеннях хати були в два-три поверхи ще й із горіщем. Молодші археологи заперечують твердження попереднього покоління дослідників, що трипільська підлога була складена з дерев'яних плах, а зверху в кіль-

Коломийщина II, Київська обл.

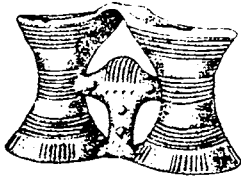
ка шарів — плиток із випаленої глини. Це помилка, — кажуть вони, — ці наверстування над основною підлогою означають поверхи. Підтвердженням цього служить факт, що переважна маса знахідок лежить під нашарованням печини й плиток, а це означає, що в дійсності маємо стелю і підлогу вищого поверху. Потвердженням кількоповерховости трипільського дому вважають знайдену в Росоховатці (також на Гуманщині) двоповерхову модель-хатку.

У зв'язку з цією новою трипільською загадкою набирає сили гіпотеза про назрілу патронімію у трипільському суспільстві. Щоб будувати за наперед складеним пляном поверхові дома, уставляти їх колом, — та хіба ж таке втне бабська голова? Тут потрібні розум, уміння, сильна воля і тверда рука. Всі ці якості можуть бути тільки у голови роду, батька, вождя чи як там, — запевняють нас і треба вірити на слово.

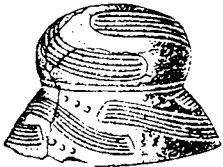
Дослідники пропонують ще одну гіпотезу, що пояснює причини знищення в пожежах цих поселень. Не війни, не напади й не завойовання причинилися до загибелі у вогні, — каже дослідник, — а самі трипільці палили свої села. Може це й був заупокійний обряд, там і покійники заодно погоріли... А може реалістично: землі навколо виснажувалися, люди переходили на нове місце, а старе палили...²⁶ Все ж таки — загадка.

А як же колись насміхалися з Хвойки, який припускав, що може трипільські хати були двоповерхові! — Як? За шість тисяч років до нас? Похоронні споруди? Доми мертвих? Смістесь?! — Часи міняються.

Як би то не було, але в найновіших публікаціях (скупеньких) вже є підтвердження, що поселення Майданецьке складалося із дванадцятьох еліпсоватих кіл. Доми були багатокамерні, довгі, орієнтовані до умовного центру всередині поселення. Виявлено і вихід із нього. Ззаду плавні, виходу нема. Доми залягали на нижньому шарі чорнозему, що переходить у суглинок, а значить поселення не будувалося на давнішому житлі.

Верем'є,
Київська обл.

До 1973-го року, як відомо із доступних публікацій науковці вже дослідили одну третину Майданецького виявили 400 хат. А є їх там 2.000. Припускають, що мешкало там не менше, як 15 тисяч людности.²⁷

Знахідки в хатах численних решток від ткацьких варстатів (важельки) підказують, що це було прото-місто, де процвітали ремесла. В ньому, либонь, не тільки ткали, а й кували з міді речі, потрібні для навколишнього населення, ліпили посуд, виробляли кожухи тощо. Сюди ж прибували із ближчих і дальших околиць кремій, мідь, хутра, сіль, віск. З далеких країв найжджали гості, відбувався обмін не тільки добрами, а й новинами, винаходами, ідеями. Місцеві люди довідувалися, що десь за горами, за долами, за морями-окіями живуть якісь інші племена-народи. Ніколи не бачивши, витворювали фантастичні оповідання...

Та й пригадується згодом Т. Пассек, що Володимирівка, можливо, була міжплеменним центром для зустрічей з усіх кінців трипільського обширу. Маленька помилка. Не Володимирівка, а Майданецьке.

П'янишкове, Гуманщина, Черкаська обл.

В якому часі тривав другий етап Трипілля? Поступово розвиваючись із середини четвертого і початку третього тисячоліття до нашої ери, цей блискучий період тривав до другої половини третього тисячоліття до н.е. Одностайні племена від Бистриці до Дніпра. Питання тільки, чому вони не посувалися далі за Дніпро? Хто їх не пускав? Які навколишні племена їх оточували?

Всі ці питання археологи ставлять і над ними думають.

А в цей час у глобальному хліборобському поясі, де наше Трипілля було найдалі висуненою периферією, відбувалися такі події. (Це зможе нам відчутти глибину давність нашого минулого).

У Месопотамії виникла перша династія царів (2.800 до н.е.). Тоді ж почало розвиватися письмо, з'явилися гроші, рабство та інше. Про це докладно розказують шумерські таблички.

Зате в Середній Азії (Анау, Намазга-Депе, Геоксюр) життя завмирало, перемагала пустеля.

В Малій Азії на одному й тому ж місці будували вже четвертий раз місто Трою.

У Палестині — початок будівництва міст із глиняними стінами (3.000 до н.е.), між ними й Ієрихону, VI-VII шар, мальований посуд, кінець мідного віку, початок бронзи.²⁶

На острові Крит вже зорганізувалися міста, але ще не виросла влада царя. Палаців ще не будували.

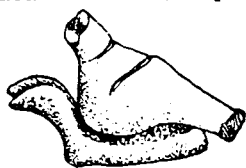
На грецьких островах процвітали оті жіночі гли-

Аріюдж, Румунія.

Шипинці, Чернівецька обл.

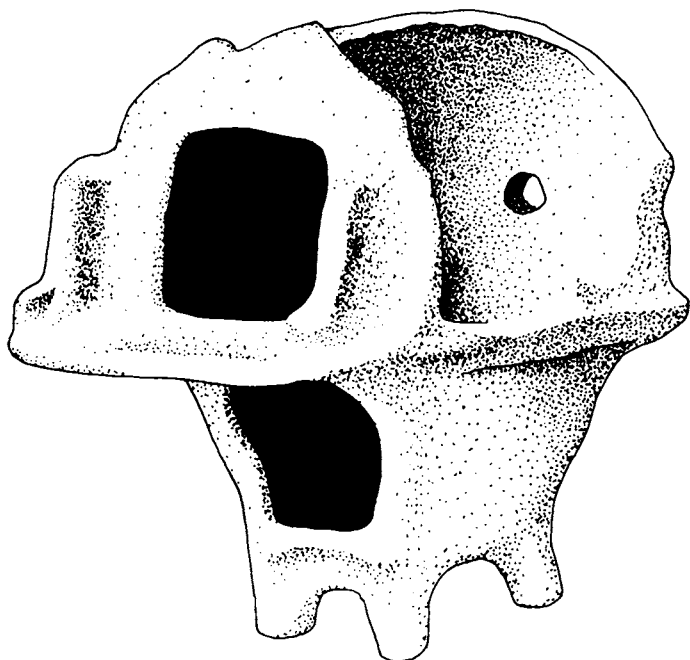

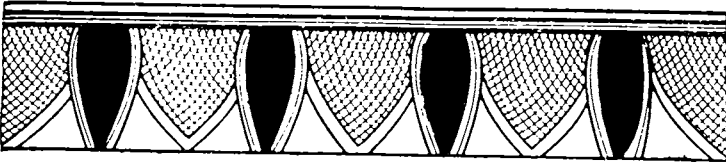
няні статуетки.

У Єгипті кінчається додинастичний період і починаються перші династії (3.100-3.000 до н.е. З 2.900 до 2.000 — період будування пірамід (від третьої до п'ятої династії).

Отакий світ був навколо в час нашого Трипілля другого етапу. Лише в південній Індії все лишалося незмінним. Панувала культура Гараппа, що не знати звідки взялася в повній силі та розквіті і за весь час свого тисячолітнього існування ні в чому не змінилася. Застигла в мертвій стагнації із своїми цитаделями, фабриками посуду, цегли та іншого добра.”

Такий був тоді світ.

Тудорове, Північне Причорномор'я.

Ч а с и м і н я ю т ь с я . . .

Часи міняються... Так, так, дослідники вже говорять про племінні відмінності трипільських племен на початку і впродовж третього етапу. Хоч людність трипільська на великому просторі об'єднана спільним побутом, звичаями й віруваннями, але вже накреслюються племінні особливості, вже кожне з них має свої племінні риси, відсутні в інших.

Існування таких поселень, як Майданецьке, Доброводи, Галлянка, Володимирівка та безліч менших, говорить про густоту населення майже таку, як і в наші часи. Тож чи диво, що трипільські племена розширювалися на всі боки, тиснули сусідів, розселялися далі й далі? Те, що було периферією раннього Трипільля, стало центром, — оцей самий буго-дністровський басейн, — і звідти вже почало пускати парості, розселятися майже на всьому терені Правобережжя. Розселяючись, не втрачали своєї спорідненості із матірнім коренем, але на таких великих просторах вже набували льокальних рис. Не дивниця! Вони ж зустрічалися і схрещувалися із сусідами, іншими, нетрипільськими племенами.

Які ж сусіди оточували трипільський масив?

Про південно-західні береги трипільського моря (Буковина, Прикарпаття, Наддністриянина) вже тут говорилося. Це таке ж саме Трипільля, тільки тепер у складі Молдавії, Румунії. Оці всі поселення, що тепер називаються Кукутень, Дарабани, Петрени, Петрешть, Зенешть та інші, були споріднені між собою та буго-дністровськими племенами. Вони ж були й пере-

Тудорове,
Посудина із цим орнаментом.

Усагове.
Одеська область.

давачами досягнень у галузі домобудівництва, приручення худоби, хліборобських навиків. Це були не сусіди, а родичі.

Але от на заході, в Галичині, існувала деякий час інша культура. За керамічними ознаками археологи охрестили її „лінійно-стрічковою”. Вона так само хліборобська, людність будувала такі самі землянки й наземні прямокутні доми, були в них і статуетки, — але ця культура не споріднена з трипільською. Деякий час дослідники вважали її матірньою по відношенню до Трипілля, — але ні! Це виявилось при розкопах багаточислового трипільського поселення у Незвиську, що існувало тисячу років. Отже, найнижчий шар показав оцю саму лінійно-стрічкову кераміку, а тоді відразу, без попередніх переходових етапів, — Трипілля, аж чотири трипільських нашаровань. Іншими словами — чотири рази оселялися на цьому самому місці. То, як показують ці археологічні факти, плем'я лінійно-стрічкової кераміки недовго тут проживало, трипільці їх просто вигнали. Ідїть собі, звідки прийшли!

На Волині проживали інші сусіди. Їх археологи називають „мегалітичною культурою” та „культурою кулястих амфор”. Про їхні житла відомо мало, але про перебування там розповідають поховання та цілі лябіринти дольменів (стоячих каменів). Ці прибульці із заходу були патріархально спрямовані племена, як показують поховання: в могилі посередині чоловічий кістяк, а по боках — два жіночі, скорчені, разом із дітьми . . .

На північній стороні, в горішній течії Дніпра та Прип'яті, проживали неолітичні мисливсько-збираль-

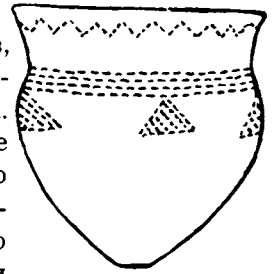
ницькі племена. Хліборобства вони не знали, посуд їх був дуже грубий, примітивний, прикрашений ямками та нескладним гребінцевим візерунком на гостродонних горщиках. Назвали їх археологи „ямково-гребінцевою культурою”. Зовсім якісь інші, відрубно чужі, племена.

Але от на сході . . . Як уже бачимо, трипільці далі за Дніпро на лівий беріг не просунулися, за малими винятками. Хто ж їх спиняв?

На сторінці 56 цієї повісти ми обірвали нитку якраз у цій інтересній точці. То тепер ниточку зв'яжемо й будемо йти за нею далі.

Найближчою людністю, ще з неолітичних часів, були мешканці Дніпрових порогів та численних острівців. Благословенне життя було на тих острівцях. Природний захист — навколо вода. І населювачі не рушали з місця. Та й чого б то їм десь волочитися по світах, коли цей веселий край усім багатий? Тут і риба, і в плавнях та лісах аж кишить усякою звіриною та птаством. Із західними сусідами-хліборобами мали гарні стосунки, мирно зустрічалися, а як було чим, то й мінялися, а може й обдаровували одні одних. В стоянках Дніпрових порогів не раз зустрічаються уламки трипільського посуду.

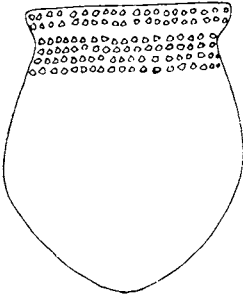
Степові ж мисливці-скотарі Лівобережжя розтягнулися своїми кочовищами аж за Дін. Вони не мали іншого виходу, як посуватися на схід. З півночі тиснули дніпро-донецькі племена, а на південному крилі уперто сиділи й не поступалися озівсько-кримські та прикавказькі племена. То лівобережні скотарі могли розвиватися, удосконалювати скотарські навички-вмін-

Дніпро біля
о. Хортиці.

ня тільки тут, а що розмножувалися, то й довелося посуватися в східному напрямі до пограничних районів Середньої Азії. Там же в ті далекі часи існували найкращі умови для скотарства. І так частина старого європейського (кроманьйонського) населення опинилася аж за Уралом та в східному Прикаспії.

Здавалось би — нащо вони нам? А от саме там, у східному Прикаспії, почала формуватися та культура, що прибрала в археології назву стародавньої ямної (для скорочення) ямної. Вона відіграла колосальну роль не тільки в дальшій ролі Трипілля, а й усїєї Європи. Розлегла на великому просторі від Дніпра аж до Каспію, вона мала на терені України свої фази розвитку.

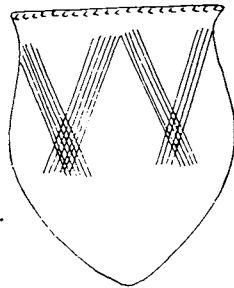
Кіровоград.

Для порядку перечислімо їх: квітнянська, середньостогівська, дві фази Михайлівки, що вже переходить у ранню бронзову добу.³⁰

Тут не шкодить пригадати, що ця скотарська культура часів міді, (енеоліту) існувала одночасно з Трипіллям. За час свого понаддвохтисячолітнього існування ця культура мала різноманітні стосунки — пов'язування і відштовхування — із іншими енеолітичними степовими племенами (дніпродонецькими, сурсько-дніпровськими, озівсько-причорноморськими, майкопськими, прикавказькими та іншими), але ми залишмо втомливу деталізацію фахівцям, а самі познайомимся лише з головними рисами ямної культури.

По-перше, — чому ямники?

Тому, що оці численні племена глухої давнини не залишили своїх імен, археологи тепер мусять назива-

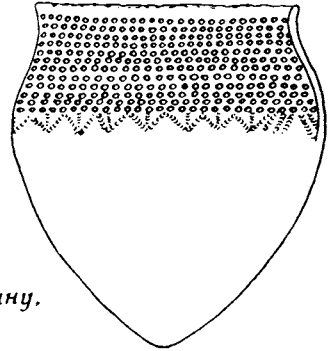
Стрільча Скеля,
Дніпрові пороги.

ти їх за якимись важливими ознаками або за місцем знайдення. Найважливіші ознаки ямників такі:

Ці скотарі хоронили своїх покійників випростаних на спині, із підтягнутими вгору ногами, у глибоких ямах. Варіант: на боці з підігнутими ногами. Над важливими особами висипали високі кургани і справляли тризну. І може на тій тризні співали-промовляли такий гімн:

*Віддам тебе в лоно Землі-матері,
Широкорозкиненій, дуже добрій і милосердній.
Молодій пані, м'ягенькій, як вовночка,
Щоб вона зберегла твої груди від знищення.
Піднесися, Земле, не дави важко,
Дай йому легко себе почувати,
Легідно приголуб його,
Покрий його, як мати обгортає полою свою дитину,
О, Земле! . . .*

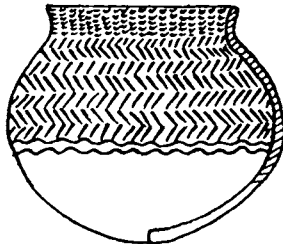
(Гімн із „Рігведи” до Землі)³¹

Олександрія,
Південна Донеччина.

Покійників щедро посипали червоною вохрою, тому в археології вони мають ще назву „фарбовані кістяки”, абож — „скорченики”. Але найбільше прищепилася назва „ямники”, хоч ці люди не жили в ямах, а були кочовим пастушим народом, плекали рогатизну та коней.

Ще в середині четвертого тисячоліття до нашої ери, як відірвалися від західної частини одного великого масиву, вони вже перейшли від придомного скотарства до пасовищного. А разом із цим у них розвинувся патріархально-племінний уклад, тобто на чолі

Південна Донеччина.

роду й племени стояв батько, патріярх. Про це яскраво свідчать знахідки булав та наверхників. Це — атрибути в л а д и. Ну, і кургани.

Стосунки із сусідами? Тільки й робили, що билися — за випаси, за череди.

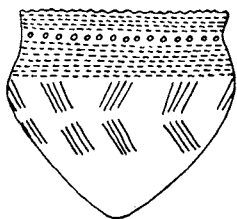
Археологи особливу увагу звертають на їх посуд. Він у скотарів-номадів не плоскодонний, а гостродонний або яйцюватий. Чому? Як же ти поставиш у степу без стола плоскодонного горшка? А гострим кінцем можна вткнути у ґрунт, у пісок або обложити камінням . . .

У глині, що з неї виготовляли посуд, як правило, була велика домішка груботовченої мушлі. Це значить, що посуд вживали для молока та його перетворів.

А ознакою, що це енеолітична культура, а не яка інша, були постійні знахідки міді в рештках ямної культури.

Не так давно уявлення про цю культуру збагатилося новим відкриттям. Знайдено велике укріплене поселення на низу Дніпра (Михайлівка на Херсонщині). Це вже було не мале кочове стоябище, а укріплений центр із масивними камінними стінами в кілька рядів, ровами і насипами, із солідними багатокамерними дсмами. Мабуть, це був осідок племінного вождя. То не така то вже й кочова була ця культура. В цім поселенні навіть просліджуються сліди хліборобства.³²

Та й от . . . Кургани ямників знаходяться не лише на лівому березі Дніпра, а вже з'являються й на правому. А в пізньому етапі Трипілля ці кургани вже врі-

Південна
Донеччина.

Усадове, Одеська обл.

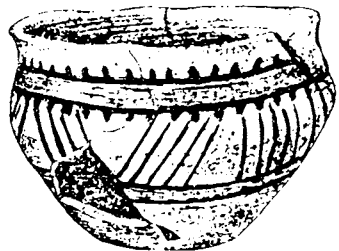
заються в суто трипільські землі. Дніпро, що досі був, начебто, кордоном між хліборобським Правобережжям і скотарським Лівобережжям, ямники вже переступили. Перший такий курган з'явився в с. Яцковиці на р. Гнилий Тікич, а слідом за цим — у Колодистому, насипаний просто таки на трипільських хатах...

Оце таке було оточення Трипільля. Тепер погляньмо на той стан, що заіснував у Трипільлі в третьому, пізньому етапі.

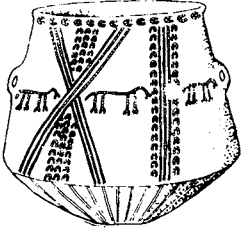
Так, основний масив трипільських племен посідав буго-дністровський басейн, а до нього тяжіли й поселення, розташовані на Сереті, Пруті, на допливах Дніпра, Росі. Але вже в самому цьому масиві відбувалися непомітні, проте відчутні, зміни. Образно й найпомітніше це відбивається в орнаментации трипільської кераміки. Ота знаменита спірала, що панувала в попередніх етапах, вона починає розпадатися на окремі відтиночки, стрічки.

З'являється нечуване досі: посуд уже частенько прикрашений відбитком мотузочка. Це так званий шнуровий орнамент, явище цілком нове для Трипільля. Не видно й багатої кольористости. Якщо ще деяка частина посуду розмальовується, то лише одною чорною або брунатною фарбою. Візерунок біднішає, стає недбалий. А то обходяться й зовсім без орнаменту. Приміром, у Коломийщині I, що належить до початку пізнього етапу, орнаментована лише одна п'ята частина всього викопаного посуду, а чотири п'ятих уже без

Кошилівці, Тернопільська обл.

Тудорове,
Північне Причорномор'я.

жадного орнаменту.

В господарстві вже більшу роль починає відігравати скотарство, а особливо конярство.

Великі багатокімнатні доми зникають, а з'являються малі, одnorodинні. Еге, вже нема тієї плиточної кількашарової підлоги, мешканці задовольняються звичайною долівкою, обмазаною глиною.

І вони вже укріплюють свої поселення. Споруджують оборонні вали, розташовують свої поселення на високих недоступних берегах рік.

З'являється щораз більше мідних виробів і це вже не якісь там дрібненькі прикраси, а зброя: сокири, кинджали. І звідки воно все це йде? Лябораторна аналіза показує, що мідь походить не з Прикарпаття, а з кавказьких сторін і навіть із Месопотамії шляхом через Кавказ. Цим підтверджується, що на цей час зв'язки із Кавказом та Сходом міцнішають.

Попереду згадувалося про льокальні групи, що витворилися у третьому і останньому етапі Трипілля.

Такі: горішньодністровська, середньодністровська, південнобузька, городсько-волинська, київсько-софіївська, усаївська.³³

Цікаво, як вони виглядали?

Ось кілька з них.

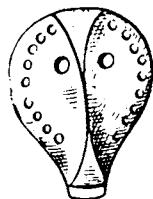
У тридцятих роках, розкопуючи якийсь фєвдальне городище слов'янської доби у Городському на Житомирщині, дослідники наштовхнулися на ще одну за-

гадку. Трапився їм один розписний горщик, разючо подібний на знайдені вже раніш у курганах біля Одеси та на Херсонщині. Як так? Де Одещина, а де Житомирщина! Де річка Тетерів, а де Чорне море!

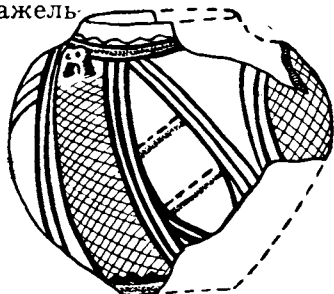
Це так зацікавило дослідників, що наступного року вони приїхали розкопувати цю місцину. І натрапили на якусь культуру із великою кількістю зерно-терок, серпів, мотик, зерновиків, сокир тощо. Познаходили навіть статуетки, такі знайомі: ніс щипком, очі — проколоті дірочки, замість рук — відросточки, ноги наче сповиті. Ну, ще багато дірочок на стегнах. Та це ж Трипільля! Зраділи археологи. Ще один пункт трипільської культури, аж на крайній північній межі поширення.

Але хіба ж це Трипільля? Сумнів бере. Поселення розташоване на високому березі Тетерева, воно уже природно укріплене, — не так, як у клясичному Трипільлі. (на невисокому плято). А де ж тут, ради Бога, довгі міцновлаштовані доми з масивними печами, перепаленою печиною, з кількома кімнатами? Нічого такого в цьому селищі не знайдено. Навпаки: однокамерні, легкозбудовані наземні хатки із простенькою глиняною долівкою. Ніяких підвищень (лежанок чи „вівтарів”). А тут, дивись, і звичайні півземлянки. Та що це? Деградація Трипільля? Зворот до давнього архаїзму? Та ні ж бо, не можна сказати, що це — поселення раннього етапу. На це не схоже.

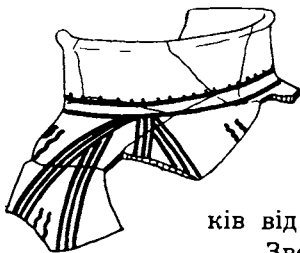
Насамперед, — який багатий тут набір усякого знаряддя! Сокири та долота — рубати дерево. Наконечники стріл. Ножі, серпи, скребачки. А яке розвинене було ткацтво! Як багато тут пряслиць та важель-

Городське,
Житомирська обл.

Городське, Житомирська обл.

ків від ткацького варстату!

Звернулися й до кераміки, цього надійного міри-ла. Що ж залишили ці загадкові мешканці Трипілья-Нетрипілья? Кераміка справді була свослідна. Поруч із посудом чисто трипільського вигляду, розмальованого чорною та брунатною фарбою, — тут же й шнурочком витиснені скромненькі взорики. Та й форма цього шнуровистого посуду вже лиш віддалено нагадує улюблені форми трипільського начиння, із тими симпатичними вушками. Ця форма стає якась видовжена і вже зовсім не та... Не видно й „біноклів”.

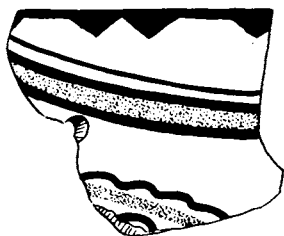
Все таки треба це поселення залічити до Трипілья. Тільки вже свослідного. Може це периферійне відгалуження? А може — дуже пізнього часу? Плекання скоту тут відогравало вже переважну роль, і не так рогатизни, як коней... Це виявилось після підрахунку кісток. Кінських тут було найбільше, а вже менше — з товару.

Подібні поселення вневдовзі були відкриті й неподалік, — у Райках і в Колодяжному, та й ще в інших місцевостях Житомирщини. Названо опісля городсько-волинською групою пізнього Трипілья, північним варіантом.

Із поселень горішньодністровської групи можна згадати недавно відкрите поселення Цвіклівці на р. Смотрич. Історія така.³¹

Працюючи в каменоломні на одному з острівців р. Смотрич (1959 р.) біля Кам'янця-Подільського, ро-

бітники зауважили в скелі незвичайну річ. То була посудина пізньотрипільського часу, а в ній — схова-ний скарб, що складався із мідних, костяних та глиня-них прикрас. Всіх одиниць було 822. З них 68 речей було із чистої міді. Два браслети, 35 намистин, 31 про-низок. Інше намисто було вироблене із просвердле-них зубів шляхетного оленя — 122 намистини. Про-низок із мушельок — 275 штук. Намистинок із вап-няку — 375 штук.

Намисто із зубів оленя було нанизане впереміш із мідними пронизками, бо на деяких намистинах збе-рігається окис міді.

Хіба ж це не яскраве світло, хіба не прожектор у саму гущу побуту, у млу правіку? Стає відомо нам, які прикраси (чи може — обереги?) носили люди п'ять тисяч років тому. Оцей менший браслет носили на зап'ясті, а цей більший — напевно вище ліктя.

Але ще цікавіше те, що мідь із цього скарбу по-ходила з різних країн. Пронизки походили із бал-кано-карпатських рудних басейнів, а намисто — з Кав-казу. Який широкий діапазон міжплеменного обміну!

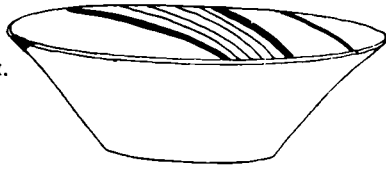
Ясно, дослідники постаралися дізнатися щось більше про тих людей, що закопали цей скарб так глибоко в скелю. Дослідниця, Т. Мовша, подала та-кий варіант історії в наслідок розкопів цього посе-лення.

Той чоловік чи ті люди неспроста вибрали цей острівець-останець, оточений із трьох боків водою. В такому відлюдному місці виявлено півземлянку. Якесь коритоподібне житло, а в ньому ще різні заглиблен-ня, ями, два вогнища... І чого тільки в тих ямах

Новочорторня, Житомирська обл.

Колодяжне,
Житомирська обл.

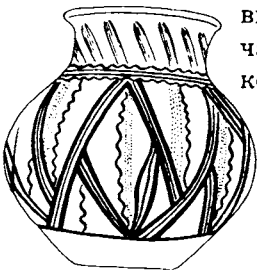

не було! Піч, попіл, каміння, черепки від багатьох посудин пізньотрипільського типу, кістки бика, вівці, козулі, мушля, — а між цим усім — перепалені людські кістки та фрагменти черепа.

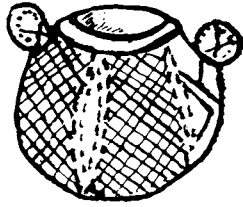
В землянці велика кількість рибних кісток, — от і видно, яке меню було в цій хаті. Були й кістки диких тварин, — значить не цуралися й мисливства. А це що? Дуже багато крем'яного знаряддя, щось із 245 відщепів. Ага, це напевно була майстерня, тут жив майстер, він виробляв знаряддя, різьбив і це намисто.

Були в півземлянці й пряслиці, і посуд — безумовно трипільські. Але що це? Курильниця на шістьох ніжках. О, ще й друга! Звідки вони тут узялися? Орнамент на них шнурковий, на одній — знак сонця. Та це ж із зовсім іншої культурної області! Найімовірніше — із степів, що прилягають до північного Кавказу.

Що ще можна виснувати із такого незвичайного поселення? Напрошується ціле оповідання. Це напевно якийсь чужинець забрів так далеко сюди із якихось лівобережних країв, якимись незваними дорогами і, можливо, одружився із місцевою дівчиною. Його поведення нікому тут не подобалась. Чому це він не пристав до жінчиного роду, не став зятем, а ось так відокремився? Це — проти місцевого звичаю, за це ж його й не злюбили. Якийсь відлюдько! Не береться ні за холодну воду... Ані не в голові йому вийти разом із усіма орати-сіяти-жати. „Не чоловіча то робота, хай жінка...” І жінка цю працю виконувала, бо зернотерка в хаті є. Жінка розтирала

Тудорове, Північне Причорномор'я.

Цвіклівці, Поділля.

зерно на камені, а чоловік усе щось майстрував. Яке ж гарне різнокольорове намисто виходило з-під його рук! За це намисто дівчата з високом наносили йому й зерна, і меду, і чого тільки забажас.

Але таки не любили його сусіди. Може за те, що якісь інші чужаки до нього на конях уночі прибігали? Якось то вмів він добувати і прикарпатську, і кавказьку мідь? Через ті ворожі сусідські нахвалки мусів закопати цей скарб...

Але ж курильниці! Це ж атрибут жіночих жрецьких дій, це такий собі переносний вівтар. Їх так багато знайдено з тих часів, вже на теренах східних, за Доном, ближче до Прикавказзя, до Уралу.

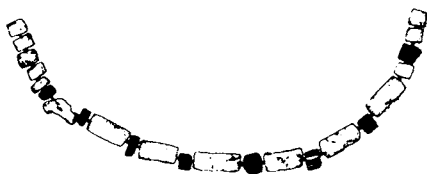
То гаразд, як мій варіант не підходить, ми трохи змінимо наше оповідання.

Цей чоловік тут і народився, але в наслідок якихось незвичайних пригод опинився в неволі аж під Кавказом. Там йому допомогла вирватися з рабства якась „царівна“, дочка самого вождя, — та й сама втікла разом із ним. Забрала з собою найдорожчі речі: браслети, священні курильниці... Та й добилися аж до Поділля. Чужинку плем'я-рід не злюбило, викинуло із свого середовища, — і ця пара мусіла оселитися на цьому відлюдному острівці. Тому що була постійна небезпека від недобрих сусідів (чи може від якихось грізних чужинних ватаг), придумали вони сховати скарб у це недоступне і невідоме нікому місце... а може довелось кидати хату, гадали повернутися, — та вже ніхто ніколи їх тут не бачив.

Либонь, ні те, ні друге оповідання не відбиває атмосфери тривоги й непевності того часу, але сам факт,

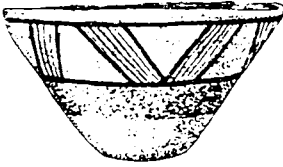

Карбуна, Молдавія.

Намисто з усатівського кургану.

Кошилівці, Тернопільська обл.

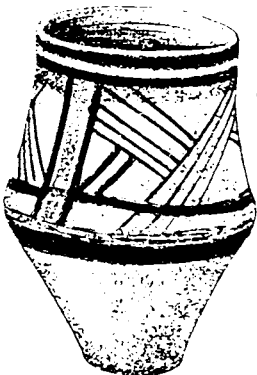
заховання скарбу каже, що це вже були часи небезпечні, що відбуваються зміни в структурі родинного чи родового устрою. Вже не великий родовий колектив, а самотня хата і то в неприступному для ворога місці.

А стривайте! Чи не пов'язані між собою отой скарб і це людське поховання? Чи цей скарб, оці всі намиста та браслети, чи не були вони пишним вирядом того юнака, що колись був спалений у ямі-печі? Вся обстановка показує, що це було ритуальне, жертвне поховання. Такі ритуальні поховання траплялося вже знайти і в інших поселеннях.

В неймовірно сивій давнині справді існував звичай для забезпечення добробуту в с і х ритуально вбивати найкращого з-поміж себе, у розквіті сил і краси. А вивчення решток костей та черепів каже, що були це молоді люди. І от такий збіг: у Цвіклівцях знайдено і рештки спаленої молодої людини, і його пишний виряд.

Хто ж дбайливо зберіг і закопав у скелі прикраси молодого красня?

Може це третє оповідання найближче до минулої дійсності? А може всі три оповідання сплелися в один вузол?

Скарби з трипільських часів виявляються то там, то там. У пізньотрипільському селищі Сандраках (Вінниччина) дослідниця О. Лагодовська відкрила під нижнім шаром підлоги одної хати скарб, що складав-

ся із вісьмох кремінних ножів. Були вони всі однакові, новенькі, вкупі. Видко, були завинені в полотнину і вона зітліла. Якась то небезпека примусила людину заховати те, що в хаті найцінніше. Такі то вже драпіжні прийшли часи. Само те селище було збудоване на високому, важкодоступному місці. Вже з'явилися малі однородинні хатки. Вже посуд був переважно із шнуровою орнаментациєю.³⁵

Усатове, Одеська об

Ще один скарб відомий. На Вінниччині біля села Стіна знайдено 34 кремінних новеньких сокир, оброблених так, як обробляли в пізньоенеолітичному часі. Ви скажете: „Подумасш, що там за скарб! Каміння! Якби золото!“ Помиляєтеся. Це було найцінніше в ті часи добро, недарма його доставили сюди, либонь, чи не з Скандинавії, як гадають деякі дослідники.³⁶

Найбагатший льокальний варіант пізнього Трипілля виявився на Північному Причорномор'ї біля Одеси.

Ще в кінці минулого століття археологи розкопували кургани в селі Усатовім під Одесою. Почалося з того, що в одному з них знайшли незвичайно розмальовану посудину. Не знали, до якої культури її віднести. Там же в селі виявлено було цілу групу курганів, а потім — і другу, на жаль, дуже розорану. Тут десь конче мусить бути й поселення, бо крім цих двох груп курганів, виявлено було неподалік ще й великий безкурганний могильник.

Та, на превеликий жаль, поселення було майже

Усатове, Одеська обл.

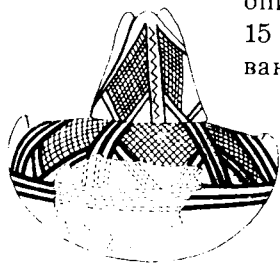

Тудорове,
Північне
Причорномор'я.

знищене, тепер на тому місці каменоломні. А скільки ж то віків вибирали з них камінь! З того, що не встигли каменоломці вибрати, хіба, з деталей можна уявити, як виглядало це поселення. Знайдено було камінну підлогу, плити, що були може стінами, сходи, висічені у вапняку, камінні коридори-переходи... І все це — камінь, камінь! Якесь білокамінне місто, може ще й поверхове! А що це була таки оселя, то вже видно: на місці розламаного поселення знайдено ще багато чого... Численні зернотерки з розтирочками, камінні ножі та інший інвентар трипільського типу. Також знайдено було багато кераміки та кісток тварин. З аналізу кісток стало ясно, що люди цього поселення займалися переважно вівчарством. Плекали й товар, і коней. Хліборобство тут стояло на другому місці. Не диво! Солончаки навколо...

Крім того, велика кількість рибальських кам'яних грузил та риб'ячих кісток свідчили, що й рибальство було не на останньому місці. Та й не гребували „трипільським делікатесом”, молюсками. І тут знаходяться великі купи мушлі.

Коли з поселенням археологам в Усатові не пощастило (а може ще пощастить?), то зате винагороджені вони були багатими знахідками при розкопуванні курганів. Із 20-х курганів у с. Усатові за багато років (до війни і після війни) розкопано 15 курганів. А їх там було колись удвічі більше, тільки вони розорані... І кожен із них заслуговує на детальний опис, в кожному виявлено було щось особливе. А всі 15 курганів потверджували одностайний обряд поховання. Це багато каже. Значить, тут спочивав плем'я,

Браїлиця, Нижній Дунай.

а вірніше — племінна верхівка.

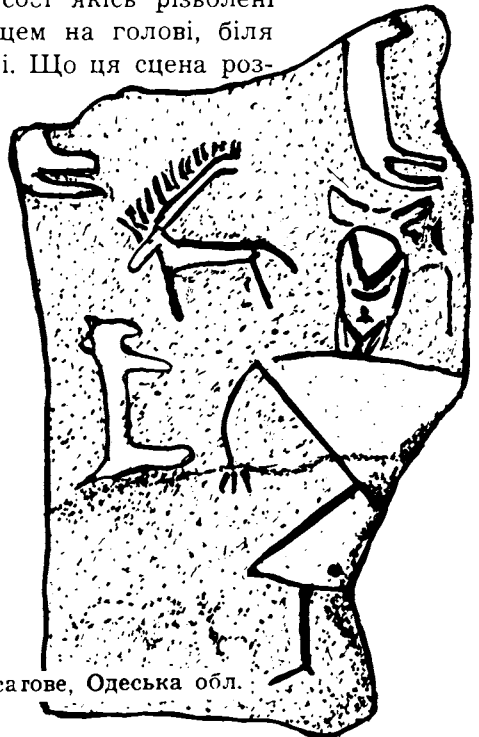
Візьмімо хоч би й перший розкопаний курган, найбільший. Покійник лежав у ямі з камінною закладкою і ця яма була ще перекрита камінною плитою. Лежав він на боці, у позі сплячого, з руками біля лиця і з зігнутими коліньми. Біля рук лежав мідний посріблений кинджал. Навколо стояло шість посудин: у головах, у ногах і при боках. Три з них гарно помальовані. І побіч у цій же могилі — два сильно скорчені кістяки (може пов'язані?) без жадного поховального дару.

Як розуміти? Мідний посріблений кинджал у руках померлого вождя, а тут же — двоє підлеглих, може рабів?

В іншому кургані спочивала якась також значна особа, може ще й значніша, бо весь курган обставлений дуже урочисто. Обкладений був плитами, що стояли сторч, утворюючи коло. Одна плита в ногах, заввишки понад метр, мала на собі якісь різьблені фігури. Людина з рогами і місяцем на голові, біля неї олень, а подалік пасуться коні. Що ця сцена розказує?

Красногірка, Одеська обл.

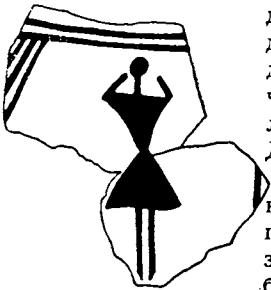

Усагове, Одеська обл.

Барварівка, Молдавія.

Про цю сцену, а найбільше про людську фігуру, є вже чимало суперечок у археологічній літературі. Що вона означає? Одні вважають, що це нова постать у трипільському суспільстві, чоловік-вождь. Але от інший дослідник³⁷ вбачає в ній образ жіночий, прототип Артеміди-Таврополи. Дослідник покликається на стилеве трактування самої різьби. На трипільському посуді часто трапляється зображення жінки, як два трикутники, з'єднані в талії. Отже, — думав дослідник, — це Покрова табунів, прирученої худоби, а її інший вигляд може бути олень. Вчений тільки думав, що цей образ витворився в трипільсько-усатівські часи. А може вірніше буде, що цей образ іде ще з палеолітичних часів, образ самиці-прародительки-жінки-олень, Диви, Господині дивного звіра?

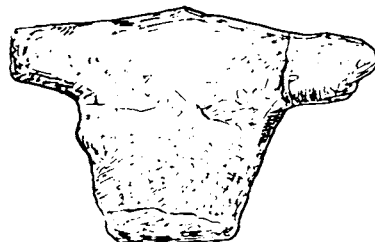
Барварівка,
Молдавія.

Образ володарки звірів, а також і цей знак (два з'єднані трикутники) живуть пізніше і в бронзовій добі в багатьох і багатьох зображеннях: жінка в оточенні покірних звірів та птахів. А ще був тоді такий вираз: „Критська богиня ховається в ялбрис”. Як можна сховатися в двосічну сокиру, будь вона тричі священна? Тепер зрозуміло: богиня миттю перетворюється в цей образ. Це ж властиво богиням і богам — зникати або перетворюватися... в ялбрис, у річку... у що хоч!

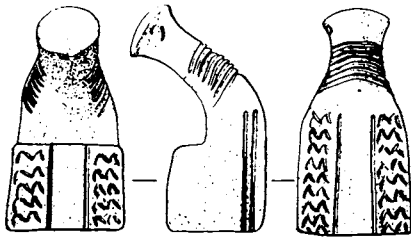
В іншій могилі був різьблений на плиті пес. Стереже свого пана. Не в цім, а в іншому кургані лежав скелет собаки в анатомічному порядку. Теж похований, разом із господарем.

Ще в іншому — знайдено висічену з каменя голову бика. Вона була прихилена до стінки могили, а тут же перед головою стояли чотири стилізовані жіночі фігурки попарно в два ряди. Кусні червоної вохри. Кілька посудин. Розкидані людські зуби.

А ось і ще одна кам'яна голова бика...

Усатове, Одеська обл.

Усатове, Одеська обл.

В одній могилі покійникові не поклали жадних дарів. Що таке? Скоро вияснилося: в головах була викопана яма і там складено розмальовані миски, горшки... Може тому так сховали, що деякі кургани виявилися пограбованими. — Вже в ті далекі часи? Та-ак, і то — невдовзі після поховання.

А деякі кургани — без покійника. І такі були.

Покійники були пофарбовані, але не суцільно. Ноги, череп. Це, либонь, на голові вони мали якусь червону шапку чи завивало, а на ногах — червоні чоботи. Деякі просто посипані червоною барвою-порошком. Саму кімнатку-могілу посипали або попелом, або білим порошком. Вистелювали пруттям чи осокою. Ще робили вздовж стін рівчаки, так що покійник лежав, начебто, на підвищенні.

А один курган був зовсім особливий. Скільки то праці було коло нього! Над ямою-кімнаткою положено перекриття-плиту і засипано землею. На цій землі насипали ще купу каміння, вийшла купола. Все це знов засипали землею.

Ці кургани мали ще одну особливість. Вони були оточені камінною огорожею, камінним колом. Такіх кромлехів в часі побудови не засипали, вони лише з бігом правіків затягалися чорноземом. Коло це інколи, за задумом будівників, було розірване в чотирьох напрямках світу. Такі наче входи.

Коло із зазначенням чотирьох частин світу... Камінні голови биків... Та ці усатівці були, либонь,

Курган з кам'яними спорудами. Усатове.

сонцеклонники? Сонце-бик вже набуває рис, що потім розквітнуть пишним віялом вірувань. Він — символ достатку й плодороддя, син небесної корови, що із своїх грудей-хмар виливає щедрі плодотворні води на землю, небесне молоко.

Ще й з інших знахідок видно, що культ бика саме тут розвивався дуже інтенсивно. В каменоломнях, колишньому поселенні, серед недоруйнованого бескеття знайдено вибите у вапняку заглиблення, наповнене попелом. Воно мало вигляд голови бика. Над заглибленням стояла камінна скриня, складена із трьох плит і перекрита четвертою. Навколо — глиняні статуетки биків. А ось неподалік і череп та кістки тура. Це, мабуть, був якийсь релігійний центр усього усатівського племені.

Такі могутні кам'яні конструкції знайдені і в інших степових курганах, на Херсонщині... Їх розкопували ще в минулому столітті, але тоді ще не прийшов час зв'язати їх із будь-якою культурою. Тепер, коли детально вивчено усатівські могильники, херсонські степові кургани також залічують до „усатівських родичів". (Кургани Маяки, Красногорка, Суклея, Тудорово, Шалабат та інші). Чому? Там покійникам ставили такі ж, як і в Усатові, розмальовані посудини, клали оті характерні стилізовані статуетки. Такі самі пишні кам'яні споруди влаштовували своїм вождям.

Згадували ми, що в самому Усатові, крім курганів, знайдено й ґрунтові, безкурганні могильники. Тут уже не було великого багатства супровідного поховального інвентаря, як ото в курганах, а був ли-

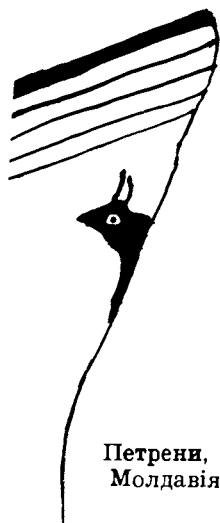
Петрени,
Молдавія.

ше обов'язковий дар покійникові: горщик і чаша (каша й вода) та яке одне-друге камінне знаряддя. А жінкам — пряслиця чи намисто.

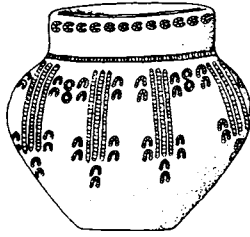
То виглядає так, що вже в другій половині третього тисячоліття до нашої ери не було в цьому племені рівності? Була родова верхівка, її членів ховали з великою помпою, — і були посполиті, рядові члени. Цих ховали бідненько.

Ознака влади (кинджал) у найбільшій могилі прямо вказує, що тут похований вождь, а в тих менших курганах — члени його родини, родова аристократія. Еге ж, еге, це вже патріархальний устрій, на чолі стоїть племінний ватаг, вождь, патріарх, цар, він же й жрець. Таки так виглядає, що Усатове було великий племінний центр, а в білокамінних домах жила родова аристократія.

Про цих загадкових усатівців — ніби й трипільців, і наче зовсім відмінних від клясичних хліборобів того часу — існує вже велика дослідча література, висловлено чимало різних поглядів. Хто вони? Звідкіля вони? Найавторитетніші з науковців, як от О. Лагодовська, що багато років розкопувала усатівські пам'ятки, схильні були вважати, що це не Трипільля, а якась цілком нова, самостійна культура... Якісь степовики, що виникли від схрещення трипільців із скотарями степу... Аджеж подивіться на їх посуд! Скільки вже там начиння із шнуровим орнаментом. А що ж підказує оця мегалітичність у похоронному обряді, оця складна конструкція курганів, оце широке застосування каменю? Про що це говорить, як не про впливи південного Сходу? Якраз цим відзнача-

Петрени,
Молдавія.

Усатове, Одеська обл.

ються кримські та прикавказькі степові племена...

Але після опрацювання матеріялу, що прийшов із відкриттям нових і нових трипільських поселень, дослідники дійшли до інакшого висновку, а потім із ними погодилась і О. Лагодовська. А вона ж знала усатівську культуру якнайкраще.

Ні, це не якась окрема культура, а тільки найпізніша фаза третього етапу Трипілля. І хоч цей варіант пізнього Трипілля розвинувся на півдні України біля моря, а городсько-волинський варіант — на самій крайній північній межі трипільського світу, проте обидва вони мають багато спільних рис. Ось тільки деякі з них.

У обох віддалених одна від одної околицях з'явилася вже зброя — кинджали.

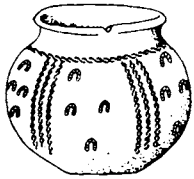
І на півночі, і на півдні зникає мальована кераміка, спірала розпадається на окремі відрізки, а натомість все більше поширюється орнаментация шну-рочком.

І там, і там вже переважає скотарство, хліборобство стає вже на друге місце. Все більше й більше коней.

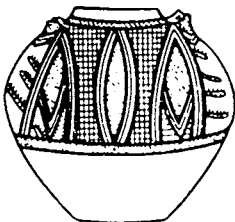
Проте ж є й відмінності. Усатівці кольористіші, багатші. Коли в Житомирщині ще не видно курганів, то на Одещині-Херсонщині могили вже височіли на виднокрузі...

Шляхи усатівської культури вже можливо (хоч у загальному) простежити. В монографії В. Збеновича „Пізнєотрипільські племена Північного Причорномо-

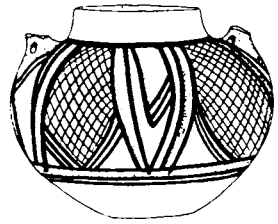

Усатове,
Одеська обл.

Тудорове, Північне
Причорномор'я.

Єрмолаївка.
Миколаївська обл.

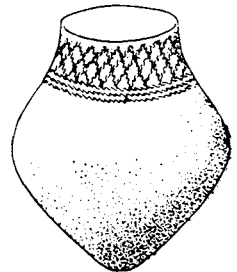

р'я"та цю історію розказано досить наглядно.

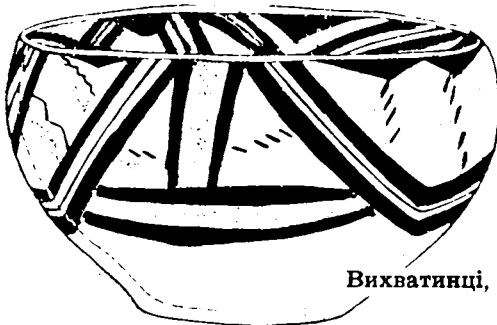
Автор звернув увагу на те, що осереддя усатівської культури міститься в основному на нижньому Дністрі. Десь наприкінці другого етапу Трипілья на середньому Дністрі населення дуже розрослося. Стало тісно. То куди рушитися? На заході також мачком було насипано трипільського люду. На сході — густо населене Побужжя. Вгору Дністра подалися ті, що там ближчі. То куди ж? Природно, треба шукати нових земель на півдні, де ще нема постійних заселювачів. Туди час-від-часу заганялися, хібащо, які бродячі племена із півдня чи сходу, проте довго не затримувалися. Землі не дуже придатні для рістні: солончаки, полинь... Але при самім морі, в лиманах було багато чого принадного: плавні, ліси, звірина, пташня... А риби, риби!

Хлібороби, вони не покинули вирощувати хліб, де було можливо, але в нових природних умовах зросла роля скотарства. Найкраще почувалися тут вівці, скоро вівчарство стало провідною галуззю... Таких висновків доходять археологи на основі аналізу й статистичного опрацювання остеологічних знахідок. Найбільше кісток овечих, вже менше товару, а найменше кінських.

Оце з цього усатівського центру й промінювала ця культура на західне узбережжя Чорного моря та на степи Херсонщини. У близькому сусідстві із степовими скотарями й сама зазнавала впливів та мінялася. Це особливо видно по тих черепках, що дісталися науці із усатівських могильників. Один тип людности

Усатове.
Одеська обл

Вихватинці, Молдавія.

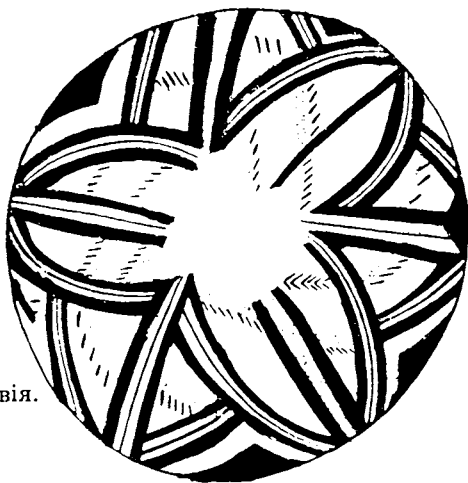

Усатове,
Одеська обл.

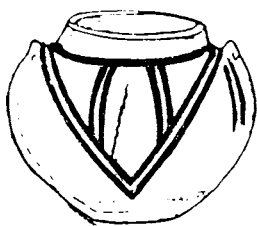
був вузьколиций, середземноморський, а другий — широколиций, палеоевропеїдний (кроманьйонський), як і в неолітичних могильниках на Дніпрових порогах...

Дослідники звертають увагу ще й на те, що усатівські племена, мешканці Північного Причорномор'я, тримали зв'язок із широким обширом тодішнього світу. На сході були якісь взаємини із кримськими та північно-кавказькими племенами, а на заході-півдні — із Балканами та через них і з Егеїдою, Критом. Критські кинджали й усатівські так схожі, що дослідники вважають усатівські імпортом із Егеїди. З цього витікає висновок, що усатівці існували в той самий час, як на Криті цар Мінос будував свій перший палац, коли там процвітав культ бика Мінотавра і панували богині із зміями...

На сході ж це був час, коли якісь племена Передкавказзя вивершили отой відомий всьому світові майкопський царський курган. Це теж половина третього тисячоліття до нашої ери. Ото, либонь, звідти й прийшов до усатівців звичай споруджувати великі кургани, може й не без родичання племен (чи їх „династій“). А відомо ж, що поховальні конструкції наслідують житлове будівництво, — то так і бачимо нашою уявою білокам'яні палаци усатівських часів над Чорним морем...

Вихватинці, Молдавія.

Що усатівці були близькі родичі корінних трипільців, гілка від одного дерева, потверджують розкопи Вихватинського могильника.

Пам'ятасте, як журилися дослідники Трипільля в тридцятих роках, що їй досі невідомий поховальний обряд трипільців. Це ж дуже великий мінус, аж жаль бере, — могильники ж дають неоціненний матеріал дослідникові. Як же це воно справді так? Жили люди — і десь ділися! Про все можна довідатися в залишках поселень: що їли, в що вдягалися, як будували хати, як виробляли знаряддя і яке, де діставали кремій і мідь, — ну, про все! Але жадних людських кісток! При такому густому населенні? Неймовірно! Що ж вони робили із своїми мертвими? Загадка та й годі!

Тільки зрідка... Там під порогом захована частина людського черепа (Коломийщина I). Там під припіком замуруваний кістячок однорічної дитини (Лука-Врублівецька). Там у ямі розкидані перепалені кістки 18-20-літнього юнака (Цвіклівці). Там під підлогою житла поховано 18-літнього хлопця (Солончени II) ... Та ще Хвойка залишив у своїх звітах описи поховальних урн із перепаленими людськими кістками і попелом, але це щось не дуже справджувалось у новітніх розкопах...

... Така була ситуація до відкриття першого трипільського могильника зараз по другій світовій війні. (Усатівських могильників не брали в рахубу, бо ця культура стояла осторонь і ще їй досі дехто не вважає її

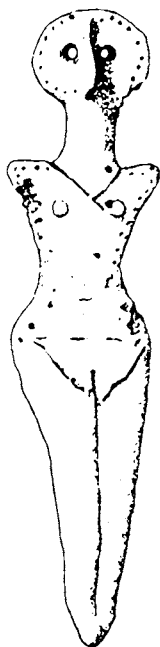
трипільською). І от — сенсація! Знайшовся перший трипільський могильник!³⁸

Сталося це цілком випадково, а допомогла траншея військового часу, що проходила під Кишеневом біля с. Вихватинець. Та й як інакше можна було виявити цей могильник, коли він так глибоко лежить під шаром землі? На поверхні ніяких слідів не видно. Ні, горбочків, ні камінних плит — нічого! Але як почали розкопувати, — в глибоких ямах, перекритих зверху камінними плитами, лежали покійники. Поза сплячої людини. Лежить на боці, ноги підігнуті, руки біля обличчя. Це ж так нагадує позу покійників з усатівських могильників! Той самий супровідний дар: глечик (із водою), розмальована миска (з кашею).

Миски так само розмальовані, як і усатівські, тільки вишуканіше, вигадливіше. Є тут кераміка і з шнуровим орнаментом, але її менше.

Знайдені й жіночі статуетки. От уже підтверджується, що трипільці мали звичай класти в могилу покійникові магичні фігурки. Та крім того, — не розбиті, а цілісінькі. Статуетки з Вихватинського могильника не такі стилізовані, як усатівські. Вони цілком такі, як у Колодяжному чи Райках на Житомирщині. Особливо характерні оті „німби”, дірочки навколо голови та на плечах. Одна статуетка була дуже велика: 25 сантиметрів. Пофарбована червоним кольором. Були тут і плоскі мініатюрні кістяні статуеточки; це наводить на здогад, що вихватинці мали зв'язок із півднем.

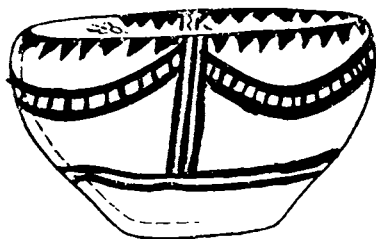
Біля одної дитини лежало глиняне калатальце

Вихватинці,
Молдавія,

Вихватинці, Молдавія.

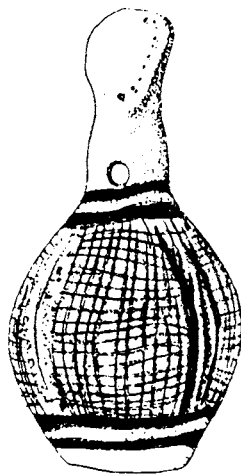
Вихватинці, Молдавія.

у вигляді жінки. В середині було п'ять камінчиків, що торохтіли. Одні думають, що це просто дитяча іграшка, а другі — це магічний талісман, щоб відігнати від малого покійничка нечисту силу. От і догадайся, хто має рацію! Але яку рясну спідницю носили тодішні жінки!

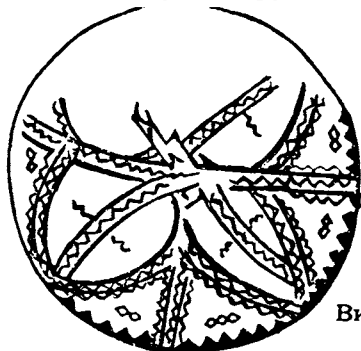
Мертвих посипали червоною вохрою або білим каоліном; біля чоловіка лежало яке-не-яке кам'яне знаряддя, біля жінки — намисто. І про багато подробиць можна ще дізнатися... Але чи не досить і цих, щоб здогадатися, що вихватинці — родичі усатівців та й наче показують шлях, яким усатівці добиралися до моря. Десь на половині дороги одна частина племені осіла, оснувалася тут, поховала своїх дорогих рідних... Недалечко знайдено й поселення...

На жаль, черепи вихватинського могильника дуже пошкоджені, поламані навалом землі, вагою камінних плит. Тому небагато з них можуть стати в пригоді антропологам. Але ось є відтворення черепа однієї дівчинки дванадцятьох років. Череп реставровано, дослідник зробив спробу представити її такою, як вона була живою. Які делікатні риси! Чиясь надія... І так рано пішла на той світ! Недарма її поховали з особливими турботами: виявлено біля неї аж три статуетки, всі цілі. Одна лежала в ногах, а дві біля, при боці.

Другий череп також реставрований. Дослідник присвятив цьому похованню багато уваги, бо в руках небіжчик тримав кам'яну сокиру, а поруч був

Вихватинці.
Молдавія.

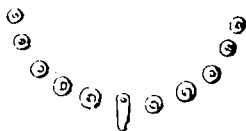

Вихватинці, Молдавія.

і серп. Напевно це була якась значна особа, може вождь.

Це перший могильник, знайдений за 80 років розшуків. Він виявив обряд трупоположення, не тілопалення. Археологи не сумніваються, що знайдуть і більше могильників, а тоді виясняться загадки, ще не розв'язані.

Вихватинський могильник розкопувано двома заходами три роки. Розкопано лише 61 поховання. А там же є їх більше.

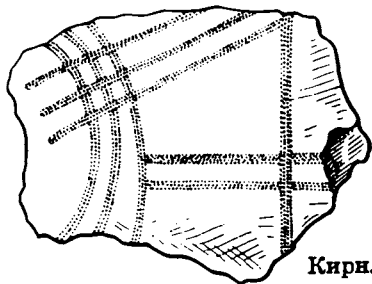

Наприкінці сорокових років виявлено було ще один могильник, але вже зовсім іншого характеру. Тут уже лежали не кістки покійників, а попіл і перегорілі кісточки. Лежали вони в урнах і так купками. Очевидно те, в чому покладено останки, зітліло. Що то могло бути? Дерев'яні кадовби? Шкіряні мішки? ³⁹

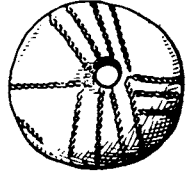
На лівому березі Дніпра біля Києва (с. Софіївка) на піщовій дюні ніяких ознак, що тут могильник, не було. Ніякої огорожі, ніякої будови. Але як почав розвіюватися піщовий ґрунт, відкрилися поховання. Таких поховань було 141.

По чому ж визначили дослідники, що це не яке інше кладовище, а трипільське?

По речах. Дари, потрібні покійникові на тім світі, родичі додавали йому вже після спалення. А потрібні були: серпи, сокири, ножі, свердла, тесла, нако-

Кирилівська землянка. Київ.

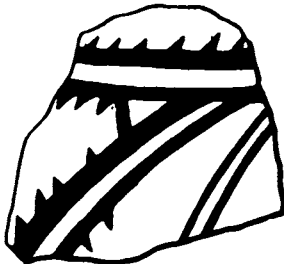
нечники стріл, молоти... Мотики з оленього рогу... Жінкам дарували пряслиці, намисто... Та тут були не тільки кремінні й глиняні речі чи рогові, але також і мідні. Усякі перстенці, шильця, гачки... Ну, і добре вироблені кинджали, ножі.

Всі ці знахідки ясно свідчили, що поховані тут люди належали до пізнього етапу Трипілья. Красномовно стверджував це й посуд (урни), властивий для пізньотрипільського часу. Не видно було тільки в Софіївському могильнику статуеток. Ніяких.

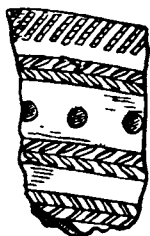
Тільки поховальні урни були щось дуже кепсько обпалені. Видко, їх виготовляли лише для похоронного обряду, похапцем, не для щоденного вжитку. Були вони розмальовані стародавнім способом, тільки дуже спрощеними й бідними стрічками, одним кольором... ой, пожаль, Боже, з такою роботою! Словом, посуд цей був подібний до посуду городського типу.

Кому ж належав цей могильник?

Тут археологи згадали, що ще Хвойка відкрив на Київських висотах трипільську культуру — на Кирилівській горі, на горі Юрковиці. Це були землянки, вириті в печерах. Так, це й є той північний варіант трипільської культури... Тоді ще не знали, до якого періоду віднести ці черепки і камінне знаряддя доісторичних поселень, що знайдені були на всіх київських взгір'ях: на Сирці, на Звіринці, Флорівській горі, Кловському узвозі... Тому що ці населювачі майбутнього Києва жили в землянках, якимось не випадало археологам, знаючи вже про чотирикутні наземні доми в околицях Києва, вбачати в печерних землянках пізніший етап культури. А оце ж вони й бу-

Городське, Житомирська обл.

Євминка,
Чернігівська обл.

ли ті, що вже пробували перехоплюватися через Дніпро та оселятися в Бортничах, Лукашах і далі на Лівобережжі.

Незабаром було виявлено ще один такий тілопальний могильник, у с. Червоний Хутір, уже менший...

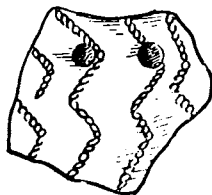
Речі, виявлені в цих могильниках, красномовно свідчать про пізній льокальний етап Трипілля. Взяти, хоча б, мідні кинджали й ножі. Лябораторна аналіза показала, що вони походять із кавказької міді, з Прикубання, так само, як і ті з городсько-волинської льокальної групи. Так, як і усатівські, як і городсько-волинські, ці софіївсько-київські племена мали якісь обмінні зв'язки із Сходом. Шляхом передачі від племені до племені, чи може безпосередні?

Поселення пізньотрипільського часу, виявлене на передмісті Кисва, Сирці, зберігало в надрах землі ті самі речі, що й зібрані на Софіївському могильнику. Може цей могильник і належав племені, що жило на Сирці?

Чи ж не видно й на цьому прикладі, що периферійні трипільські племена, розселяючись все далі від кореня та вступаючи у взаємини із сусідніми племенами, помалу розгублювали свої питоменні риси?

Ці софіївсько-київські племена жили в найближчому сусідстві із неолітичними племенами ямково-гребінцевої кераміки. Воно й видно!

Кераміки із шнуровим орнаментом щораз більше, все менше мальованої, — та й та мало чим нагадує колишню спіралю. Вже не видно й „біноклів”, нема

Євминка, Чернігівська обл.

й покров-статуеток, давальниць усякого добра... Та зате більше зброї. Напевно ці племена схрещувалися із східними сусідами-скотарями та примітивнішими північними, підтягаючи їх до себе, навчаючи хліборобства...

Так, нарешті, виявилось, що не було одностайного поховального обряду на всій широкопросторній трипільській землі. В одних розвинувся обряд поховання, а в других — тілопалення.

Про що це каже? Чи не підтверджує здогадів, що трипільське населення не було расово одностайне, а що тут вимішувалося, принаймні, три раси? Середземноморська довгоголова, європеїдна (кроманьйонська) та вірменоїдна круглоголова.

Київсько-софіївська й городсько-волинська льокальні групи — північна межа трипільських поселень пізнього етапу. Усатівська — південна. Вони містять у собі суміш чисто трипільських спадщинних рис та домішок від сусідів. Цей пізній етап датується так: для Усатова — 2.400 - 2.000 років до н.е., а для північних груп — трохи пізніше, але кінець також припадає на злам третього й другого тисячоліть до нашої ери.

А що діється в цей самий час у других країнах-царствах глобального хліборобського пояса?

Вихватинці,
Молдавія.

У Месопотамії ранню шумерську династію зміняє семітська династія Аккад (Гамурабі, Саргон). Там далі розвивається урбаністичне життя: храми, жерці, письмо на глиняних табличках, податки, раби, гроші, дорогоцінності з коштовних металів та самоцвітів у царських могилах.

В Малій Азії далі процвітає місто-державна Троя, вже шостий раз відбудована на тому самому місці.

На острові Крит підноситься влада царя Міноса, з'являються перші палаци, де зосереджуються великі розкіш і багатство з вишуканими ритуалами культу бика та богинь із зміями. Крит має сильну флоту, вона одночасно і торгівельна, і піратська. Налітала й плюндрувала навколишні береги-острови, халала рабів, збирала данину. Це запам'яталося в широко-відомій легенді про героя Тезея, що вбив ненажерного Мінотавра та визволив юнаків і дівчат...

В Палестині й Сирії — ранні ханаанітські міста, кінець мідного віку, початок бронзи.

У Єгипті шоста династія, середнє царство.

В південній Індії незмінно височіє культура Гарappa (названа за містом знайдення, бо її ім'я невідоме, її знаки на табличках нерозшифровані) із своїми муштрованими містами, прямими, як стріла, вулицями й однаковими цегляними домами, цитаделями, каналізацією, міською лазнею... із високою і за-костенілою без жадної зміни цивілізацією.

Це вже починаючи з цього часу (початку другого тисячоліття до н.е.) скотарські племена із заходу беруться шарпати околиці міцної держави, а через кілька століть таки дійде до того, що одні з цих

132

Вихватинці,
Молдавія.

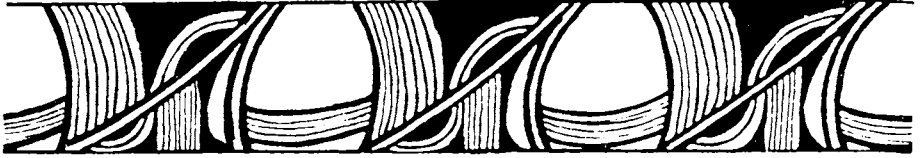
номадів, на ім'я а р і й ц і, зметуть до тла цю блиску-
чу бездушну цивілізацію.⁴⁰

І оце аж тепер, з початком другого тисячоліття до нашої ери виходить патріярх-скотар Авраам із історичного месопотамського Уру (1960 до н.е.) та рушає на захід . . . Він веде за собою весь свій клан — із кметями, рабами, отарами й чередами, з міхами срібла-золота — і через пару століть доходить до кордонів Єгипту . . . Аж тепер — читайте Біблію.

133

Реконструкція голови 12-літньої дівчинки з Вихватинського
могильника.

Попудня, Гуманщина, Вінницька обл.

До коней, бояри, до коней...

Вже під дотиком пальців відчуваємо перебіг початку, розвитку і останніх фаз існування такої пишної культури на терені правобережної України із промістами в самому її центрі. Та й знову, ще й ще раз, виникає питання: де ж така закорінена культура поділася? Так раптом? Чому на переломі третього й другого тисячоліття до н.е. вся її імпазантність і розкішність зникає? Як це могло статися?

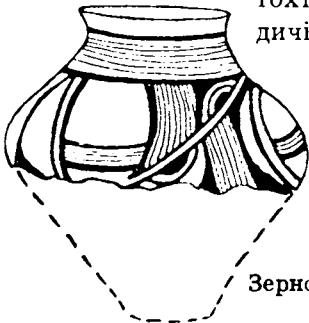
Загадка так і залишається загадкою.

Що кажуть археологи? А, різні здогади! Пригадаймо хоч деякі з них.

Один погляд такий приблизно, як у Т. Пассек: надходила епоха бронзи, мінялися всі господарчі, суспільні й родинні форми. Те, що ми бачили на периферії Трипілля — лише закономірний етап розвитку, перехід на вищий щабель.

Але чи це розвиток? Де тут „вищий щабель”? Чому в інших стародавніх цивілізаціях дійшло до палаців, письма та інших ознак високої культури, а в нас усе це якось раптом обірвалося?

Другий погляд приблизно такий: знаємо, що коли на корінних трипільських землях ще буяло повнокровне життя, то на периферіях вже заходили зміни, переродження у якісь інші культури, гібридизація автохтонів із приходцями. То може оці периферійні родичі, племена півдня й півночі, допомагали лівобе-

Зерновик із Попудні.

режним задніпровцям завойовувати оті протоміста, пустити їх із вогнем і димом?

Треті: а може це у самих трипільських осередках назріло переродження? Може це — криза перезрілого яблука, що само розвалюється і стає погноєм для зернятка, зародка майбутнього дерева? Мовляв, застаріла матріярхальна суспільна організація не могла вже вдовольняти всіх потреб. Орне польове господарство. Намноження худоби. Домобудівництво, вивершення за пляном цілих селищ... Де вже тут жінці справитися? Чоловік стає головою в домі і на чолі роду-племени. Входить у силу патріархат. О, вибачте, п а т р о н і м і я! І тоді чомусь (додамо від себе) втрачають вартість усі вчорашні цінності, смаки, вже не треба естетичного оформлення побуту, можна обходитися згрубілими горшками та абияк зліпленими мазанками...

А є ще один погляд.

Почалася нова ера. Вона ознаменувалась новим явищем в історії людства: в е р ш н и ц т в о м. Степові скотарі винайшли спеціальний засіб швидкого пересування, виплекали верхових коней. Це й було поштовхом до грандіозних змін у історії людства в третьому та другому тисячолітті до нашої ери. Такими майстрами були оці самі ямники, що про них ми вже трохи читали у В. Даниленка. Це вони, вершники, вирушили із степів України і розіллялися на мапі західної Європи, давши початок пранародам, що з них потім народилися сучасні нації. Але перед тим вони залляли Правобережжя, поглинувши й переваривши в собі Трипільля. Та й не тільки... З цим рухом ямни-

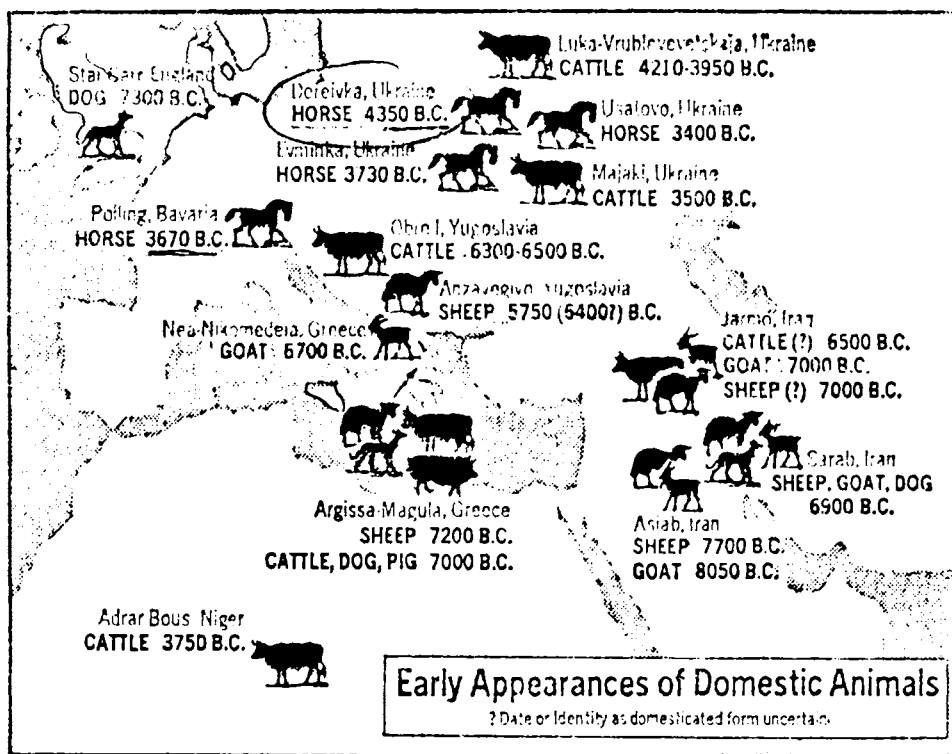

Петрени, Молдавія.

ків навсібіч — починається й розпад індоєвропейської єдності, отого єдиного масиву, що досі поділявся лише на хліборобську й скотарську зони. Верхівці вирушають не лише на захід, але й на схід. Єдине мовне дерево розпускає свої гілки...

І подумати тільки, — таку блискучу кар'єру ямникам забезпечило мистецтво приручення коня, як швидкохода! І це таки справді так. Найновіші досліді про освоєння тварин виявляють, що справді кінь був приручений у степах України в середині п'ятого тисячоліття до нашої ери, себто у надрах цих самих ямників. Наглядно можна це побачити на схемці, що її люб'язно підкинула нам газета „Нью-Йорк Таймс”.

THE NEW YORK TIMES

136

Схема-датування приручення свійських тварин.

The New York Times/Jan. 19, 1973

Це — переклад англійського тексту до схемки (скорочено):

Волтер Сьюлліван — „Перегляд теорії про свійських тварин“.

Застосовуючи нову методу для точного датування стародавніх костей, каліфорнійські науковці прийшли до висновку, що людина найперше приручила корову і свиню у Європі близько 9.000 років тому.

Традиційний погляд був такий, що хліборобство і приручення тварин почалися в горах Загроз Ірану і Іраку. Тепер виявляється, що найдавніші рештки приручених тварин — кози чи можливо вівці — можуть бути з Азії, із західно-центрального Ірану . . .

Кінь був, очевидно, вперше приручений у степах України, але дата, біля 4.350 до н. е., згідно з аналізами, поданими в теперішніх виданнях журналу „Знання”, несподівано недавня.

Приручення коня могло статися в Україні раніше, ніж 4.350 до н. е., бо рештки коня пару століть пізніше (3.670 до н. е.) знайдені в Баварії, що наводить на думку про досить швидке поширення основаної на конярстві культури.

Авторами являються др. Райнер Бергер, асс. проф. антропології, геофізики і географії в каліфорнійському університеті (Лос Анжелес) та Рейнер Проч, який щойно закінчив цей університет.”¹¹

На цій схемці бачимо поселення Дерев'юку. Дата — 4.350 до н.е. за визначенням радіовуглецевої методи. Але що це за Дерев'юка? Де вона, принаймні, міститься?

Про неї докладно оповідається в монографії В. Даниленка „Енеоліт України”. Беремо з неї витяг (скорочено):

„Відкриті в зоні будівництва Дніпродзержинської

Луристан, Іран.

Новоорск, Урал.

ГЕС біля с. Деревівки просторе поселення і могильник, що датуються кінцевою порою архаїчного періоду староямної етнокультурної області, — становлять собою найвизначніші пам'ятки, які зумовлюють правильне розуміння процесу складання і розвитку степового енеоліту.

... В наслідок розкопів деревівського комплексу стало очевидним, що ці пам'ятки... відзначаються особливо інтенсивним розвитком конярської форми пастушого господарства, а також створенням справжнього комплексу пастушої матеріальної культури.

Не зважаючи на те, що під час розкопів деревівського поселення вже надійшло 10 тисяч археологічних речей (переважно глиняного посуду), на розкопаній площі було знайдено сліди лише двох довгочасних житлових споруд. Все це говорить про поселення-стійбище, що виникло... неподалік пасовищ і для якого були характерні легкі переносні житла.

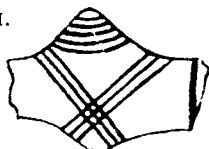
Цілком відповідний до відтвореної картини поселення склад фавністичних решток, де близько 80% остеологічних матеріалів складають кістки коня. Про освоєння коня свідчить і цікава знахідка: захоронення цілого черепа коня.

... Щодо решток посуду, подібного до посуду майкопської культури, то слід зв'язувати їх із встановленням контакту племен Придніпрянщини із племенами степового Прикавказзя...

Були там і вироби з рогу, що їх дослідники вважають бойовими сокирами, а не хліборобськими мотиками. Так само знайдені теракоти — зображення кабана. Кілька антропоморфних статуеток, несхожих до три-

пільської антропоморфної плястики”.¹²

Виходить, що ніякого споріднення із трипільцями ці степовики-конярі не мали, але все ж таки якась трипільська мисочка знайдена на цьому поселенні, дає можливість думати, що Дерейвка існувала одночасно із добою розвиненого Трипілля і безпосередньо перед часами усатівськими.

Оце в такій Дерейвці та подібних їй стойбищак-пасовиськах і викохали ямники скакових коней, здібних швидко покривати великі простори. Змалку на конях гарцювали і наче з ними зрослися. Вершники.

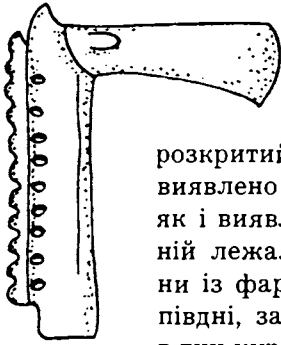
Вершництво відкрило нову епоху в історії всього людства. Воно веде за собою не тільки поширення металів та технічного озброєння, але й поширення ідей. Суспільства перестали бути замкненими. І це поширення стає одночасно початком розпаду єдиного досі індоєвропейського масиву (із своїм внутрішнім поділом на хліборобів та скотарів). Час вершництва, поширення металю і розпаду індоєвропейської єдності збігається. Це — початок другого тисячоліття до нашої ери.

Ця суцільна зміна перемолола насамперед наше затишне й мальовниче Трипілля. Кургани лівобережників-скотарів спочатку з'явилися зараз за Дніпром, а потім і далі. А ось як описує перше таке відкриття археолог М. Біляшівський:

„Під час розкопів трипільських площинок був

Дерейвка, біля Кременчука.

Луристан, Іран.

розкритий курган. При розкопі кургану в його основі виявлено площинку із перепаленої глини, таку саму, як і виявлені раніш. На площинці виявилася яма, а в ній лежала людина з фарбованими кістками. Кургани із фарбованими скелетами зустрічаються часто на півдні, заходять навіть у Крим. Речі, що знаходяться в тих курганах, належать до кам'яного віку, а в деяких випадках — до переходової епохи, до металевого; в таких курганах часом знаходяться мідні ковані речі”.¹³

Оце так, як бачите! Там, де були села, хати, там уже височаться кургани. Трохи пізніше вже з'являються кургани й на Гуманщині. Ось і в Володимирівці розкопано курган, що стояв на руїнах двох трипільських хат. Кургани, що мріли досі тільки в степовому сході, тепер уже густо засіялися на всім Правобережжі. А там і далі й далі, на всій середній Європі, на захід від Райну, в Данії, в південній Скандинавії, словом, на всьому просторі цілої Європи.

(Також і на сході, але ми цю лінію не простежуємо.)

А чи зміни побуту й населення, зрушення й перетасування відбувалися в супроводі бурхливих воєн, пожеж, втечі населення, відпливу подоланих і появи тріумфальних лав переможців-верхівців? А за ними на возах та гарбах може сунули жінки із дітьми, а ще далі — табуниця-отариця, аж курява знялася?

Чи може приходці мирним шляхом зустрічалися з автохтонами на клясичному трипільському масиві?

Як виявлено тепер, дуже багато трипільських поселень загинуло від пожежі. Деякі хати кинуті якстій,

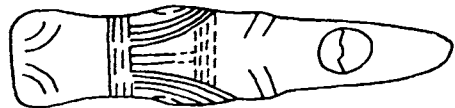
люди не встигли забрати цінного добра (з чого вельми задоволені археологи), утікали голі й босі. Цей факт — загибель поселень від пожежі — немало інтригує дослідників. Бо чому саме в цей час, на межі третього й другого тисячоліття до н.е., себто час початку експансії скотарів-вершників, приходить ця де-струкція?

Чому протоміста із міцнозбудованими хатами лягли під сажею-попелом та й вкрилися грубим шаром чорнозему? І чому наступила виразна патріархальна структура суспільства, а яскравим і невідкупним виявом цієї зміни — зник статуеток і мальованої кераміки?

Різні здогади й припущення... Може й через навалу, а може й так: сильніші племена ще боронилися, от чому їхні оселі спалені. А може й самі рідні усатівці допомагали лівобережникам зруйнувати своїх матірніх родичів?..

А тим часом ми маємо на всі ці питання й сумніви яскраву відповідь. Вона заховалась у народному побуті і дійшла до ХХ-го століття, тільки її не розуміють, а злочинне народовбивство намагається геть усе витерти, щоб і сліду від минулого не залишилося... Маємо на увазі українське народне обрядове весілля і ті звичаї, що, не зважаючи на неувяну давність, стійко трималися у весільній драмі. Хвалити Бога, етнографи в ХІХ-му столітті подбали записати для нащадків кілька сотень варіантів народного весілля із різних кінців України. Тепер можемо черпати

Пониззя Дунаю.

із цього джерела обома пригорщами, аби тільки зуміти розібратися у багатстві і різноманітності весільної урочистости. Спробуймо.

Українське народне весілля це ж, власне, бій матріархального роду із патріархальним, це оборона старого материнського права — матрільокального звичаю — від посягань нового, батьківського — патрільокального. Одна з найдраматичніших тем весільного дійства — патріархальний рід хоче забрати (і забирас!) жінку до свого роду, а матріархальний всіма силами намагається не дати.

Увага: це навіть не „умикання біля води”, бо обряд переходу молодої в рід молодого виконується після вінчання в церкві, себто узаконення шлюбу.

В коротких рисах дія відбувається так: під час сутичок роду молодої й роду молодого кілька разів розпалюється бійка, стрілянина; посланців, що перелазять через замкнені ворота, в'яжуть. Мати роду пускає в дію свою найсильнішу зброю — магію, з'являється тотемною звіриною-прародителькою і чарами відганяє напасників... Знов б'ються... Потім свашки обох родів люто між собою сваряться. Але кінець-кінцем напасники перемагають. Дівчину забирають.

Але ні, ще не кінець. Військо молодого-князя має ще пробитися крізь озброєну заставу перехресного роду, законної парубочої шлюбної групи... І ще не кінець. Звичай вимагає, щоб перші ночі молодий ночував у роді своєї жінки, хоч би так пошанував старий закон: він має жити в роді молодої, як само за себе каже слово „зять”, „взятий”...

Але бравим молодикам із далекої сторони, „чужо-

Усатове,
Одеська обл.

сторонцям”, ані не сниться підпорядковуватися предковичним звичаям тутешніх сторін. Ще б пак, іти до жінчиного роду жити! Свого добра у батьковому роді вдосталь! А ще коли згадати, що це вже такі орли-молодці, які призвичасні до збройної охорони своїх багатств та до наскоків на сусідні роди, то така дружина з князем на чолі не боїться ні грому, ні тучі. Військова ватага, князь із боярами, вирушає в похід . . .

Та ось нехай весільні пісні усе це нам розкажуть.

*У неділочку рано
По всім селі заग्रано.
Заग्रано-забубнено.
Боярів побуджено.
Встаньте, бояри, встаньте,
Коні сідлайте,
Самі ся убирайте,
Бо поїдемо ранком
Попід високим замком.
Будемо замки ламати.
Марусеньку діставати . . .*

Вихватинці.
Молдавія.

*Ой, заग्रано-забубнено ранейко
Ой, збирайся, князю-Івасю, борзейко,
Та поїдемо тихим Дунаєм до замку,
Постаємо в три рядочки на ганку,
Там будемо білий камінь лупати.
Чей би смо могли молоду Марусю піймати . . .⁴⁴*

Два варіанти з різних кінців України. Вже трипільці (себто матріярхальний рід) мусли споруджу-

вати високі замки, щоб оборонити своїх Марусь від непроханих женихів.

У цю військову виправу патріархальний рід готується неабияк. Пісня радить добре кувати коней. Князь нагадує боярам, щоб обдивилися якслід своїх коней, зброю, зброю. Батько дає на виправу сто коней.

*Радиться Івасенько свого батька:
Порадь, мій батеньку, як много бояр брати!
Синоньку Івасеньку, як силюнька зможе, —
Господь Бог допоможе!
Хоть сто коней верхових, а зо двадцять возових...⁴⁵*

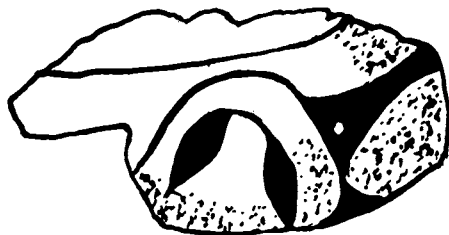
Мати напікає дев'ять печив хліба і напаковує двадцять возів харчами, бо дорога далека, доведеться їхати лихими шляхами.

*Бо ми поїдем польом, болоньом,
Ой, милий Боже! Піском, каменем,
Будуть вози дудніти,
А підкови бреніти...⁴⁶*

Навіть такі деталі в піснях зафіксовані: незнані, непролазні болота, піски, каміння...

Перед вирушанням у похід бояри приймають присягу: посеред столу стоїть миска з горілкою і всі обходять навколо столу, кожен зачерпує ложкою та випиває.

*Пийте, бояри, пийте,
Бо йти вам на войну!
Войни сме не боїм*

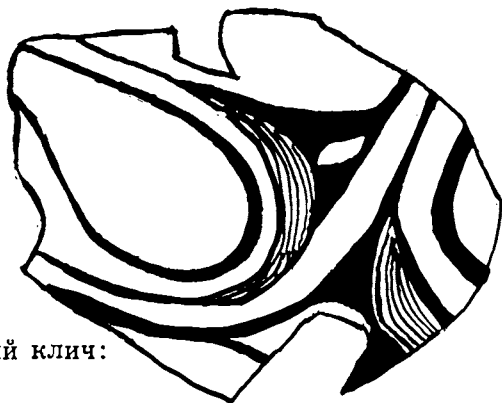

Семенів-Зелеяче, Тернопільська обл.

За одну годиночку
Звоюєм войночку,
Візьмемо си дівчину,
У зеленім віночку!¹⁷

Тоді лунає сильний бойовий клич:

До коней, бояри, до коней,
Та до гострого меча!
Та не бійтеся ночі,
Бог вам до помочі!¹⁸

Петрени, Молдавія.

По дорозі це озброєне гострими мечами військо
підтримує в собі бойовий дух:

Ой, під лісом битая доріженька,
А серед лісу рублена криниченька...
Ой, туди їхав Іванко з боярами,
Йому калина дорогу заступила,
Вийняв шабельку став калину рубати
Та стала йому калина промовляти:
Ой, не для тебе ця калина саджена,
Тільки для тебе Маруся наряджена...
Ізсікли калиноньку, зрубали, (На́ тобі, ще й калина
Уже нашу дівоньку звінчали, постраждала!ДГ)

Січана калина, січана,
Вже ж наша Маруся звінчана...

Чи не підтверджує порівняння січеної калини з
дівчиною, як розуміє людність оце насильницьке за-

бирання з мечами та шаблями дівчини з її роду?

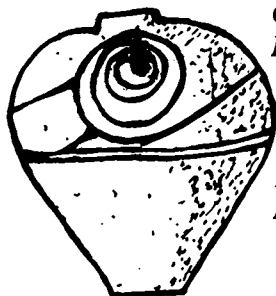
*Ой, лісом ідуть, на кунейки стріляють,
Ой, полем ідуть, перепілоньки імають,
Селом в'їжджають, колоньки підтинають,
На двір приїжджають, коники двір копають...⁴⁹*

А що ж молода? Почувши про те, що наближається вороже військо, просить вона, журиться:

*Ой, ходила Марусенька по саду
Та посадила сад-виноград до ряду,
Поливала го ситою,
Просила батенька прозьбою:
Не пускай Івасенька молодого,
Бо приїде Івасенько з боярами
Та й витопче сад-виноград кониками...*

Коли — тривога. Вони вже тут!

*Скриплять-риплять воротонька тисовії,
Іржуть-іржуть коники воронії...
Сховай мене, матінко, у комору,
Щоб не взяли сії гостоньки із собою!..*

Але мати вже знає:

*Не з тим вони, моя донечко, приїхали,
Щоб без тебе, моя донечко, відїхали!..*

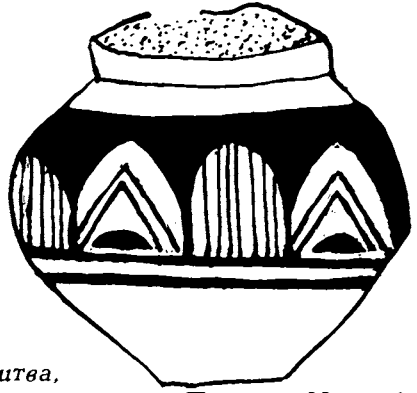
Дівчина вже в розпачі. Кличе на допомогу увесь рід, усе плем'я.

*Ой, припадь, Марусенько, до столу
Та пускай голос по двору,
Нехай почує рід-плем'я,
І твоя вірнеє дівер'я...⁵⁰*

А надворі —

*Не наступай, литво, буде між нами битва,
Будемо бити та воювати, Титянки не давати!*

Петрени, Молдавія.

І справді починається завзятий бій. Ворота наглухо замкнені, у подвір'ї роду-племени повно, всі озброєні, стрілянина. Оборонці завзялися не пускати непрошених чужинців у подвір'я.

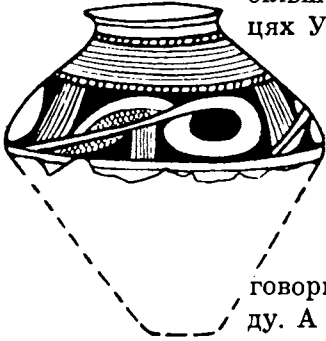
*Сікай, братейку, сікай,
Свої сестрейки не давай
Будемо бити та воювати,
Свої Марісчки не давати...*

*Січи, рубай, свої сестри не дай,
Бо сестра дорогая, коса її золота...⁵¹*

Три рази пробують увійти в подвір'я послы (старости), і три рази їх відкидають оборонці. Тоді послы силоміць перелазять через замкнені ворота. Тут, бачимо, по-доброму нічого не вдієш! Але як тільки вони пробують це зробити, їх відкидають, починається ще завзятіший бій, ворота тріщать. Вже непереливки!

*Вийди, мати, з хати
У кожусі пелехатім...*

просить рід. Поява на сцені матері в кожусі, вивернутім догори вовною, такий важливий момент у українському народному весіллі, що про це треба сказати більше. Вже те, що пісні засвідчують обряд у всіх кінцях України, у різних варіаціях

Томашівка,
Гуманщина,
Черкаська обл.

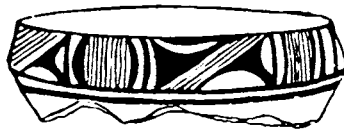
*Вийди, матінко, в кожусі,
Як у Боговім дусі...*

*Теща зятя вітала,
Кожуха вивертала...⁵²*

говорить про глибоку стародавність і важливість обряду. А ще більший подив бере, коли збагнемо, що „вивернений кожух” навіть у людей неоліту-енеоліту міг бути вже обрядом, переданим із ще давніших, палеолітичних, часів. Аджеж, одягнувши кожуха, вона сама перетворюється на тотемну прародительку, що є водночас і звірина, і жінка-мати, вона сповнена могутньої сили.

Виходить до воріт мати у виверненому кожусі і тримає в руках горнятко з брагою, у другім — овес. Подає чару з брагою, але ще вдома князева мати попереджала, щоб не пив, бо то можуть бути злі чари. Староста нагадує молодому це, бо

*Вубралася теща у овчинки
Для зятевої причинки,
Да хотіла зятя злякати,
Не хотіла дочки оддати...⁵³*

Петрени, Молдавія.

Тому молодий браги не п'є, а виливає через плече. А ці нахаби так і лізуть! Не звертають жадної уваги, — чари чи не чари! Тоді мати-тотем подає другу чару і посипає молодців вівсом. О, це вже що інше! Молодий чару випиває, бо посипання зерном — знак благословення. Зерно — святе.

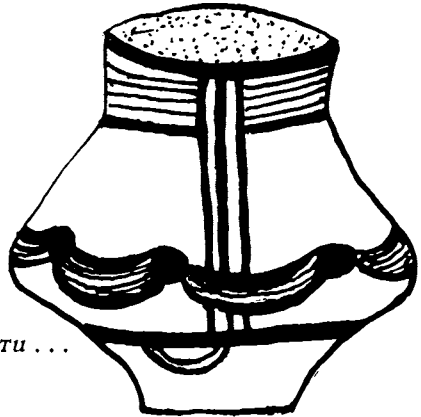
*Вийди, матіночко, в кожусі,
Догори вовнонькою,
Із щастеньком, здоровеньком,
Із доброю доленькою!*⁵⁴

Сталося! Капітуляція материнського роду в особі найвищого авторитету, самої тотемної прародительки.

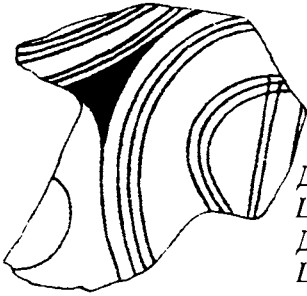
Починаються переговори. Ворота ще забарикадовані, але дозволяється вже старості й старшому бояринові перелізти через них. Але які ж це переговори, коли одні одних не розуміють? Це ж чужинці, мова їх тут незрозуміла.

*Перші послы прийшли,
Не вміли говорити,
Дайте їм води пити,
Щоб вміли говорити,
Дайте їм хліба їсти,
Щоб вміли оповісти...*

*З-під похилої вишні
Два друженьки вийшли,
Не вміли говорити,
Ні шапочки зняти, ні рученьки дати...*

Петрени, Молдавія.

Шипинці,
Чернівецька обл.

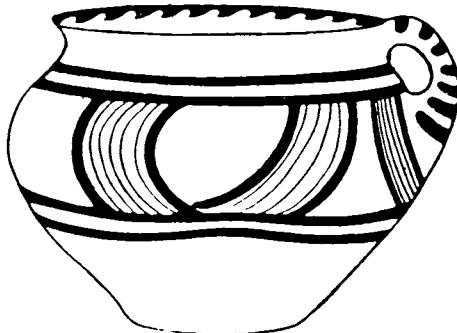
*Дайте їм сиру їсти,
Щоб уміли в нас сісти,
Дайте їм пива пити,
Щоб уміли говорити . . .⁵⁵*

А тут стається ще й таке: старостів в'яжуть! Так, так, міцними мотузками! То тепер замінили мотузки на гарні вишивані рушники. Тодішній знак ворожости перетворився з бігом часу на знак чествування. Але сам факт в'язання лишився. З пов'язаними послами відбувається порозуміння, але знову ж — лише на мигах, мовчки. Обмінюються хлібом. Ну, раз прийняли наш хліб, то вже йде до згоди!

А тим часом за матір-господинею, крім братів, що стережуть ворота й не пускають бояр, стоїть ще й вся жіноча частина роду. Поки бій кипить, —

*Рубай, дружбо, двері,
Рубай і одвірки,
Пускайте нас до дівки,
Приїхав з нами козак,
На нім шапочка, як мак,
І золота зоря,
Десь тут дівчина моя . . .⁵⁶*

— вже напасники вдерлися в подвір'я, „рубають двері й одвірки“, а за ними навратилися й свашки молодого. Десь тут їх стільки набралосся, хочуть, бісової віри, перші пролізти.

Касенівка, Київська обл.

*Да пусти, свате, в хату
Нас тут небагато!
Сімсот бояр з нами
Да чотири свашечки,
Да дві світилочки,
Готуй шириночки...⁵⁷*

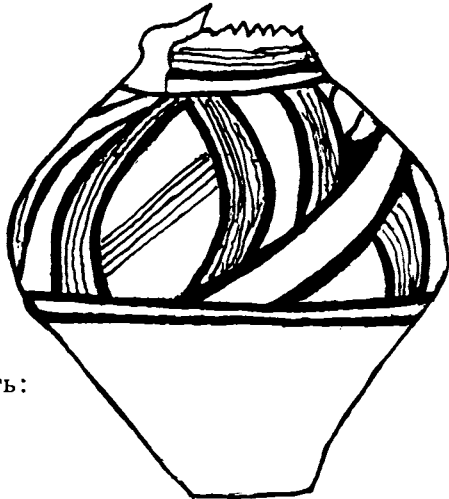
Та де там! На порозі стоять тітки, сестри молдої і їм на це вигукують прокльони, їх відганяють, зичать усякого лиха, то підскакують, то відбігають... Вже свашки починають просити:

*Пусти, свате, в хату,
Бо ми вже померзли
На лютому морозі
Да на сінешному порозі...
Докіль ми тут стоятимемо,
Сиру землю топтатимемо,
Червоними чобітками,
Золотими підківками...*

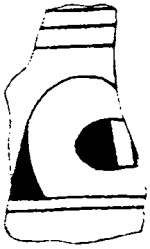
*Пусти, свате, перегрітися,
На молоду подивитися
Як не пустиш, самі ввійдемо,
Марусю собі візьмемо,
Через дунай, через річечку,
Молодую да невісточку...*

Нарешті ще й жалібно просять:

*Що ми вас провинили,
Що ви нас ізпнили?⁵⁸*

Петрени, Молдавія.

Шипинці,
Чернівецька обл.

Та вже князь із боярами

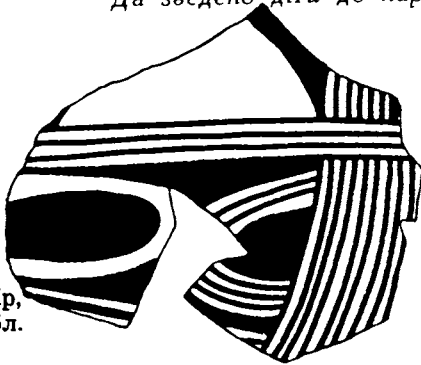
*До сіней входить,
Шапочки не здіймає,
За стіл сідає,
Низенько не вклоняє...⁵⁹*

Побачивши, що вже князь із боярами вдерлися в хату, поміркованіші зі сторони молоді вважають, — що ж! — подій не переробиш! Треба миритися! Жони двох родів стають на порозі одною ногою кожна, дружки співають:

*Креміль! Креміль!
Ой, дай же нам вогню,
Свічки засвітити,
Цей дім звеселити...⁶⁰*

Вогонь запалюється ритуально, себто від кременя, це не простий вогонь, а священний. Як і „вивернутий кожух”, так і „креміль” — яскраві свідки, що ці бої материнського роду з батьківським з приводу переходу молоді в рід молодого відбуваються в часи кременя та свіжих ще слідів тотемних вірувань.

*Мир з миром мировалися,
Дві свашечки цілувалися,
На першій порозі, на лютім морозі, (Ще в хату не пускають. ДГ)
Та зліпили свічки докупки,
Да зведено діти до парки!*

Поливанів Яр,
Чернівецька обл.

Ще один бар'єр усунено. Жіноча частина роду дала згоду. А що там діється в хаті? Молода сидить за столом, припавши головою до святого калача — єдиної надії.

*Припадь-припадь, Марисуню, до столу,
Обступили боярчики довкола,
Кіньми грають, двір рубають,
Шабельками витинають, Марисуню шукають...⁶¹*

Вже в хаті:

*Брязнули ключики до столу,
Заїржали коники по двору.
Молоденька тоє чус, її серце сумує.
Тото коники по мене, —
Не дай мене, матінко, від себе.
Як же тебе не дати, не можу тя тримати!
Вже коники по двору,
Бояри коло столу,
Гоя, матінко, Гоя,
Тепер я, матінко, не твоя!⁶²*

Петрени, Молдавія.

У хаті панує атмосфера глибокої ворожості й неприязні до чужинців-грабіжників, що силоміць вдерлися і навратилися забрати дівчину із її природного оточення та везти на невідому долю „за темними лісами, за глибокими водами, серед світу чужого”. Між друзками й свашками молодого весь час відбуваються пресвари. Свашки вже заявляють свої права:

*Дівочки, гівочки,
Вступіт нам сі з лавочки!*

Дружки відповідають:

*Не ви нам лави мили,
Аби ми сі вступили!
Молода нам лави мила,
І кумпаночки засадила!*

Свашки:

*Додому, дівочки, додому,
Парити безрогим полову!*

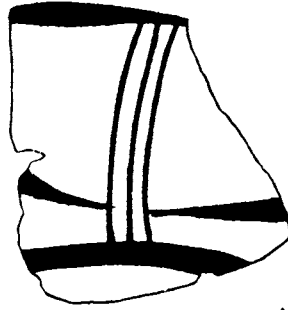
Дружки:

*За нами, свашечки, за нами,
Будете їсти з свинями...⁶³*

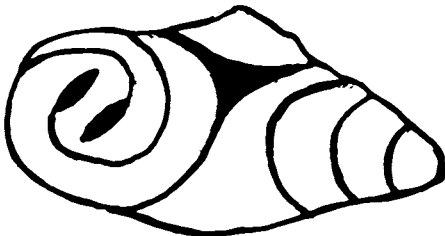
Навпаки, дружки раді б прогнати бояр. Співають:

*Та чого, бояри, сидите,
Чому та додомоньку не йдете?
Ще ж дієчина не вийшла наша,
Ще ж ви її не візьмете!*

Бояри мовчать. За них відповідають свашки. Взагалі, всю дію провадять самі дівчата та жінки. Отже, свашки не забарилися відповісти дружкам:

Поливанів Яр,
Чернівецька обл.

Середня Придніпрянщина.

*Хилися, калинонько, хилися,
Не журися, дівчинонько, не журися!
Обламаємо калиноньку, заберемо дівчиноньку...*

Дружки:

*Ми зведемо калиноньку,
Не дамо ми дівчиноньку!*⁶³

А тут побачили світилку, що стоїть біля порога і тримає „меча”. Співають:

*Що то за ворона стоїть у порога,
Рога роздзявила і руки розставила...*

Боярам:

*Розкотився горох по долині,
Ваші бояри, як свині,
В хату поналазили,
Щоб їм очі повилазили!*

На це свашки відповідають:

*Пекли дружки раки,
Брешете, як собаки,
За стіл позалазили,
Очі вам повилазили.*

Дружки:

*Бодай тебе, князю, з твоїми боярами,
Старі та вусаті, як миші хвостаті...*

Поліванів Яр, Чернівецька обл

*Ви бояри, ви чужосторснці,
Не беріть по повній ложці,
Беріть по половинці,
Щоб стало всій родинці.*

*Майте, бояри, сором!
Десь ви сорому не боїтеся,
Що ви дома не наїстесь...^{64а}*

Стіна,
Вінницька обл.

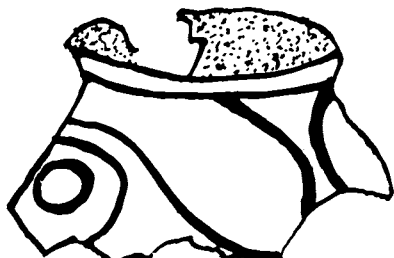
Старшому бояринові:

*Старший боярин, як булван,
Витріщив очі, як баран,
Очі в клоччі, ніс у ремені,
А зуби в папері,
Гвоздочками голова оббита,
Мачулою борода обшита,
Личком підперезався,
У бояри вбрався...⁶⁵*

Дружки з усієї сили своєї фантазії стараються
осмішити бояр, світилок, свашок...

*Як у саду соловейко гніздо в'є,
Чи всім боярам місце є?
А котрому немає,
То під піччю куток гуляє...*

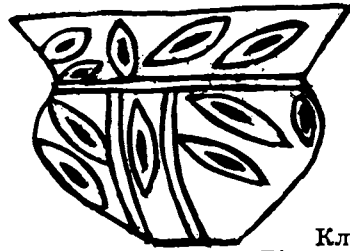
*Як у саду соловейко гніздо в'є,
Чи всім свашкам місце є?
А котрій немає,*

Петрени, Молдавія.

*Нехай на помийниці сідає,
Помії нехай висьорбає,
Зо дна гуці досягає...*

*Їхали бояри та й поза млинами
І обметицю їли,
Тим вони понімили...⁶⁶*

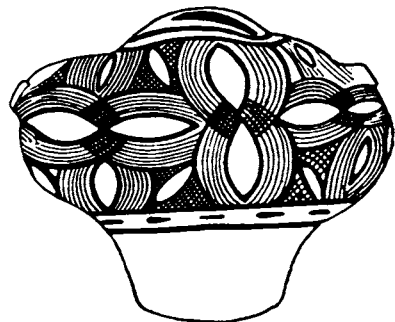
Кліщів,
Вінницька обл.

Репертуар пересвар багатий, тут зачеплено тільки скраю. І то — такі дотинання, що аж вуха в'януть. Але бояри мовчать, „понімили”. Вони ж із чужого племені, „не вміють говорити”.

Ці зачіпки і шпигачки виглядають, як жест безсилля переможених після поразки. А все ж це протест проти неморального поламавання тисячолітніх основ. Дружки, вже хтозна яке покоління, інстинктивно захищають всіма силами своєї душі вікодавній уклад та право.

*У неділю рано синє море грало
Виряджала мати дочку в чужу стороночку,
Між чужії люди.
Ой, хто ж тебе, дитя моє, там жаліти буде?*

*Ой, матінко, вишенько,
Яке ж мені лишенько,
Ой, матінко, тополе,
Яке ж мені тут горе...
На чужій сторонці
Нігде неньки взяти,
Ні купити, ні заслужити...⁶⁷*

П'янишкове, Гуманщина,
Черкаська обл.

Кудринці, Поділля.

Думай, Ганнусю, думай,
Брести тобі за дунай.
А як перебреш ріки
До свекрухи навіки,
То там тобі горе буде,
Сніданячка не буде.
Якби матінка знала,
Обідати прислала б,
Не місяцем, то зорею,
Не братом, то сестрою...

Жалуй мене, моя нене, жалуй мене,
А в чужий край-сторіноньку не давай мене.
В чужім краю-сторіноньці без вітру шумить,
Чужа мати, чужий батько не б'ють, та болить...⁶⁸

Коли вдумаєшся в ці пісні, що ллються одна за одною на народному обрядовому весіллі, то бачиш, яку кривду завдано родові дівчини, яка трагедія зайшла в материнський рід. Це була така рана, така травма наскрізь матріярхальному укладові, що навіть чотири тисячі років не могли загоїти цієї болючої урази.

І в кожній пісні підкреслюється, що дівчину чекає „чужа сторінонька”. Всі шлюби стали зв'язані з переходом у чужий рід, із зміною її, материного, роду, на його, батьків. Це не могло статися в трипільські часи, а вкорінювалося, і то протягом довгого часу, в післятрипільські.

Коли вже стає очевидним, навіть дружкам, що таки заберуть дівчину в чужий край, не допоможе ні рід-плем'я, ні брати, ні материні чари, ані не захистять

Кудринці, Поділля.

її дружки, — все таки молода не здається. Молодий-князь на знак своєї влади над нею накладає їй на голову шапку. Молода три рази зриває її й кидає далеко до порога. Лише за четвертим разом вона дозволяє накласти на голову шапку. Після цього відбувається досить складний обряд приєднання до роду — князеві й боярам нашивають до шапки „квітку”. Колись це був родовий тотемний знак.

Свашки вже мають ніби якесь право до молодої, вони надягають їй очіпок, цей символ поневолення. Молода його три рази скидає, дружки співають:

*Ой, Марисю дівко, скинь очіпок к дідьку,
Він тобі не подоба, не пристав до лоба.
Іскинь, іскинь, бо не годиться,
Краща дівка, як молодиця,
Іскинь, іскинь, бо не подоба,
Не пристає чілка до лоба...⁶⁹*

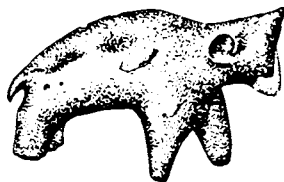

Кудринці,
Поділля.

І що ж!? Прийняли їх, як людей, а вони... А вони кинулися грабувати! Посадили на воза княгиню, а слідом за цим почали хапати все, що тільки бачать. Та що ж це? Гвалт! Не минуло й півгодини, як уже все випорожнене з хати й з комори, із льоху, із клуні. Все це опинилося на возах напасників. Оце то гості! Мало того, що дівчину силою вхопили, ще й дочиста зруйнували її рід!

Тепер цей грабунок перетворився на обряд, наче жарт. Бояри й дружба молодого справді хапають, що тільки бачать в обійсті, але все другого дня повертається. Проте

Верем'є, Київська обл.

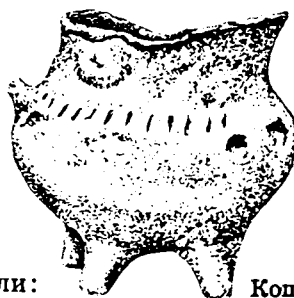

обряд існує і підтверджує, що справді в часи ламання матрилокального закону озброєна дружина розбишак, із князем і боярами на чолі, грабувала не тільки дочку роду, а й майно. Таким чином відбувався процес збіднення міцних материнських родів та зміцнення батьківських.

*Так був зяченько, як не бував,
Тільки моє подвір'я кіньми стоптав,
Тільки мою комору ограбував,
Тільки мою дитину собі взяв.
Увійду я в комору — ні скрині,
Гляню я на постіль — ні перини,
Піду я в світлоньку — ні дитини...²⁰*

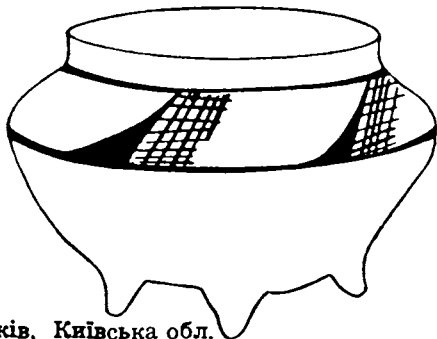
А зате грабіжники, від'їжджаючи, співають на все горло:

*Ми бояри ловчі,
А в нас ноги вовчі,
Ми вловили звіринку,
Вона має перинку,
Ми її піймали,
У перинку загортали...²¹*

Кошпівці,
Тернопільська обл.

*Радуйся, земле, радуйся, земле,
Сам біг да на небо йде!
Радуйся, мати, радуйся, мати,
Син невістку везе...²⁰*

Васильків, Київська обл.

Ця пісня також потребує коментаря. Земля-Мати у розумінні тих, що співають, — одне ціле. Це зрозуміло, у ямників Земля і є Мати, недарма вони віддають своїх покійників землі. А от — „сам біг”... Хто це? У ямників був дуже розвинений культ бика і для них ясно, що „сам біг” це бичок, народжений від небесної корови, само сонце. І він же й молодий князь, що везе матері невістку. Як стисло у чотирьох рядочках передано панівний у ямників світогляд! В ті давні часи ці слова малювали велику світоглядову сферу, а тепер це — лише поетичні метафори.

Це порівнювання молодого до бика, а молоді до телиці зустрічається часто у весільних піснях. І що тут дивного, як ямники себе такими і вважали? Так себе й називали. То й бачимо: сонце-бик (біг)-князь-молодий.

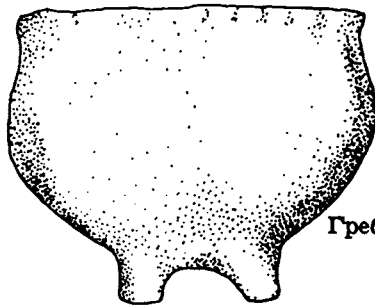
Але весільний поїзд ще трохи рано святкує перемогу. Перед військом князя й бояр раптом виростає друге — діверів. Ще доведеться пробитися крізь цю заставу. Дівери це — брати між собою, шлюбна група з іншого роду, з одним із них мала взяти шлюб везена в чужу сторону полонянка. За старим шлюбним правом вони, а не ці нахрапники, законні наречені... Ні, так це не пройде!

Але що ж! Сили нерівні. Ямники — озброєна військова дружина, добре зорганізована й вишколена.

Цей обряд — *перейма* — існував ще в ХХ-му столітті. Парубки із сусіднього кутка (а коли дівчина виходить у друге село, — з цього) переймали обов'язково весільний поїзд. В наш час це виглядає так: на виїзді з вулиці (села) посеред дороги ставиться столик, на ньому

Маяки,
Одеська обл.

Гребені, Київська обл.

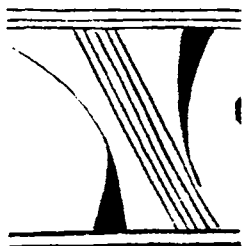
застелений рушник й лежить хліб. Весільний поїзд не пройде, поки не відкупиться: сто карбованців на горілку парубкам.

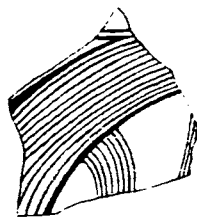
Ну, вже привезли молоду до роду молодого. Там відбувається багатообрядне приймання княгині до батьківського роду: очищення вогнем, очищення водою та ще багато чого. Все це для того, щоб якось виправдати тріумф грабунку й насильства, ввести в законність. Мало того, — бранку ще й піддають усякого роду випробуванням, які в її власному материнському роді видавалися б образою, обурливим пониженням, ущемленням її жіночої гідності. Молода обрядово три дні мовчить. То — ясно. Вона ж чужинка тут, не розуміє тутешньої мови, не вміє говорити. Найдоброзичливіші тут до неї виявляються свашки. Співають:

*Прилетіла сова,
Сіла собі на покуті
У червоних чобітках.
Не кишкайте, не полохайте,
Нехай собі привикає,
Хліба-соли поїдає
Та додому не тікає...⁷²*

Весілля з усіма обрядами триває цілий місяць, а ми тут пригадали здебільша лише деякі головніші моменти з нього, бо саме вони яскраво розповідають

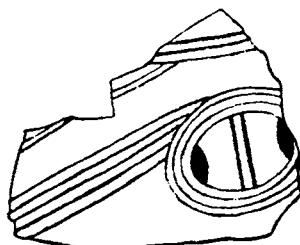
про зміну материнського права на батьківське, про перехід дівчини із свого роду в чужий, чоловіковий. І якраз у весільних обрядах та піснях знаходимо багато доказів, що цей перехід відбувався саме з появою вершників, їх військово зорганізованих кінних дружин.

Ви ж подивіться: вся номенклатура весільного поїзду — князь, бояри, дружина — це ж номенклатура не княжого двору XI-го століття, а кожного патріархального роду й ведеться ще з часів енеоліту, оце саме в середовищі цих ямників-верхівців. Іншими словами, старша за X-XI століття на яких три тисячі років. У матріархальному роді молоді є тільки мати, дружки (її вікова група) та десь на боці брати й дівери. Ага, ще староста, він же — брат матері. Це — все.

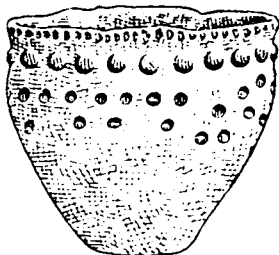
Одночасно у весільному обряді й досі, через чотири тисячі років, наявна сильна опозиція з боку всього материнського роду, що встає на захист не тільки свої доні, а й усього стародавнього звичаю. То якщо ці матріархальні риси не вивітрилися за чотири тисячі років, виникає питання: яким чином у Трипільлі вже в четвертому-третьому тисячолітті до н.е. могла існувати патронімія, як тепер запевняють деякі дослідники?

Цьому заперечує навіть той факт, що й досі основна роля у виконанні весільного ритуалу належить жінкам, яко жрицям. Де ж тут патронімія? Жерця не видно. Староста? Він брат матері. Батько? Його роля ніяка. Жерця не видно, як собі хоче!

Оце, либонь, і є той шлях, яким відбувалася змі-

Курган Широке,
Дніпропетрівська обл.

на матриархату на патріархат, як на місці безпечних круглих розмальованих селищ виникали високі кургани й розлогі пасовиська, — щоб і сліди минувшини зникли. Тільки якось так вийшло, що не зникли вони в духовій сфері, бо інакше не витворився б цей обряд — віддзеркалення боротьби двох укладів — і пам'ять про цю минувшину покрилась би таким самим грубим шаром забуття, як і ті круглі села. Аж ні, пам'ять живе в обрядах і піснях.

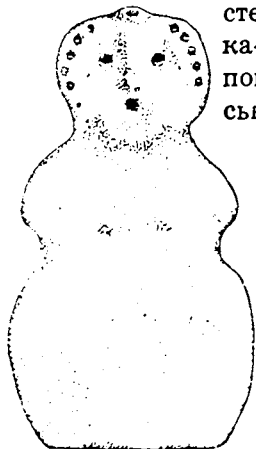

Це ми ілюстрували археологічні факти фольклором і етнографією. Тепер візьмемо ілюстрацію з археології.

Про час зламу третього й другого тисячоліття до н.е. дослідниця О. Лагодовська пише:

„На середній течії Бугу відбувався постійний стик пізньотрипільських племен із лівобережними степовиками та середньодніпровськими племенами. Приміром, у с. Серезліївці Кіровоградської області спостерігається м і ш а н и н а поховального обряду. Тут і скорчені, і витягнуті кістяки, покладені в різні напрями, тут і глиняні жіночі статуетки, і кремій, і смола, і червона фарба. В іншому похованні — череп і два стегна молодого бика в ногах у похованого. Це звичай степових племен ямників. (Увага: ознака культу бика-сонця. ДГ) В іншій могилі рештки трипільців і степових лівобережників. Там же — розписна трипільська посудина.

А ось Вільшанка в тій же області. В кургані —

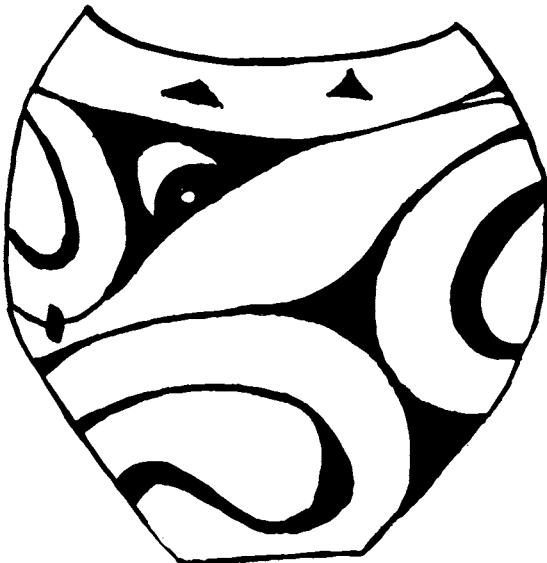
Курган
Сушки біля Золотоноші.

Курган
Сушки біля Золотоноші.

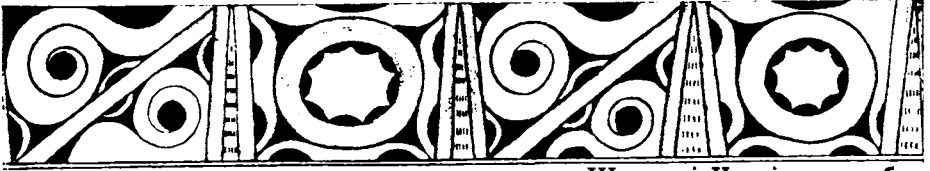

вохра, смола, сокирка, ріг оленя, просвердлені зуби вовка. Скорчений скелет. Кераміка й мальована, і орнаментована мотузочком”⁷³

Помішання поховального обряду напевно відбиває й помішання племен, і помішання побуту та звичаїв у взаємозасимільованих племен. В родині переплуталися і скотарські, і хліборобські звичаї та уклади, вірніше ускладнилися, сплелися, накопичилися. Культ матері, культ хліба, культ бика, культ сонця... Відбувалося інтенсивне схрещування і витворення нових паростей, що росли із минулого...

Київ, Кирилівські висоти.

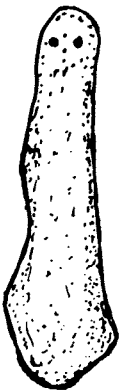
Шипинці, Чернівецька обл.

Берегині

Досі ми тільки побіжно згадували про фігурки, постійний супровід Трипілля на всіх його етапах. Але про них же треба сказати більше, бо вони — першорядне джерело відомостей про цю культуру. Та й набралось їх уже в засіках археології багато тисяч. Вже присвячено їм багато студій. А що чоловічих фігурок зібрано з трипільських селищ дуже мало, то й ми звернемо увагу лише на жіночі.

Цей універсальний образ Великої Матері витворився ще в часи палеолітичні, як образ матері всього існуючого, як її символ. Ось що каже знавець палеоліту П. П. Єфименко, що й сам познаходив немало цих фігурок у палеолітичних житлах:

„З'являючись, як прародителька, в найглибшій давнині, з першими зародками осілости та найпервіснішого господарства при житлі, ця цілком реальна для первісної людини жінка-володарка зберігається протягом багатьох тисячоліть в її складному й змінному образі, виявляючи себе у вигляді космічної і астральної богині, стародавнього тотемного божества, у домобудівництві і містобудівництві, богині плодороддя, покрови хліборобства, богині війни, боротьби, вловів, верховного божества неба; вона однаково наказує як небесним силам, так і звірам на землі... Вона уявлялася господинею всього кола стародавніх тотемних божеств мисливської магії...”¹

Саврань,
Одеська область.

І в неолітичних часах, і в трипільців ця Велика

Халеп'с,
Київська обл.

Мати була в повній силі. Та не тільки в трипільців. Ось гімн індіян Кагаба в Колюмбії до Великої Матері:

„Вона — Мати співу, Мати всього нашого насіння, народила нас на початку. Вона — Мати всіх народів і Мати всіх племен. Вона — Мати старших братів, каменів. Вона — Мати зерна і всіх речей. Вона — Мати молодших братів, усіх чужинців. Вона — Мати танцю і всіх храмів і лише одну матір ми маємо. Вона — Мати звірини і тільки вона, і Мати Чумацького Шляху на небі. Вона — Мати дощу, лише вона. Вона сама — Мати речей і лише вона сама. І Мати лишила пам'ятку у всіх храмах. З її синами вона лишила співи і танки, як пригадку. Так жерці й старіші брати розповідають”.¹²

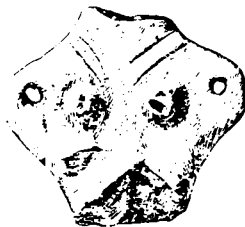
Із популярних стародавніх мітів відомо, що люди-ну створили чоловіки-боги: єгипетський Хнум, біблійний Єгова. Виліпили із глини. Такі ж міти є і в Греції, і в Індії, і в Китаї. Але це вже пізніші нашарування, творчість чоловіків-жерців із зміцненням батьківського права. У давньому вавилонському заклинанні (проханні дати легкі породи) кажеться, що це „Велика Мамі, Родяща” зформувала із глини людей, як чоловіків, так і жінок. Зміст такий:

Люди моляться до Мами (так вона звалася) ... Мамі підносять глину. Вона розподіляє її на дві купки, у кожній купці по сім шматочків. Мамі виробляє сім хлопчиків і сім дівчаток, надає їм форми людини. І так само, як богиня без зусиль легко оформила людей, так само й породільниця легко без болю приведе дитину. Дуже просто!¹³

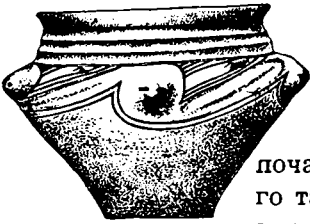
З цього заклинання видно, що це жінки вперше

Чатал-Базар.
Месопотамія.

Халеп'с, Київська обл.

Гренівка,
Гуманщина,
Кіровоградська обл.

почали виробляти із глини посуд та статуетки. З цього також видно, яка велика давність цього заклинання: з часів неоліту, коли жінка дійшла своєю тямущістю та щоденною практикою, як то зліпити першу посудину, ще й умудрилася її випалити. Хоч її творчі сили приписуються пізніше новим чоловічим богам, все ж ще дійшли її характеристики із найдавніших часів.

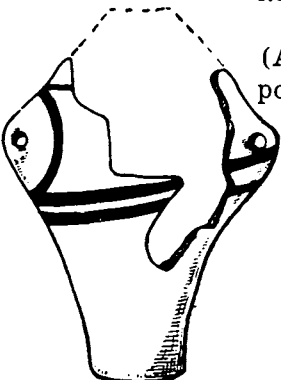
А другий гімн, знайдений у архаїчних шумерських табличках, розказує, коли та для чого роблено із глини ці статуетки:

*О, моя мати! Істота, що її ім'я ти вимовила, існує!
Зав'яжи на ній образ богів,
Змішай серце глини, що є над безоднею.
Боги і владні формувачі згустять глину,
Ти введи кінцівки в існування,
Нінмаг (земля-мати-богиня) працюватиме з тобою,
Богині народження стоятимуть біля тебе, як ти
оформлюватимеш.
О, моя мати, визнач долю новонародженого...»*

А ось як вона сама про себе каже. Це вже цитата із творів античного письменника Апулея:

„Я — природа, Мати всього сущого, володарка стихій, початок усіх початків, вище божество, цариця тіней. Будучи сама по собі єдина, я вшанована стількома різними видами, скільки є на землі народів.”

Ще інша Велика Мати зветься Безмежна (Адіті). Це мати індуських найважливіших богів, прародителька всього Сущого.

Коломийщина I, Київська обл.

*В першому віці богів із Несущого виникло Суще,
Потім виник простір Світу,
Виник він із Прародительки,
Із землі виник Простір Світу. („Рігведа”, X. 72)*

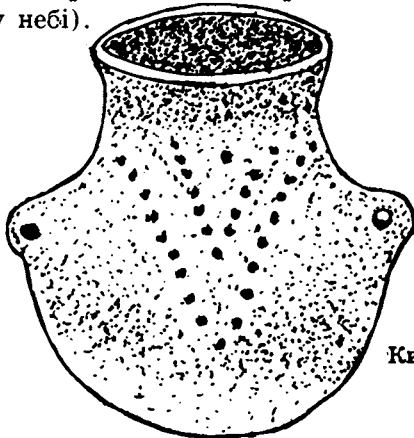
Сабатинівка
Кіровоградська обл.

Ця прародителька Безконечна, виявляється, не хто, як води небесні і води земні.

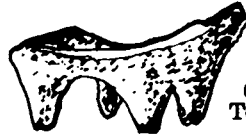
*Вода — першооснова всього Суцього,
Напочатку все Суцце було водами...⁷⁸*

Ми навели кілька характеристик Великої Матері з давніх часів, і може найстарішу — з „Рігведи”. Але ж ті часи, куди ми намагаємось кинути промінь прожектора, ще давніші за „Рігведу”. Цей всеохопний образ універсальної Великої Матері у трипільців виповнював увесь світогляд. Все навколо було **В о н а, М а т и**. І ось гляньмо, як влучно зуміли вони відтворити цей космічний образ.

Перед нами посудина ранньотрипільського часу, може ваза, а може зерновик. Чотири повні жіночі груди із видатними сосцями, що з них ллється небесне молоко-вода на комашок-людей, там десь унизу... Це ніяк не реалістичний образ, а вже витвір думки, що схоплює цілу світоглядову систему. Цей велетенський образ — Жінка-Всесвіт і молоко-дощ із її грудей — потім розвивається: у індуській мітології (хмари це небесні корови); у грецькій (багатогруда Артеміда); у слов'янській (віли-посестри, вони ж хмари й володарки дощових хмар у небі).

Щербанівка,
Київська область.

Семенів-Зеленче,
Тернопільська обл.

Таку інтерпретацію дає дослідник Б. Рибаків одній з найтиповіших форм трипільського посуду, цим самим вважаючи, що трипільці виплекали світорозуміння, яке потім розвивали нащадки." Це все таки місія. Коли трипільці виліплювали посудину у формі коров'ячого вимени (є таких багато), то індуси вже в хмарах бачили самих корів. Так що індуська, грецька, слов'янська мітології можуть вважатися внучками, а то й правнучками енеолітичного мислення.

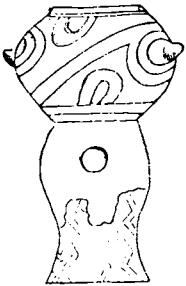
120 років тому ще нічого не знали про трипільську культуру. І от дослідник А. Н. Афанасьєв наводить приклади із слов'янських мітів, повір'їв, приказок, де бачимо цей „коров'ячий культ" живцем. „Корови-тучі, упившись медом живої води, скидають із себе окови землі, ідуть на небесну пашу, несуть у своїх дійках гойне молоко дощів".

А це - болгарське повір'я. „Місяць під час затемнення стає коровою і її доять відьми та роблять із того молока лічниче масло".

А це - українські приказки. „Приспэр, Господи, божу росу, щоб корови доїлися". „За божу росу (молоко) грошей не беруть".

Уподібнення дощу до молока, - додає дослідник, - примушує вбачати в тучах жіночі груди або коров'яче вим'я."

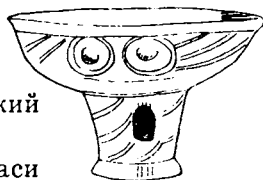
Другий образ Великої Матері, виплеканий у Трипіллі, Рибаків бачить у посуді, що представляє саме лице космічної богині. Водночас чотири її обличчя. Те, що представляє очі, ніс одного лиця, воно ж і вуха двох других. Яким боком не повернеш зерновика, то все на тебе дивиться лице Великої Матері. Справді, в цьому є думка!

Хебешешті,
Румунія.

Томашівка, Гуманщина,
Черкаська обл.

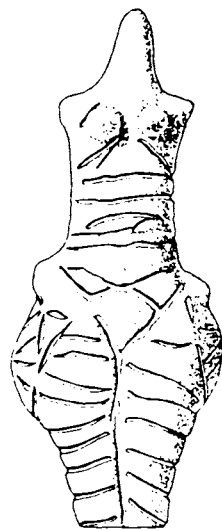
В ранньому Трипіллі є ще багато посуду, який своєю формою нагадує постать жінки...

А втім ця Безконечна Мати в трипільські часи вже набуває рис багатьох окремих покров і берегинь, кожна з них має свою функцію. Це можна зрозуміти вже з тієї різноманітності форм і засобів відтворення образу Великої Матері: статуетки представляють і молоденьких дівчаток-підлітків, струнких та тоненьких, і пишнотілих молодиць, і жінок похилого віку із відвислими грудьми... Стоячі, сидячі, півлежачі, з підібганими ногами, із конічним закінченням — „сповитими ногами”, і на підставці... Кожна з цих берегинь мала якесь своє особливе значіння. Деякі з них обписані знаками, деякі розмальовані...

Оглянемо їх. Для полегкості підемо второваним шляхом: від етапу до етапу. Бо як інакше? Для кожного етапу властиві свої відмінності.

Ось візьмімо статуетки із Луки-Врублівецької. Вони — стоячі, з нерозчленованими ногами (а може у щось вставлялися?), із підкресленою сідалищною частиною. А лиця нема, замість лиця — якийсь кілочок, наче на нього має бути щось насаджене. Зате вони багато орнаментовані рельєфними спіралями, зміяками, чотирикутниками й крапочками в них (поле й зерно? чи може зародок нового життя?), розетками-сонцями, а також і цілими деревцями (дерево життя?). Ці борозенки, що ними старанно обписано фігурки, заповнювалися білою або червоною пастою. Чи ж не

Лука-Врублівецька, Хмельницька обл.

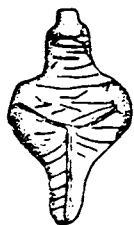

Лука-Врублівецька, Хмельницька обл.

краса?

Але творці статуеток думали не про красу, швидше то було татуювання і може таке саме, як на живому тілі. Татуювання й офарблення мали релігійно-магічне значіння. Вони відганяли нечисту силу й на-снажували світлою, доброю силою. Оці різні знаки всі мали якесь охоронне призначення. Приміром, де поставлено на сторожі змію, туди вже не підступить ніяке лихо.

Ленківці,
Чернівецька обл.

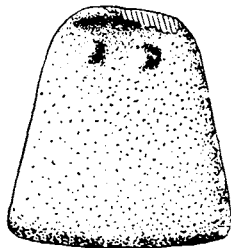
Крім таких фігурок, у Луці-Врублівецькій знайдено й сидячі, з характерним жестом: одна рука біля лица, а друга тримає якусь річ. Одним вона видається дитиною, другим — змієм, а декому нагадує макогін. А ця — з крилами на плечах...

Такі ж сидячі (і тільки сидячі) виявлено на іншому ранньотрипільському селищі Сабатинівка II (Одещина). В одній тільки хаті (що може випадково вціліла, або випадково розкопана) їх знайдено 23 штуки. (Див. стор.77) Вони сиділи в кріселках із спинками у вигляді ріжків. І що знаменно: місце цих сидячих фігурок якраз біля печі, зовсім так, як це показано на модельках-хатках із Сушківки та Попудні. Сидять вони на найпочеснішому місці. Вони ж — охоронниці хатнього огнища, Гестії. Або може Матері Вогню? Чи назвімо їх Матерями дому, берегинями достатку в хаті... Вони часто бувають і „узорні”, розписані. Таких багато в ранньотрипільських селищах.

А ось яка цікава статуетка, знайдена в пізньому шарі Трипільля в селі Печора (Вінниччина). Тут досить оцих двох горбочків, що означають груди, щоб фігурка вже мала магічне значіння. Тож як інакше

Ленківці,
Чернівецька обл.

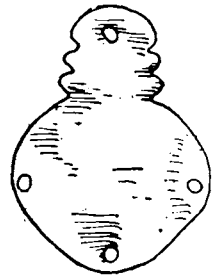
Печера, Вінницька обл.

розуміти оці посудини з двома горбочками, як не зображення жінки чи її суті?

А оця ваза, — вона також має форму жінки. Дуже цікаві й посудини з підставками, що в дійсності фігурки чотирьох жінок, які підносять до неба чару.

В цьому ранньому етапі є ще іншого типу статуетки, вже дуже схематизовані. Вони не з глини, а з кості чи міді. Таку одну знайдено і в Сабатинівці II, тільки не в самій хаті, а за її стінами. (Бачите, в праці археолога навіть така мала деталь має значіння.) Вона зовсім така, як і статуетка із ранньотрипільського скарбу, знайденого в с. Карбуна біля Кишенева. Дірочки в ній, либонь, для підвішування чи нашивання на одягу.

Карбуна, Молдавія.

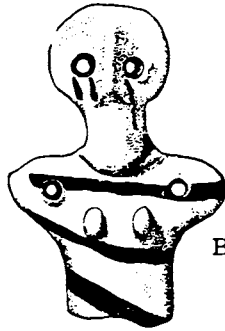
Може це підходяще місце сказати трохи про цей скарб. В с. Карбуна 1962-го року випадково знайдено один скарб, захований у посудині ранньотрипільського типу. Ваза була яскраво трипільська, оцей чотиригрудий торс Матері-Всесвіту. В ній були різноманітні речі: намисто із мушлів морських молюсків, намисто із зубів оленя, біла мармурова сокирка, а найголовніше — 444 предмети із чистої міді, в тім числі оці дуже схематизовані статуетки.

Але це неймовірно! Археологи прекрасно знають, що на ранньому етапі мідь у трипільців дуже рідко трапляється, хібащо, якісь незначні речі. А це — мідна сокира, мідні браслети... (Пам'ятаєте Цвіклівці? Але ж то була вже пізня доба!) Мідне намисто. Таке багатство! Хто ж тоді нагромаджував багатства? Чому воно заховане і від кого? Чи не доведеться переглянути твердження про малу кількість міді у ранньому Трипіллі? Є над чим задуматися.

Ще одна загадка. А скільки здогадів!

Карбуна, Молдавія.

Володимирівка, Гуманщина,
Кіровоградська обл.

В середньому етапі найпоширенішими були фігурки із пташиним носом, дірочками-вухами та з відросточками-плечима.

Це такі статуетки знаходили перші дослідники на Київщині та на Побужжі. Вже тоді звернуто увагу на велику схожість цих статуеток із фігурками Егеїди, Малої Азії, Сирії й взагалі Східного Середземномор'я. На попередніх сторінках цієї розповіді ми вже читали: „... присмак Сходу, майже тотожність із фінікійськими та месопотамськими”. Справді: той самий жест — руки складені на грудях, — той самий „пташиний защик” для оформлення лица. Але є й відмінності: на Сході для означення очей накладено наліпи, а трипільці проколювали дірочки і в них вкладали кружалка з блискучої мушлі. Так, принаймні, збереглося на одній статуетці з Коломийщини I.

Статуетки розмальовані червоною й білою фарбою, так, як і посуд. В деталях були вони всякі: з нерозчленованими ногами, другі наче на підставці, а треті сиділи, себто мали овальне закінчення замість ніг. А то є ще сидячі з простягнутими ногами і витягнутими руками.

Спільний для статуеток знак — трикутник. Знак цей іде з глибокого палеоліту. Варто було поставити цей знак, щоб палеолітичній людині було ясно, що це місце охорснєя і стереже Велика Мати. Так, як ось видно на цьому малюнку: загорожа (може для худоби?), а перед нею трикутник.

Солончени П, Молдавія.

Знак на греко-католицькій просфорі.

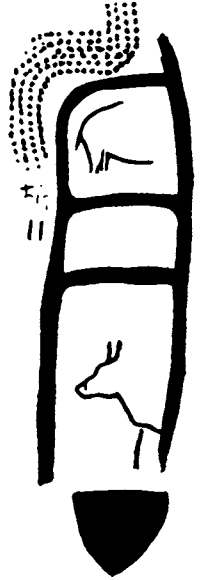
Трикутник — знак плодючости, добробуту, життя. Дослідники вважають, що саме письмо в Шумері розвивалося із знаку трикутника (серед інших первісних знаків). Часто репрезентували Матір Богиню лише трикутник і дві крапки-груди або лише те чи друге.⁸²

Та нащо більше? Якщо хочете, то прийшов він у тому ж значінні і до наших днів — і то де? Там, де шанування Великої Матері непомітно перетопилося в шанування Матері Божої, Діви. На грекокатолицькій просфорі теж вписаний трикутник, а в ньому вписано дві літери: М Θ (Мати Божа).⁸³

Православна просфора також має вигляд жіночої фігурки.

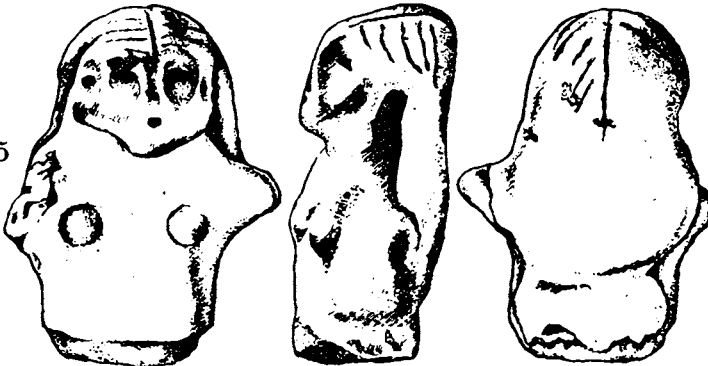
Але вертаймося до наших трипільських тітусах та молодичок, що творили своїх покров, як їм на думку спаде. В час розквіту Трипільля, поруч із цими канонізованими фігурками, що передають якийсь давній, ще далекими праматерями засвоєний, образ, з'являються статуєтки майже портретні. Вони відтворюють риси якихось конкретних людей. Є вони і на Дністрі, і біля Дніпра, але особливо ясно їх на Побужжі, саме в тій місцевості, де недавно відкрито протоміста.

В цих портретних зображеннях вже можна побачити й дещо з убрання. Довга спідниця. Запаска. Корсаж. Широкі кінці пояса по обох боках. Татування. А яка пишна зачіска! Розділене на проділь волосся

Знак трикутника з палеолітичного часу.

175

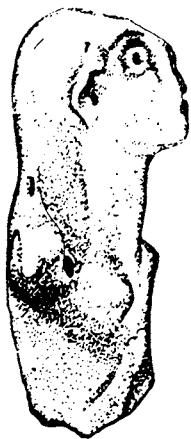
Урочище Паньківка, Гуманщина.

спускається вільно на спину, а кінець зав'язано вузлом. Носили вони в ушах кульчики, на шиї амулети, на руках браслети в три чи п'ять завитків, на пальцях перстені, на голові чільця... На одяг і на шапку нашивали різнокольорові мушлі... І звичайно ж — намисто! Намиста мали по одному, по два й три разки. Із оленього рогу, із оленьчих, вовчих чи вепрячих зубів. Були й із глини, із міді... Не сумніваймось, що й із шипшини чи яких інших ягід.

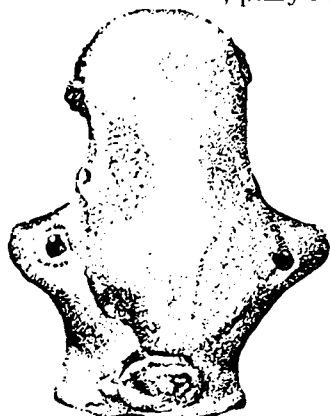
А може це портрети жриць і відьом у їх чарівничому виряді? Чи як би то їх назвати? — А втім, нащо нам два слова, як вистачить одного? В і д ь м а це й була та, що тепер зветься жриця чи „служителька культу”.

Чи може це вже ті, що помалу стали називатися Дівами, Данами, замість Матерями? Як цю мою думку пояснити? По-нашому сказати б, — богинями, але тоді ще не було такого слова, воно витворене від слова „бог” в уже пізнішу добу. Отже, дослідник у статуетці з „крилами” (з Луки-Врублівецької) вбачає богиню-вісницю, а другий на усатівській стелі бачить прообраз майбутньої Артеміди... Третій дослідник у цій сцені вбачає народження богинь і богів... Хтозна, наскільки вони близькі до реальної дійсності.

А ще інші дослідники вбачають у чоловічих (рідко подибуваних) фігурках портрети вождів, старост. Лиця ці виявляють вольовість, рішучість, мужність. Чи ж не так?

Томашівка,
Гуманщина,
Черкаська обл.,
збоку.

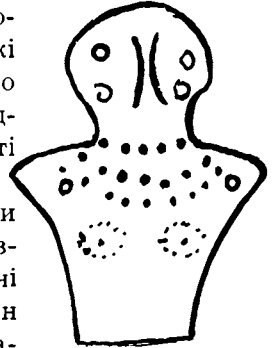

Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. ззаду.

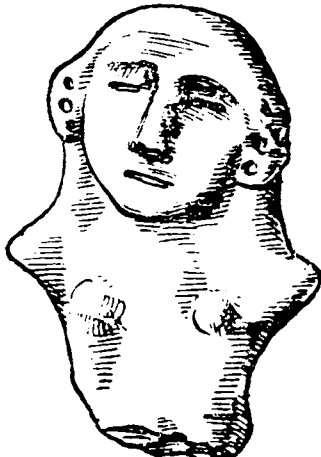

В цих портретних фігурках дослідники вбачають расові особливості. Ось оця статуетка із Володимирівки. Т. Пассек вважає, що вона має вірменоїдні риси. Продовгастий з горбинкою ніс, скошене чоло. Дослідниця пише: „Дещо продовжене обличчя з добре модельованим округлим підборіддям відокремлене від короткої шиї. Рот позначено горизонтально витягненим поглибленням. Ніс горбуватий, дуже виступає, безпосередньо переходить у низьке чоло. Двома вглибленнями округлої форми позначено обидва ока... Хоч риси ці передаються в певний стилізований спосіб, все ж таки вони підкреслюють окремі ознаки антропологічного типу, на мій погляд, вірменоїдного. Які б умовні не були ці зображення, їх можна взяти до уваги при характеристиці прадавнього населення Наддністрянщини й Наддніпрянщини у III-II тисячолітті до н.е.”¹

Ці висновки В. Петров поширює зовсім іншими аргументами. Коли Пассек обережно орудує невиразною формулою „постійні міжплеменні зв'язки”, „тісні культурно-історичні взаємини”, то Петров іде далі. Він наводить найновіші відкриття в мовознавстві, які кидають світло на населення саме тих районів хліборобського пояса, до яких так тяжить Трипілля. (Балка-

Кошилівці.
Тернопільська обл.

Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл.

Гумань.

ни, Крит, Анатолія) Мовляв, ці найновіші досліди приводять до висновку, що мова населювачів цих країв (пелазгів, жарійців, лідійців, лювійців-геттів) виявляє виразні ознаки індоєвропейської прамови. Отже, є підстави припускати, що носії культури Трипільля в районі Дунаю-Дніпра належали саме до цієї етномовної групи. Можна вважати, що трипільці говорили мовою, зрозумілою в Анатолії.¹

В іншому місці дослідник каже, що геттська мова найближча з усіх індоєвропейських мов до слов'янської Та й крім того, не лише в рисах статуеток Пассек і Петров вбачають геттські риси, а ще й у вбранні. „Голова цієї статуетки має убрання у вигляді досить великого ковпака, що підноситься гребенем, і проткнутого вгорі трьома дірочками. Така сама шапка характерна для геттського і взагалі передньоазійського костюма.”²

Оце бажання використати статуетки для визначення антропологічного типу прадавнього населення України викликане дуже малою кількістю знайдених трипільських черепів Небагатий здобуток черепів, вивчених у лабораторії, і оці характерні статуетки приводять, начебто, до висновку, що трипільське населення не було расово однотайне. Коли Пассек звернула увагу на вірменоїдність, то дослідниця Т. Мовша зробила інше цікаве спостереження: жіночі статуетки широколиці, а чоловічі — довголиці і вузьконосі.

Може не зайве додати тут ще одне спостереження, вже в мовній галузі. В сучасній українській мові маємо часто кілька слів на одне й те ж явище. Ось лише один приклад.

Кошилівці,
Тернопільська обл.

Коломийщина I, Київська обл.

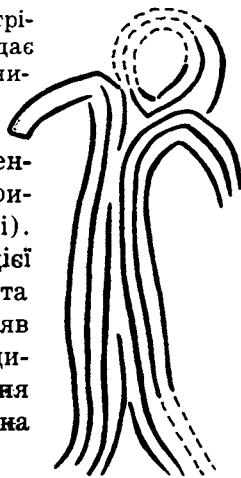
Траян, Румунія.

Візьмімо священну птаху, що в прадавні часи була тотемною. Вона має три головні назви: лелека, гайстер і бузькь, (бусол, боцюн.) Неначе із трьох мов: ЛЕ — з Передньої Азії (вірменоїди); СТР — середземноморці; ВУЗ — патріархальні ямники (кроманьйонці-європеоїди). Це відповідає трьом антропологічним типам, що спостерігають дослідники.

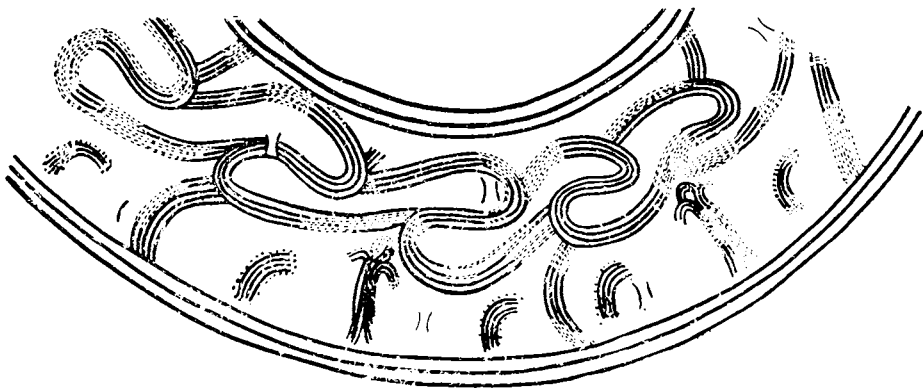
В розвиненому Трипіллі бачимо жіночі зображення й на посуді. Ось тут фігурка має вигляд двох трикутників, з'єднаних у талії (як і на усатівській стелі). Ось ця танцює, в русі. Ця нерухома. Але чому в цій фігурці пташині руки? Ця трьохпальчатість тут та на інших зображеннях неспроста. Це напевно вияв якогось стародавнього вірування про жінку-прародительку-птицю. Найдавніші легенди про походження світу кажуть, що світ виник від водяної птаці, вона плавала на водах і знесла перше яйце...

Крім мальованих зображень жінки, зустрічаються ще й виконані вглибленим борозенчастим орнаментом. Ось ця композиція на зерновіку із Гребенів (Київщина) передає цілу сцену: на полі між копами та снопами танцюють дві жінки. Це напевно жриці, що справляють свято обжинок.

Ще можна згадати й пластинку з Більче-Золотого, де показано жінку з піднесеними догори руками. Також у цій манері — два трикутники, з'єднані в талії. Поза ритуальна.

Гребені,
Київська обл.

Гребені, Київська обл.

Попів Город, Поділля.

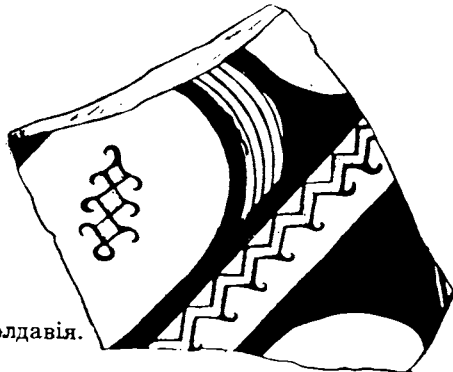
Такий-то багатогранний образ Великої Матері, що мав у собі всі плодоносні енергії природи і був виявом космічних сил. Для трипільців, очевидно, досить було однієї деталі, щоб вони за нею бачили цілий образ, великий світ. Тому як зустрічаємо на черепках кружало, чи спіралю, чи крапочки навіть, то знаймо, що це все має значіння. Ось, прикладом, цей знак, ромб із гачечками, що часто зустрічається у різних комбінаціях, — навіть і в нашій сучасній вишивці, на писанках. Знак цей, символ плодороддя, означає одночасно і жінку, і землю, і рослину. А в цілому ланцюжок із ромбів — дерево життя, що також — жінка.⁵⁵

Городниця,
Івано-Франківська
обл.

... „З фігурою дерева жінка зв'язується нерозривно і неподільно, — каже інший дослідник-археолог. — Інколи зростається, а інколи жінка відтворена символом, що перед ним молитовно (як перед нею самою) стоять верхівці, звірі, птахи, риби, гади... Всюди особливе й цілком упривілейоване становище жінки і супровідні її символи неба й світил, благання перед нею, ясно вказують, що перед нами не просто собі жінка, а цариця неба й землі. Неважко розв'язати питання про значіння постійного супроводу і часто заміни богині деревом. Це, очевидно, дерево життя. І сама богиня так тісно зв'язана з ним, що зрозуміло: вона сама і є початок життя, мати всього Суцього.”⁵⁶

Так інтерпретує образ богині-дерева життя дослідник пізніших епох, а вони ж, ці епохи, — тільки продовження й розвиток цієї, що ми оце пильно приглядаємось та хочемо зрозуміти.

Дарабани, Молдавія.

Хвилиночку! Повернімось на мить у сучасність. Що то за гільце в українському весіллі? Чи не присутня на весіллі — урочисто, у центрі — сама Велика Мати, богиня-дерево життя?

А що ж у пізньому етапі Трипілля?

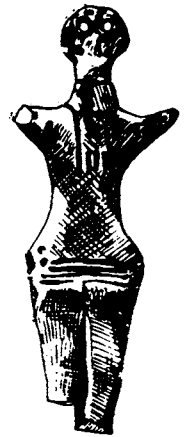
В городсько-волинській групі поселень на крайній північній смузі трипільського світу вже „портретних” зображень Великої Матері не подибуємо. Тутешні трипільці продовжують канонізовану традицію отих схематично-„реалістичних” фігурок із пташиним лицем за щипом, із руками, відставленими в ліктях із дірочками. Тільки більше з’явилося дірочок. Вони оточують німбом не тільки лице та плечі, а пороблені й нижче, на стегнах. Все ж таки можна відразу впізнати, що це — Трипілля.

Але от уже в усатівських курганах та тих, що на Херсонщині, бачимо щось зовсім інше. Статуетки там теж були, але дослідники не зразу усвідомили, що вони знайшли. Статуетки, знайдені в кургані Красногорка, археологи визначили були, як „іграшкові сандалі”. А це ж дуже стилізовані жіночі статуетки, із підтягнутими до підборіддя ногами, із витягнутою шиєю та наче б зміїним писочком. Зорієнтувавшись, археологи пригадали собі, що при розкопках усатівських курганів та й на поселенні трапилися теж якісь наче кубики із витягнутою шийкою.

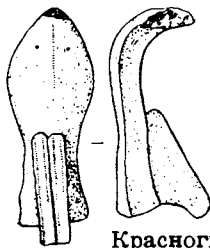
Ну, це вже скрайня стилізація, такої ніде, крім в усатівській культурі, не подибуємо. Фігурки ці орнаментовані, здебільшого, штампом, відбитком мотузоч-

Маяки,
Одеська обл.

Кошлівці,
Тернопільська
обл.

Красногірка, Одеська обл.

Маяки,
Одеська обл.

ка. Все ж таки на деяких ясно видно намисто, а на подолку — візерунок, наче мережка чи вишивка. Це, певно, церемоніяльні шати жриці.

Крім того, знайдено в такому ж стилі просто кубики. Може вони були постаментами для статуєток?

Всіх таких надзвичайних фігурок знайдено 70. З них лише 20 цілі. 16 цілих знайдено у могильниках, а 4 в поселенні.

І все таки в усатівських пам'ятках знайдено (хоч і небагато, хоч і в уламках) традиційні трипільські фігурки — з носом-защипом, із дірочками на плечках, із „сповитими ногами”.

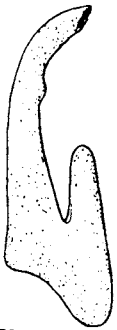
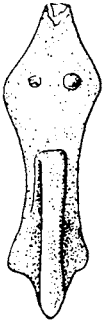
Можна ще згадати й про ту стелу, що про неї була вже мова. Вона ж зовсім у такому стилі, як і фігурки на посуді: два трикутники і руки з пташиними трьома пальцями. Може справді це усатівська Діва-Артеміда, господиня дивих і свійських тварин, птахів?...

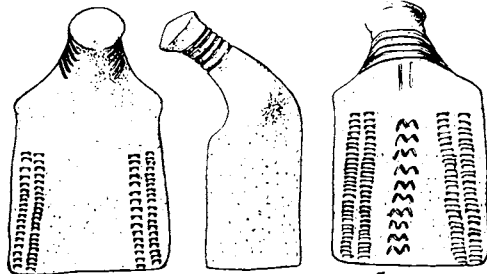
Навіть із такого побіжного перегляду статуєток трьох етапів можна бачити, що ці фігурки виконували якусь важливу ролу в трипільському побуті та віруваннях. Це вже не єдино універсальний образ Великої Матері, а розкладений на окремі образи, кожна фігурка має своє призначення. Ми вже бачили:

Мати охоронниця хатнього вогнища, ота, що сидить біля печі в кріселку. Може краще сказати: Мати вогню?

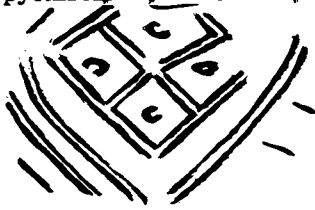
Мати вода. Вона представлена всюди хвилястою

Красногірка,
Одеська обл.

Усатове, Одеська обл.

лінією, вже починаючи з неоліту. Подивіться на посуд, особливо на миски, скільки там чарів водою: дощем, хмарами, ріками.

Мати сонце. Знак Π — кружало із хрестиком усередині, або ж просто хрест. Є він і на статуетках, і на посуді. Особливо багато представлений у середньому етапі.

Мати земля. Трипільці й для землі мали знаки, їм зрозумілі. Оці чотирикутники із крапками всередині можуть означати засіяне поле, зерно, і матір, що і є земля. А оце ж і рілля, що на ній росте стебло. Трикутники, цілий рядок...

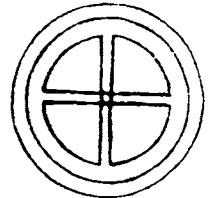
Мати зерно. Найкращий приклад це статуетки, виліплені з глини та зерна.

Мати дерево життя, як бачимо на ось цій статуетці з Луки-Врублівецької.

Мати корова. Ось цей розпис на посуді із Солончен Π штудерно й вишукано представляє фігуру жінки в поспданні з букраніями. Роги — дуже поширений сюжет у трипільській образотворчості.

Мати берегиня. Клалася в могилу померлому, як це ми бачили у Вихватинцях.

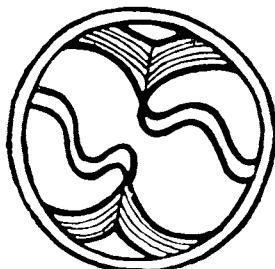
Мати змія. От про змію ми ніде досі не говорили, а це ж був дуже поширений символ. Трипільські статуетки раннього етапу обписані ними, вони бережуть не тільки покрову-статуетку, а й охороняють священний посуд. Змія береже воду, підземні джерела. Ще через дві тисячі років Геродот записав оповідання з цих же теренів про жінку-змію-прародительку. Є ще приказка: „Не бий змію, бо мати вмре”. Але цей прадавній тотем якось вигас і сьогодні нічого нам не ка-

Шипинці,
Чернівецька обл.

Кубань,
Попруття.

Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл.

Сабатинівка
Кіровоградська обл.

же. А в трипільські часи був у повній силі.

От скільки різних призначень і обов'язків статуєток та зв'язаних із ними символів вдалося нам виявити. А ще не знайомі ми із такими, що допомагають магічно зароджувати дітей. Ось у одній випадково розбитій статуєтці знайдено в черевній порожнині чотири глиняних кульки. У другій знайдено відбитки якогось насіння. Це ж чари! То цю статуєтку можна б назвати: Мати запліднення.

Печера,
Вінницька обл.

Ще в іншій, отій із Коломийщини ІІ, дослідниця недавно відкрила, що то Мати міді. Вивчаючи статуєтку, дослідниця помітила, що малесенький кусник теракоти відлупився. Глянула, — а там визирає шматочок чистої міді! То це була покрива, що забезпечувала міддю того, хто її мав. Це ж так ясно! Як у цій покриві є мідь, так і я буду завжди мати!

І так кожна фігурка мала своє призначення. Може навіть із цих трипільських ляль витворилося в наступні часи уявлення про богинь: кохання, долі, пологів, хатнього вогнища...

І мабуть їх виробляли не лише з глини, а й з іншого чого: дерева, соломи, кори, волокна, трави, тіста... Тільки те до нас не дійшло. Всі ті, що дійшли — з найкращого гатунку глини, дуже дбайливо відмудленої й виробленої.

Не пройшла повз увагу дослідників і техніка виготовлення статуєток. Спочатку ліпили загальний контур, що складався із двох половинок. От тоді й закладали чари. Після того накладали наліпи і потовщення,

Лука-Врублівецька, Хмельницька обл.

чим і надавали фігурці бажаного вигляду. Статуеткам, що мали волосся, окремо моделювали зачіску. Коли фігурка була вже випалена, її розмальовували білою фарбою, а на білому виводили червоний чи вишневий взір. Розмальовували лице — брови, щоки... Волосся вимальовували чорне. То, мабуть, трипільці були люди чорняві.

Так виглядає, що вже в другому етапі були спеціальні майстерні, а в них майстерниці щораз більше вдосконалювали техніку скульптури.

Фігурки, що збагатили фонди науки, ще далеко не вивчені. Навіть не всі опубліковані. Майбутнє обіцяє багато ще нового та цікавого, бо, як і інші розгалуження цієї багатой культури (хліборобство, скотарство, кераміка, металургія, домобудівництво, ткацтво тощо), мистецтво скульптури — надійне джерело пізнання духового життя цього народу.

Загадкою залишилося, чому фігурки здебільшого побиті. На це задовільної відповіді ще нема.

Лука-Врублівецька,
Хмельницька обл.

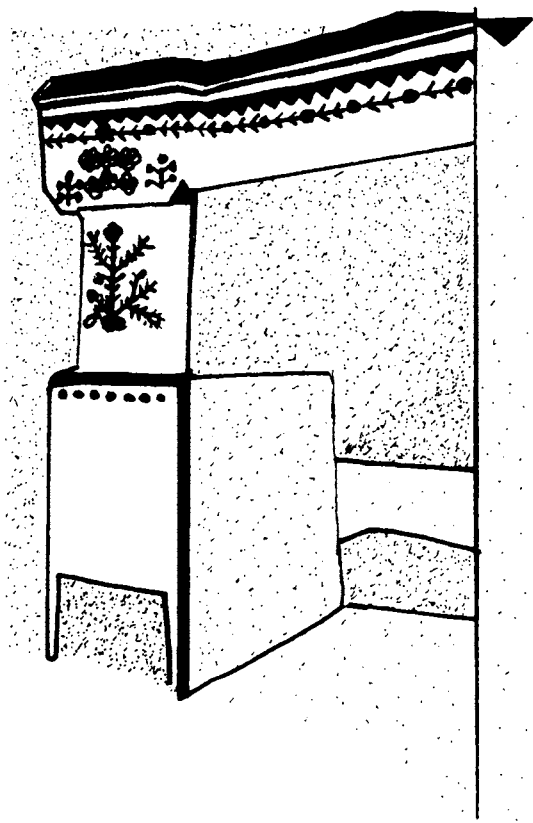

Солончени II, Молдавія.

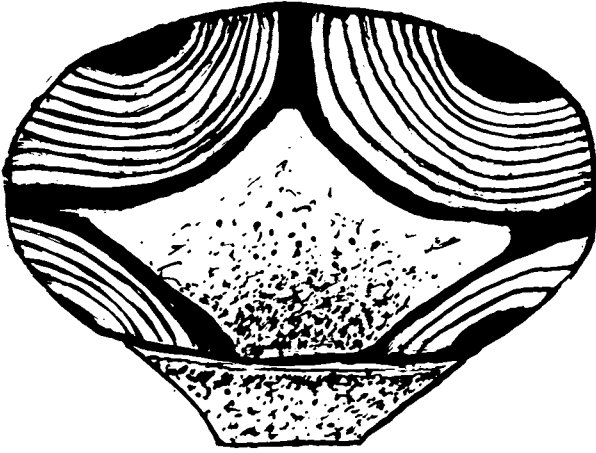
Жури, Молдавія.

ЧАСТИНА ДРУГА

с. Дерев'яне, Поділля.

МЕТРИКА ДІВИ

Петрени, Молдавія.

Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл.

З н а к п и т а н н я

Досі ми йшли за матеріялами археологічних звітів та монографій і я переказала те, що добули чотири покоління археологів, — своїми словами, ретельно, настільки задовільно, наскільки вдалося вхопити загальну силуетку.

А тепер на цій канві додам своє уявлення про духовий світ тих давнєзних часів. Тепер я піду шляхами власних думок, викликаних трипільськими фактами та доступною мені лектурою. Це не будуть причепурені думки в межах загальновизнаних канонів. Я не дозволила нікому процензувати їх, щоб пристосувати до існуючих сьогодні догм. Хочете — погоджуйтесь, а не хочете — будуйте свою картину.

Спокушає писати цю другу частину таке питання: чи маємо ми право вважати трипільські племена, що проживали на Україні шість-чотири тисячі років тому, нашими предками і таким чином починати історію України не від „княжої доби”, а з енеоліту, якщо не неоліту? (Себто ще з давнішого часу, із сьомого тисячоліття до нашої ери.)

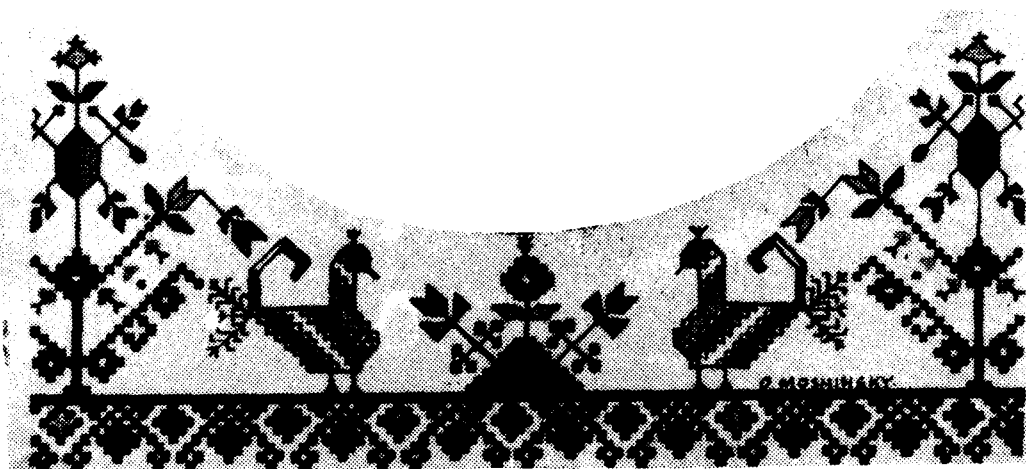
Для цього й переказано в першій частині повісти без прикрас і без перекручень (хоч і без деталей) те, що вже відомо про ті давні часи. Тепер ми можемо спиратися вже на „конкретне щось”, от хоч би й порівняння трипільського терену й нашого сучасного.

І не тільки.

191

Бринзени-Циганка, Молдавія.

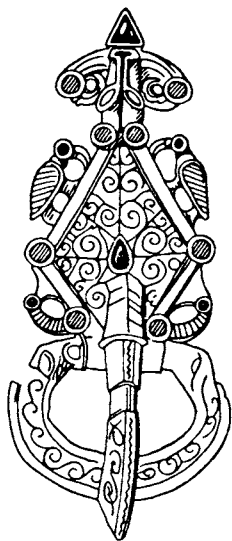

Богиня--дерево життя в оточенні птахів. Сучасна вишивка.

Мати дивого звіра

Із численних описів трипільської культури, не знищеної в руїнах, трипільці виступають, як дуже тверезий нарід, реально думаючі практики, без потреби духового життя. Розводили худобу, різали, їли, — от і все. Із з'їдених тварин використовували кожну кісточку, щоб не пропадала. Сіяли хліб, уже вміли орати свої ниви, використовували волів, як тяглову силу. Досконало будували свої дома (ще й двоповерхові!), прикрашували їх ззовні й всередині штудерними візерунками. Майстерно виробляли найрізноманітніший посуд, по-мистецькому його орнаментуючи. Шили кожухи, ткали і плели тканини із рослинного волокна та вовни, а з рогози та очерету плели мати й рогожі. Мали майстерні камінного й крем'яного знаряддя, вимінювали його у сусідів на мідні вироби чи самі з виміняної міді витоплювали потрібні речі, у власних виробнях... Ну, нащось там ліпили оті статуетки, щоб тут же їх розбивати... От вам і все!

Як бідно, як скучно! Ще десь обмовиться археолог, що „жіночі статуетки зв'язані з ідеєю плодороддя і вживалися при культових відправах”.

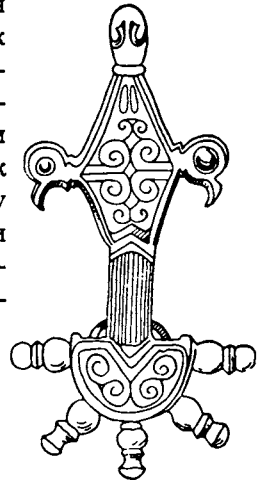

Пряжка з Мадярщини.

Словом, нічого не видно такого, що в'язало б ту давню епоху із нашою. І хоч це якесь дивне населення жило на цій самій землі, нічого спільного воно з нами не має.

Трипільці не можуть вважатися нашими предками хоч би тому, що не тільки не було тоді слов'ян, але й протослов'яни не вилонилися ще з єдиного масиву індоєвропейської мовної єдності. Ми навіть не можемо відновити їхнього словника. Невідомо, якою мовою говорили ці трипільці, хоча тоді вже намічались діалекти. То до якого діалекту стояли вони найближче? До тракійського? Нічого спільного із майбутніми слов'янами.

Ще й такий незаперечний аргумент: із археології видно, що Трипільля ширилося із південного заходу до Придністрянщини, Побужжя і на схід до Придніпрянщини. Цілком у протилежному напрямі, — кажуть знавці, — рухалися слов'яни. Наскрізь патріархальне слов'янство зформувалося десь біля Балтики, на Поліссі, між Віслою та Прип'яттю. Лише в сьомому столітті нашої ери почалася експансія слов'ян напрямком на південь. (Хоч деякі дослідники дотримуються думки про рух слов'ян із півдня на північ.) А ми ж слов'яни? Слов'яни. І якщо трипільці не предки слов'ян, то й не наші. Яке відношення маємо ми до якихось невідомих племен, що так добре обжилися були на Правобережжі, а потім раптово зникли? Аджеж між нашою княжою добою і Трипільлям відстань часу яких три тисячоліття, а в ці тисячоліття стільки на Україні діялося! Після ямної культури — катакомбна, зрубна, білогрудівська, зарубинецька . . . (про-

Керч, Кримська обл.

пускаємо, щоб не оглушити читача) . . . скитська, сарматська, анти, гунни, готи, авари . . . Аж тоді — слов'яни.

Околиці
Південного Бугу.

А цей фізичний тип: якісь вірменоїди з орлячими носами, зовсім неподібні на слов'ян! Ні, то якісь абсолютно непричетні до нас, українців, люди! Спокуслива, звичайно, ідея багатотисячолітньої тягlosti українського буття, та, либонь, доведеться з нею розпрощатися.

Але дивнеє диво! Коли наука починає вивчати етнографію слов'ян, вона неминучо звертається до Трипільля, як до першоджерела. Візьмімо найпростіший приклад — вишивку. Часто на рушниках можна побачити сюжет: дерево життя в оточенні звірів, птахів чи квітів. Цей сюжет поширений не тільки в українському вжитку, а й у всеслов'янському. Дерево життя — та то ж сама жінка, Велика Мати. А хіба тільки у слов'янській символіці? Грецька (і ще догрецька) мітологія знайомить нас із образом богині в оточенні звірів. Вона — Господиня цих звірів. Ма-Дівія. Звідки це? Впізнаємо?

Другий знайомий образ — Артеміда-Діана, мисливиця у супроводі лані чи собаки.

Третій — слов'янська Дзєвонна, що бігає із со-

Заставка з Євангелії XII-го століття.

баками по лісах... „Лужичани знають юну прекрасну богиню вловів, на ім'я Дзівіца, що любить полювати при світлі місяця. Із зброєю в руках мчить вона на борзому коні лісами в супроводі гончих псів і жене звіра. Знають її й інші слов'янські землі. За народним переказом чудесна діва полює в нетрях Полабії і на висотах карпатських гір. У чехів шанували Дсвану, у поляків — Дсвону. І характер, і ім'я її (Дсва-Діва) вказують на її тотожність із богинею Діаною”.⁸⁷

Загальновідомо, що у слов'ян було навіть місто Девінград із храмом, присвяченим цій Діві. Тепер воно зветься Магдебург.

Образ цей, може найстаріший, увійшов до мітології усіх індоевропейців у найрізноманітніших іпостасях. Він походить ще з тих часів, коли людська орда вирушала на єдиноборство із сильнішим за себе звіром і не було ще розподілу на чоловічо-жіночу працю, а жінки так само мисливили, як і чоловіки, разом. От чому вона — мисливиця. Це її мисливство вказує точно на час появи Діви в людському уявленні. Час цей — 140-100 тисяч років тому, мустьєрська доба. Це тоді, в ті довгі тисячоліття вироблялися ще неясні, туманні образи матері.

195

Дерево життя в оточенні птахів. Сторінка із „Ірмологіона”, XVIII-го століття.

Петрени, Молдавія.

Із грецькою богинею Артемідою зв'язано дуже багато мітів, але ми тут згадаємо лише ті, що свідчать про її походження з мустьєрської доби.

Вона — мисливиця, втілення дикої природи, тварин, рослин. Хижі дикі звірі належать їй (леви, вовки, ведмеді, пантери, вепри, олені, лані, зайці...) В стародавньому культі Артеміди були її прислужниці, що звалися „ведмедицями”, бо їй був присвячений ведмідь. У часи непам'ятні вона сама була ведмедицею. В Аттиці був культ ведмедиці-Артеміди: дівчата, що звалися ведмедицями, танцювали в честь Артеміди ведмежачий танець у спеціальних шатах, що нагадували шкуру бурого ведмеда. Жадна дівчина не мала права вийти заміж, не побувавши ведмедицею.⁸⁸

Але крім того, вона ще й Мати Звіра, бо ж вона — Мати Всього. Це той найраніший спосіб думання, коли у злитому світовідчутті нема місця для „Я”. Оце тоді й виникло уявлення про походження людського роду від матері-самиці-звіра. Мовознавство дослідило вже, що у прамові перше слово для жінки, „родящої”, і для вовчиці-собаки було те саме і означало воно ПРАРОДИТЕЛЬКА.⁸⁹

Це слово мовознавці наводять для найпервіснішої мови, що була ще перед індоєвропейською, і з якої пішли також інші мови світу, такі тепер зовсім відокремлені і несхожі, як алтайські, дравидські, хаміто-семітські тощо. „Ностратична”.⁹⁰ Таку назву дали їй лінгвісти. Але ми так далеко забиратися не будемо. Нас цікавить що інше: в цій прамові вродився

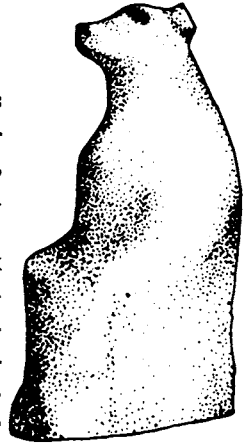
Петрени, Молдавія.

звук ДВ, що в наступних часах (і так до нашого) став словом для імени божества. Воно звучить майже однаково в різних частинах світу. ДІО, ДІОС, ДІА, ДІАУС, ДЬС, ДУО, ТАО, ТЕО, ТІА, ТІЯ тощо, тощо, тощо. Є воно і в нас: ДІВА.

Діву людство неоліту успадкувало від давніших часів, як бачимо. Можна навіть встановити, з яких саме. Коли ще не було приручених тварин, а вони звалися так само: д и в и. Так у наших колядках і затрималося: „Дивое звір'є, сиве оленя...” Д и в и й, д и к и й, д и в н и й — синоніми. В цьому вкладено зміст „божественний”, як і належить тотемістичному думанню. Адже ж лише в мезоліті вперше приручено було дику тварину, собаку. Це так десь десять тисяч років тому. А в попередні сотні тисяч років усі звірі були диві (дикі).

Приручення товару, кіз, овець припадає на ранній неоліт. Але й далі, і в добі бронзи, у розквіті мітологічного мислення, Діва продовжує існувати, — таки мисливиця, хоч мисливство вже стало суто чоловічим заняттям. Вона стоїть серед звірів, як їх володарка, вони їй покійно слухають, вона може їм наказати, щоб були зловлені... Вона ж і їхня мати!

Найрізноманітніші рештки трипільської культури з усіх її трьох етапів підказують, що трипільці вже

Острів Березань,
Дніпро-Бузький
лиман.

Рогата критська богиня Ма-Дівія в оточенні звірів.

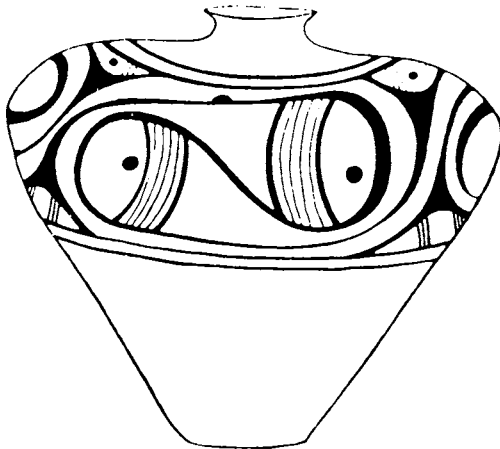

Томашівка,
Гуманщина,
Черкаська обл.

відійшли від чисто тотемістичного сприймання світу, але давні традиції ще дуже живі в їхньому побуті. Бо про що інше свідчать оті численні роги — наліпи на посуді, ручки ложок і черпачків у вигляді рогів? Роги й досі — символ добробуту та достатку. А оті роги на спинках кріселець, де сидить Мати вогню, сама часом рогата. Та нащо більше? Чомусь то закопували під долівкою черепи з рогами (биків чи корів), або й просто тримали в хаті на почесному місці. А про що каже посуд, вироблений у вигляді коров'ячого вимени? Чи візьмімо оті вази — водночас і жіночі груди, і вим'я небесної корови. Вази ці такі ж характерні для раннього етапу! Абож ота пластиночка із кості — товаряча голова з рогами, а на лобі вирізьблена жіноча фігурка у трипільській манері. Нарешті, оті штудерні візерунки на священному посуді: жінка і роги (букранії).

Ті, що все це творили, вже не тотемісти, але й не розвинувся тут у такій мірі культ бика, як це діється у скотарських племінних середовищах.

І чи не цікаво, що цей прообраз Діви-Артеміди на усатівській стелі з'являється саме в пізньому етапі,

Стара Буда, Звенигородщина, Черкаська обл.

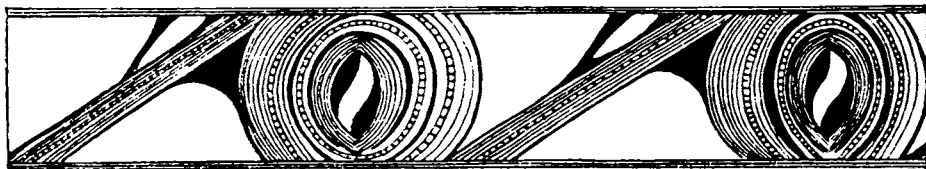
на порозі доби бронзи, коли давніші й новіші вірування химерно переплітаються. Це ж тут уже з'являється образ сонця-бика, сина небесної корови (пригадаймо собі голови биків у курганах, сонячні кола-кромлехи), але водночас могилу охороняє богиня-олень, володарка приручених коней...

І от цей образ Діви дійшов до нас на рушниках у вишивці. То чи ж може бути, щоб такий прадавній сюжет принесли нам слов'яни у сьомому столітті нашої ери нізвідки?

199

Вишиваний рушник. Дерево життя (Чернігівський Музей Народного Мистецтва. На підставі оригіналу рис. Люба Мазяр)

Шипинці, Чернівецька обл.

Ми шануємо вогонь, як Бога...

Одна з моїх „невгодних думок” це переконання, що найкращий провідник по нетрях минувшини — пильна увага до вірувань і до імен божеств, їх дій-функцій, їх різноманітних виглядів і змін в уявленні людини. Інші досліджують гідроніми та топоніми (назви річок та населених місць) — поспробую я помандрувати у світі богів та богинь.

Перша така спроба — коротенька зустріч із мисливицею, Господинею дивого звіра, Діяною-Дзвонною-Дівною, що дожила до наших днів на вишивках. Бачимо, що вона ще дотрипільська, із самого глибокого палеоліту, коли головним джерелом існування були влови та збиральництво, а центром життя — мати і її вогнище. Через невиробленість мови (що йшла впарі із невиробленістю мислення) звалося все це одним звуком. Вона і мисливиця, і мати, і та звірина, що забезпечувала існування людської мисливської орди.

Але я не можу вирішити, що давніше стало святістю: мати, що була одночасно і все навколо (звірі, небо, печера-земля), — чи вогонь. Правда, вона мати також і вогню, бо це вона його добувала і берегла. Але що робили б бідні люди без вогню? Либонь, не було б і нас, їх нащадків.

І хоч тепер тільки терни сірничком та й масш вогонь, все таки етнографи записали багато звичаїв, повір'їв і переказів, що свідчать про побожне ставлення української людини до вогню.

200

Галицька Волинь.

У одинадцятому столітті люди молилися вогневі, як про це з обуренням повідомляє „Слово Христолюбця”. Пройшло дев'ять століть, але й тепер вогонь у нас вважається с в я т и м. Це засвоює з самого малку кожна дитина.

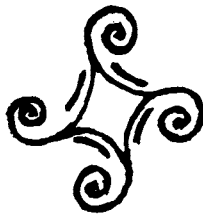
Вогонь треба шанувати, як і хліб. Не можна на вогонь плювати, топтати його ногами. Гріх. За це буде кара — вискочить „вогник” на лиці (прищик). Не можна кидати у вогонь щось нечисте. Про вогонь гріх говорити щось непристойне. Словом, треба ставитися із найвищою пошаною, не оскверняти ні словом, ні вчинком.

Вогонь це наш дорогий гість, — каже селянин із Вінниччини, — ми шануємо його, як Бога.

У печі треба запалювати мовчки, з побожністю, перехрестившись. Він — жива істота: йому ставлять горщик і поліно, щоб мав що їсти. Його можна навіть засоромити! „Стидно, вогню, що дрова наверсі!” — Зразу розгориться! А то кажуть, — у гуцульських горах ватри порозуміваються одна з одною, як то люди шанують їх. „Прийшла ватра раз до другої і питає: „Ой, ци добре тобі, сестричко?””⁹⁰

Як залишаються кришки від свяченого чи шка-ралуща від крашанок, чи поцвілий хліб, то гріх викидати це у смітник, а треба вкинути до вогню. Святе до святого.

Вогонь це очищальна сила. В Гуцульщині худобу переводять через вогонь перед вигонем на пасовисько. Це також і божество врожаю. Перед сівбою насіння

перепускають через полум'я чи через дим від соломи, щоб був урожай. От чому молоде подружжя проходило крізь бога-вогонь, вступаючи у батьківський дім молодого. Може тому й назва вогневі така: ба г а ч, ба г а т т я (себто таки бог).

Саме такі сцени й спостерігав автор „Кормчої книги” 1282-го року: „Деякі (погани) перед храмами своїми чи перед ворітьми домів своїх, запаливши „пожар”, перескакують через нього за своїм стародавнім звичаєм і палять старі сорочки...”⁹¹

І ще ж так недавно наші пращури, паруючись, перескакували через купальські вогні, цим освячуючи своє парування.

І так само, як у XIII-му столітті палали вогні перед поганськими храмами, у Великодню ніч наші парубки запальювали багаття біля церкви.

Святим вогнем відганяли всяку нечисту силу. У Страсний четвер принесеним із церкви вогнем випалювали на дверях і сволоках у хаті, у стайні, в хліві хрести.

Вогонь істота не тільки милостива, але й усепожируща. Якщо її не пошануєш, вона може помститися. Тому й пожежу треба гасити з великою побожністю. На Чернігівщині та на Волині, коли загорялася хата, виносили надвір пікну діжку, на неї ставили хліб і образ, молилися...⁹²

Не тільки вогонь, а й вуглики, і попіл мають велику силу, вони цілющі. Знахарка, зашіптуючи недугу, кидає вуглики у воду із словами: „Ой, гульк, вода! Бусь, вода! Креши вогню! Жени біду!”⁹²

„Попіл, що сі лишит у печі на Свят-вечір, хова-

Сучасна писанка.

ють на цілий рік. Як іде товар перший раз на пашу, то ворота пересипають тим попелом аби худоба була здорова, як Різдво. Щоби не підступили опириці, стайню обсипають тим попелом...⁹³

Не тільки попіл-вуглики, а й віник, що ним замітається у печі та на припіку, він теж священний. Аж ніяк не годиться замітати ним долівку. Як замітати припік брудним таким віником, то вогонь розсердиться і спалить хату.

Лопата й кочерги також мають магічну силу. Коли йде град, господині мерщій виносять їх надвір, кладуть посеред подвір'я навхрест та із заговорами відганяють град. Лопату й рогачі треба наніч класти, щоб спочивали, бо розсердяться... будуть ляяти господиню. Вони — живі істоти.

Дівчина під час сватання повинна колупати піч, наче радячись із оракулом, що має вона відказати сватачам. А вступаючи до хати чоловікового роду, вона найперше приносить жертву печі: кидає під штандари чорну курку, що їй для цього дала мати.

Це тільки мала жменька приписів, повір'їв та обрядів, що стосуються в щоденному побуті до вогню та до всього причетного. А їх є безліч. Передаються з покоління в покоління і засвоюються, як потреба вранці вмитися.

Релігійне ставлення до вогню, очищення через вогонь, запалювання вогнів на Великдень та на Купала, ворожіння вогнем, вугликами й попелом, — чи не є це

Бринзени-Цигавка,
Молдавія.

Та сама,
вигляд збоку.

Усагове, Одеська обл.

естафета від палеолітичних людей до нас? І коли ще в одинадцятому, а потім і в п'ятнадцятому столітті молилися вогневі, то як не розуміти трипільців, що палили своїх померлих рідних? Це ж вони вірили, що найбільша шана небіжчикові — віддати святому вогневі, божеству. Ще навіть і слов'яни в десятому столітті пояснювали арабському подорожникові Ібн Фадланові: „Ви, араби, дурні, що кидасте найдорожчого і найповажнішого з вас чоловіка в землю, де його їдять хробаки й гади. От ми палимо його і він зараз же вступас до раю”.⁹⁴

Хтозна, чи в трипільців було вже уявлення про рай, невидний той світ... Либонь, було, бо нащо б вони ставили своїм померлим миску каші і горщик із водою? Були напевно, бо берегинь, польових і водяних дів, мавок і русалок вони також не бачили в'яві, а певні були, що вони існують...

Вогонь це ж найперше, найважливіше, що мали люди в льодовиковій епосі. Люди, щоб вижити, мусіли мати вогонь і шанувати його, як святість. То з такими віруваннями як же краще виявити свою любов до родича? Найліпше — віддати божеству! Цю віру успадкували нащадки, а від них передано її й до нас, — хоч би навіть впосною в свідомість-позасвідомість, як показують усі оці повір'я.

Бо чому це наше повір'я велить, що волосся й нігті гріх викидати у сміття, а треба спалити? Чи не відгомін це обряду тілопалення?

Чи не з часів тілопалення дійшли до нас вирази (колишні заклинання й закляття): „Щур тобі, пек! Бодай му пек! Пек поганим очам! Пек ти, запечений

Ленківці,
Чернівецька обл.

камінь у зуби!”?

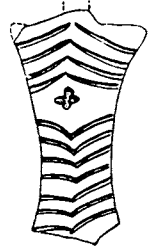
„Пек” — ясніше ясного. Ця „формула” виразно каже, чого бажає той, хто вимовляє її. Можливо, це слівце ще із трипільської мови і означало віддання небіжчика вогневі. А „запечений камінь”? — В курганах знаходять перепалене каміння над покійником...

Самі слова к о с т р и щ е, в а т р а, б а г а т т я вказують на священне єство вогню. Це ж вони складаються із найдавніших словозвуків, що вихоплювалися із неправних горлянок палеолітичних мисливців на означення і звіра, і вогню... СТР, ТР, БГ...

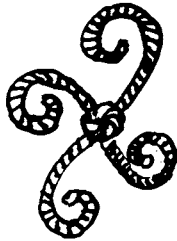
Розбризкана на скалки святість вогню — заговори, звичаї, повір'я, обряди, приказки — також свідчить про неймовірну давність вогнешанування. Воно було вже традицією у трипільців і так живим перейшло до нашого часу.

Мало нам цього свідчення? То є ще й образове, символи. Їх ми часто бачимо на писанках, на вишивках. Це ж той прилад, що ним наші прародительки добували живий вогонь.

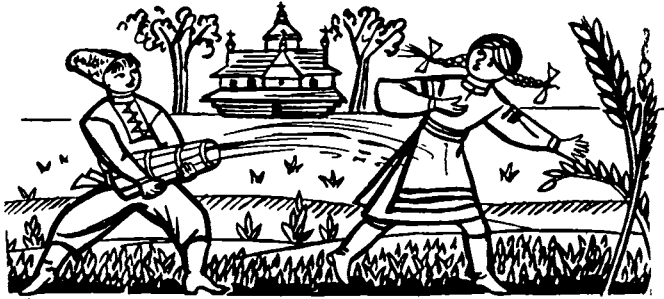
То кому завдячувати, що ця „примітивна”, але в дійсності мудра „філософія пошанування основи основ” переживши незчисленні віки й правіки, дійшла до нас?

Сабатинівка
Кіровоградська об.

Галицька Волинь.

„Обливаний понеділок”. Сучасна ілюстрація.

Ой, Дана, моя Дана...

... „Той ріки богинями називає і звірам, що в них, треби кладе... А інші кланяються болотам та колодязям... і вогневі, і камінням, і рікам, і джерелам, і берегиням жертви приносять”.

(Із „Поученій” XI-XII-го століть)⁹⁵

Ми дякуємо. Це надзвичайне свідчення преподобних отців церкви, заповіджене нам майже тисячу років тому, звільняє нас від труду доводити, що назви рік, тепер у чоловічому роді (Дністер, Дунай, Дніпро, Дін) були колись жінками-божествами. Вода й ріка в уяві людській була божеством і могла міняти свою річково-джерельно-водяну подобу на жіночу, себто вмить втілюватися в жіночий образ: у німф, русалок, дів, дан, данаїд, наяд та інших водяних істот. Миттєве перетворення — їх чудесна здібність, на те вони божества.

Даремно святі проповідники намагались викоринити культ води. Якби то вони знали, який він давнезний! Либонь, чи не такий, як і становлення із звіра людини. Чи можемо ми заглянути в імлу правіку?

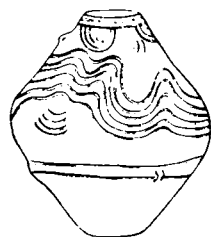
Жуківці, Київська обл.

... Епохи, епохи... Четвертинний геологічний період, 500 тисяч років тому... Перший льодовик накрив своєю кількамилевою вгору шапкою землю... За ним — другий, уже ближчий до нас, лише 400 тисяч років тому... За ним — третій, зовсім уже недавно, лише 150 тисяч років тому... А між цими льодовиками — „міжльодовикові передишки”. Аж у четвертому льодовиковому періоді, 140-100 тисяч років до нас, вештається по планеті якась дивна порода істот, що ходять на двох ногах, щось думають, щось майструють із каменю та дерева. Ми цю породу істот називаємо по-вченому, не андертальцями, а мустьєрцями. Після них, десь за 50 тисяч років до нас, з'являються високі, ставні, з біса розумні нові мешканці Землі, що ми їх зведемо кроманьйонцями доби оріньяку. Оце аж тепер можемо починати біографію Діви.

... Стає тепліше й тепліше. Треба скидати шкури-одяги, сонце припікає, льоди розтають, вода заливає все навколо, нема де бути. З розморожених льодів клекочуть бурхливі дунаї і топлять усе. Всюди повноводні ріки (це тепер ручаї та пересохлі яри). Вода ця бурлить, клекоче.

То не була „текуча рідина”, як для нас, а то були живі істоти, надмогутні сили, що викликали подвійне почуття: і шану, бо без води нічого не живе, і страх, бо вода може забрати та закрутити у вирію.

Халеп'є,
Київська обл.

Як же не шанувати таку весільну істоту — і добру матір, і безжально караючу?

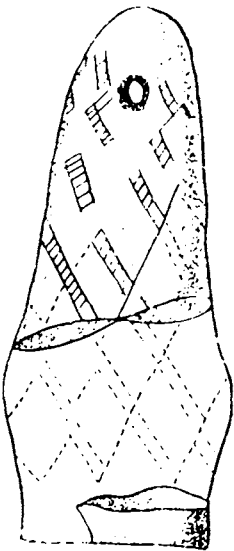
Це й зосталося на всі прийдешні часи. Вода — Мати. Вона кожної хвилини може перетворитися на іншу подобу. З цього й виникли уявлення про дівчат-воду, що звуться русалками, данаїдами, ейдотеями, вілами, криницями, додолами...

Та проте людство цю жакливу катастрофу пережило. Перетривало шель, ашель, мустьє, вступило в оріньяк, пристосувалося до нових умов (на це пристосовання пішло не менше, як 30 тисяч років, кажуть археологи), — і десь так десять тисяч років тому почало селитися при берегах рік. Там найлегше було прогодуватися: рибою, скоїками... Навколо ж були неприступні хащі-нетрі, туди можна було пробитися, хіба, стежинами, що протоптали диві звірі.

Ото там і розпочалося первісне хліборобство, первісне приручення тварин; це значить — уже наступила неолітична доба. Бували часи, що водна стихія знов розгулялася, мати-вода заливала острівці й береги, де ось недавно ще можна було жити. Потім водидунаї верталися в свої береги і життя крутилося знову...

Мати-вода... Людське мислення не могло ще відрізнити води, неба, землі, як окремих. Все це злило називалося одним іменем, вважалося однією великою істотою. А коли розрізняли небо і землю, то вважали, що вони виникли із водного простору. Діва була те саме, що й вода, отже й відомі назви рік були діви. Або дані.

Чи не занадто це? Якась фантазія?

Митьків Острів,
Побужжя.

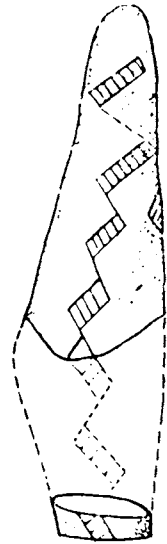
Ну, подивимся! Що ж таке назва Двина, як не стягнене Д і в и н а? А Д а н а? Та це ж Д а н а + стер (Дністер), Д а н а + прис (Дніпро), Т а н а + їс (Дін) — стародавні назви цих рік. Тільки й ріжниць, що колись вони були в жіночому роді, а тепер у чоловічому. (Правда, ще в літописі подекуди зустрічається „Днѣпра”, в жіночому роді)

Що культ води дійсно дуже старовинний і заходить у глибину доісторії, в неоліт-енеоліт, видно хоча б з того, що він у тій чи іншій формі відклався у мітах усіх індоєвропейських народів, не тільки в нас.

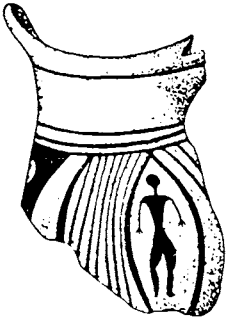
Візьмімо індуську „Рігведу”, пригадаймо гімн до А д і т і-Безконечної, матері богів-Адितів. Цей гімн — до безконечної води, що з неї родиться все.

У цих гімнах є ще й друге водне божество, мати опозиційних до Адитів богів (читай: ворожого племені в боротьбі за скотарські вгіддя.) Зветься вона Д а н у (що означає „вологість”, себто таки вода). Врітра Данав, син Дану, воює із сином Адіті, Индрою. Врітра із своєю зловредною мамцею Дану покрала корови в Индри і сховали їх у печеру. А корови ж знаємо, що: дощові хмари! У владі Дану панувати над дощовими хмарами, робити посуху... (Гм... Ніби щось як наша українська відьма?!)

Але могутній Индра у цій битві переміг: випустив корови із печери, — і пішов добродайний дощ для щастя людства. Не забудьмо: Индра — син безконечної води-Адіті, йому й належить піклуватися дощовими хмарами-небесними коровами. А до того ж, він і сам велетенський бик, як то належить скотарському богові...”

Та сама статуетка, вигляд збоку.

Ржищів,
Київська обл.

Ближче до нас, у грецькій мітології, теж існують дани, німфи, да на ї ди, що вічно виливають воду із піфосів, які ніколи не порожнішають, себто ручаї. Є там і морська німфа Евдо те я (тезка нашої Євдокії, російської Авдотї), така ж богиня, як і Адіті, тільки рангом геть-геть нижча: вона вже тільки дочка морського бога Протея. Це значить — витвір досить пізньої доби, часів бронзи. Вона допомагала Одисесві виплутатися із біди, як він ускочив у нову халепу. Її ім'я складене із трьох слів: Добра (Ев), Вода (До), Богиня (Тея). Добра богиня Вода.

Була в азійській частині Тракії, біля м. Ларісси, і ріка Евдо на (Евдонос).⁹⁷ Ну, це так середина першого тисячоліття до нашої ери. Точно таке ім'я — Явдо ня — через дві з половиною тисячі літ поширене в нашому побуті. Явдоня (Євдокія) припадає на початок березня, час розтавання снігів та розливу бурхливих весняних вод.

Справді, скрізь є це „дан“, „дон“ на означення ріки. Дивіться:

Палестина — Йордан.

Крит — Ярдан.⁹⁸ Ярданос згадується в Гомеровій „Одисеї“.

Греція — Ерідан. „Ріка життя“.⁹⁹

Осетія — Ардон, Садон, Фіагдон, Гизельдон, Доніфер...

І більше таких назов.¹⁰⁰

Італія — Еріданус, давніша назва ріки По.¹⁰¹

Франція — Дон, Улдон, Родан.¹⁰²

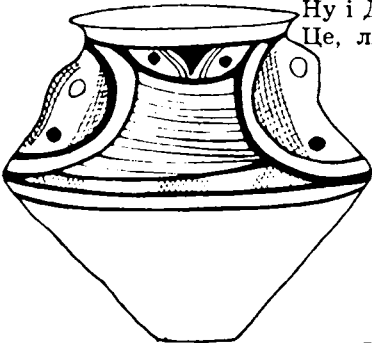
Бретань — Дон.

Англія — аж дві ріки Дон.

Індія — Дон (доплив ріки Крішна біля Бомбею).

Ну і Дністер, Дніпро, Дунай, Дін...

Це, либонь, оті ямники, що рушили на своїх бистрих

Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл.

конях із Деревки, погналися на схід, захід і південь та рознесли „дон”, „дан” по всьому світі.

Відомо, що імена богів і назви рік та народів однакові. То бачимо й нарід Дана. Так називали себе кельти: „Нарід богині Дани” („Tuatha de Danann”).¹⁰³ Це вже зовсім близькі часи.

Сучасна назва одної морської країни така ж: Данія.

Але нащо нам ходити десь, як у нас є своя Дана! В народних піснях, особливо в Карпатах, часто згадується якась богиня Дана. Це ім'я вже звучить, як приспів:

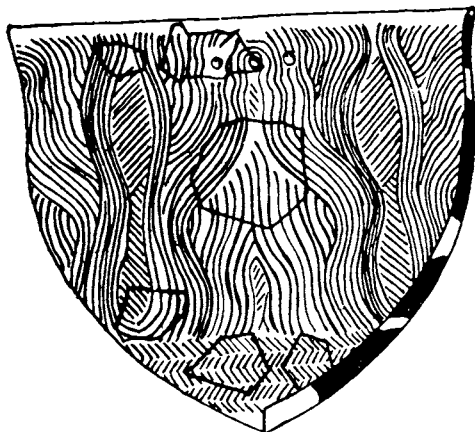
*Ой, сіда-ріда, сіда-ріда,
Сіда ріда й Дана...*

Або:

*Гей, Дана, каже Дана,
Не піду за Йвана,
Але піду за Гаврила,
Щоби м нічо не робила...¹⁰⁴*

Чи й колискова:

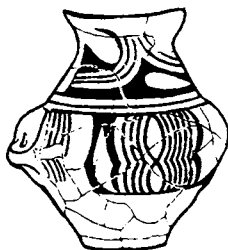
*Ой, Дана ж бо, дитиночко,
Ой, Дана, ой Дана,
Ай ніхто так не забавит,
Як рідная мама...¹⁰⁴*

Шиманівське, Вінницька обл.

Але ясніше каже ця пісня:

*Дунай. Дунай. Дунай. Дунай.
Дунай. Дунай. Дана...*

Кадіївці, Поділля.

Дана — те саме, що дунай, а дунай, дунаї в народній мові — просто вода. Найкраще про це скажуть приказки. „Там такі дунаї, що лише небо та вода”. „Розлилися води, як дунаї”. Дунай це велика вода, бурхливі потоки, повінь. Отже, хто ж та Дана, що її так часто згадують у піснях, що її іменем названо ритмічні рухи під музику, да нець?

А з цього витікає таке: як є два компоненти (перший — назва божества, Дана; другий — назва ріки із основою Дана), то мусить бути й третій компонент. Чи не називався цей нарід — Дани? І хто ж то могли б бути? Чи не наші трипільці, нарід із матриархальним мисленням?

Дана згадується і в русальних піснях.

*Якби не ліс, не ліщина,
Не була би дівчина.
Якби не ліс, не кукурічка,
Не було б на світі чоловічка...
Ух, ух, Дана ж моя. Дана... ¹⁰⁴*

Оце із цими мітичними дівами, данами, русалками, дівоженами, рожаницями, турицями, дівонами, себто із народною вірою, яка витворювалася із самих

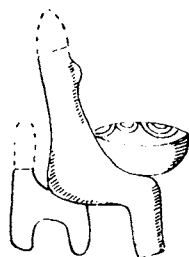
надрів людности, без менторського втручання ззовні, намагалися боротися богослови і христоролюбці. Вони залишили в своїх поученнях яскраві картини, як саме відбувалися ці народні свята. Поучення називають русалії бісовськими богопротивними ігрищами. „Дьявол відтягає людей від Бога трубами і скоморохами, гуслами й русальями. Видим бо ігрища втолочені і людей многе множество, як почнуть упихати одне одного, позори діючи (себто видовища) від біса замишленого діла, а церкви стоять порожні” (Нестор, XI-те століття).

... „Скверні діла, плясання, бубни, сопілі, гусла пискові, іграння неподобні, русалья” ... (Кирило Туровський, XII-те століття).

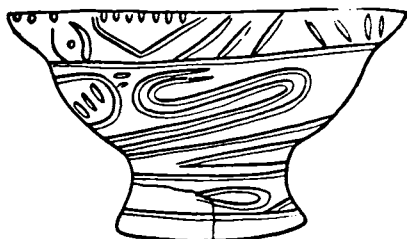
... „Одні б'ють у бубни, другі в сопілі сопуть, інші ж наклали скурати (машкари) і діють на глум людський і многі, залишивши церкву, на видовища біжать ... і звуться ті ігрища русалії...” (Пролог, XV-те століття)¹⁰⁵

Хіба можна мальовничіше описати середньовічні русальні свята, як у оцих наріканнях святих отців? Ритуальні танці, музики, перебирання у звірів та мітичних істот ... Ігри — інсценізації священних мітів про те, звідкіля ми взялися і хто були наші предки ... Це ж було поминання прародителів і прародительок, свята ці відбувалися споконвіку!

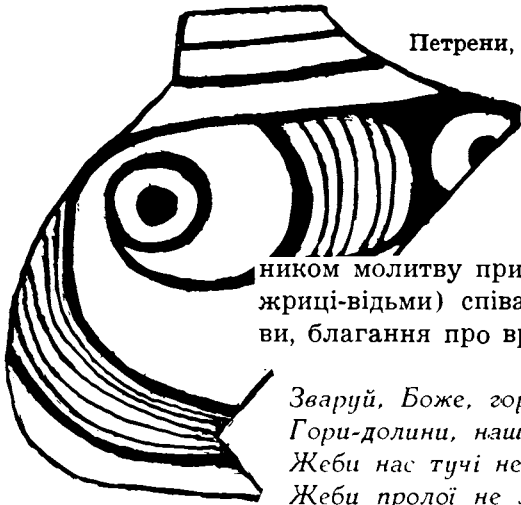
Щоб якось витиснути ці уперті русальські ігри — зустріч із предками, що приходять щороку — церква придумала включитися в ці свята. „У Сяноцькому й Коломийському повітах під час русалій відбувалися хресні ходи на засіяні поля, несли образи й хоругви, убрані вінками та зеленню. Священик творив за треб-

Незвисько, Івано-Франківська обл.

Незвисько, Івано-Франківська обл.

Петрени, Молдавія.

ником молитву при обході полів, а жінки (колись — жриці-відьми) співали свої поганські обрядові молитви, благання про врожай.”

*Зваруй, Боже, гори-долини,
Гори-долини, наші царини
Жеби нас тучі не заходили,
Жеби пролої не заливали,
Злії вітрове не панували.*

*Наша царина преч поїорана,
Сребром-злотом преч засіяна,
Стрищовим пером заволочена,
Ясним мечем обгороджена...¹⁰⁶*

Це, либонь, ті самі молитви-заклинання, що промовляла трипільська жриця, чаруючи над мисою із небесною водою...

Отже, хто до кого пристосувався? Священик до жінок чи навпаки? Жінки то благають дощу, то промовляють свої поганські молитви, щоб відвернути зливу... А то вже відомо, що якимось вода і жінка в нерозривному зв'язку...

Що ж то за свято русалії, як воно виглядало поза описами проповідників? Скористаємо з етнографічних записів.

Русалки приходять у п'ятницю перед Зеленими святами. Вже в четвер усе село готується якнайурочистіше: в хатах усе замаєно зеленими гілками, клечінням, на долівці розстелено пахучі трави та рогозу. Замаєна вся хата й знадвору, все подвір'я. На воро-

тях зелень, уся вулиця в зелені, село перетворюється в зелений парк. Русалок зустрічають хороводами, співами, танками (оце тоді, либонь, розпалювалися ті ігрища, що їх так не злюбили святі отці). Люди знають, що русалки тепер бігають по полях, гаях, лісах, плещуться у озерах та річках. Їм ставлять на вікнах хліб, розвішують їм на деревах полотно. Ось одна така русальна пісня:

*Сиділа русалка на кривій березі,
Просила русалка в жіночок наміточок,
У дівочок сорочок.
„Жіночки-подруженьки,
Дайте мені намітку,
Хоч вона худенька,
Та аби б біленька”...¹⁰⁶*

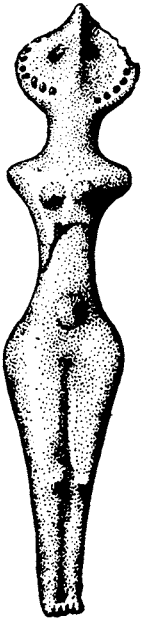

Петрени, Молдавія.

І зовсім не виглядають русалки у цих піснях такими „бісовськими”, як їх описує Нестор у XI-му столітті чи Стоглав у XII-му. Це собі безжурні дівчата, що танцюють, співають, бавляться.

Русалки-прародительки перебувають у своїх живих родичів тиждень. У цей тиждень дівчата ходять у ліс, плетуть вінки і просять у русалок всього, що котрій дівчині потрібно. В цих вінках вони й бігають поміж житами. Вони також русалки.

Випроваджують гостей із того невидного світу до їхнього дому так: роблять подобу русалки — з соломи абощо — вбирають у дівочий одяг. Жінки (і знов жінки!) із хороводами й піснями йдуть у поле. Всередині хороводу танцює й викручується відзігорна мо-

Троянів,
Житомирська обл.

лодичка, несучи в руках цю ляльку (себто „русалку“). У полі діляться на дві групи. Одна група кидається на ляльку, обсіпає її піском, обливає водою, намагається вирвати, — а друга група захищає. Нарешті, ляльку розірвали й розкидали в повітрі. Оце й є проводи русалки. При цьому належаться усякі заговори.

Або й так: русалку несуть до води із піснями й танцями, а там кидають її у воду.

В інших місцевостях інсценізація трохи відмінна. Дівчата бігають із помелом по полі й гукають: „Доганяй! Доганяй!“ Від цього русалки тікають у ліс. Дівчата співають:

*Проведу я русалку до бору,
Сама я вернусь додому!
Ой, коли ж ми русалочок проводили,
Щоб до нас часто не ходили
Та нашого житечка не ламали,
Бо наше житечко в колосочку,
А наша дівочка у віночку . . .¹⁰⁷*

Ще в інших околицях убирають березку, як дівчину, і з нею йдуть через усе село із співами та танцями. А потім її розривають . . .

„В старовину дівчата і старші жінки напередодні Зелених свят сходилися з околиць Києва на луг, співали усяких пісень, танцювали навколо фігури, поставленої там. Ворожили над водою, біля рік і колодязів. Вмивали очі водою, щоб не боліли . . .” Сам автор спогаду (А. Терещенко, 1830-го року) бачив, як

Ленківці, Чернівецька обл.

Вербівка, Вінницька обл.

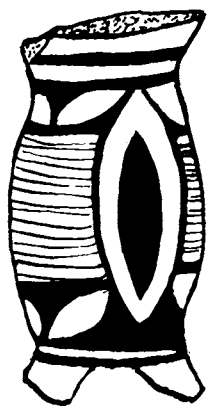
верталася з такого гуляння юрба жінок та дівчат. У всіх у руках зелені гілки, співають, а передні танцюють.

Випровадивши русалок, жінки сходилися і плакали з великим криком, розпускали волосся і припадали до землі, як би до могили... (Стоглав, 1551 р.) А тоді грали гудці й скоморохи, люди плескали в долоні...¹⁰⁸ Ну, так, як буває на проводах. Може наші великодні Проводи і є християнізований поганський звичай відпроваджувати померлих на той світ після того, як вони нас на свято відвідали?

Таких описів можна назбирати й більше, але не будемо переобтяжувати нашу розповідь етнографічними збірниками. Звернімо тільки увагу, що цю фігуру, яка символізує русалку, кінець-кінцем розривають на шматки і розкидають по полях або кидають у воду. Тож те саме робили й трипільці із своїми теракотовими подобами жінок. Пам'ятаєте? Майже всі статуетки знаходяться побиті і рідко коли можна добрати фрагмент до фрагмента.

Друга деталь: відправляють священний ритуал самі жінки й дівчата. (До речі, такого й слова нема, як „русал“.) Це їхня, жіноцтва, домена, вони — діви, іншими словами, самі божественні істоти. Хіба це не яскравий доказ, що русалії — релігійний обряд неолітичних матриархальних часів, живцем донесений до нашого віку? Тільки (треба думати) у обсмиканому й збідненому вигляді, ще й обтяжений епітетом „бісовський“. Та то ж були урочисті релігійні церемонії шанування своїх прародительок-прапрапраматерів!

Тепер поставимо таке питання: якщо є налище три

Крутобородинці, Поділля.

Ходорівці,
Придніпрянщина.

компоненти, що з них складається цілість: назва божества (русалки), назва народу (плем'я Русь) і назва місцевости (Русь, р. Рось), — то з якого часу походить наша стародавня національна назва? Від богині-води Русь-Рось, а значить із матріархального часу, вагітного всім майбутнім, чи ж не так? Можна навіть встановити давність матері-Русі. Це були, либонь, часи ще не досить розвиненої звукової мови, як люди порозумівалися ручною, бо і „говорити”, і „рука”, і „ріка” мають у нас однаковий звуковий вияв:

Ректи, річ — говорити, мова;

рука — рука;

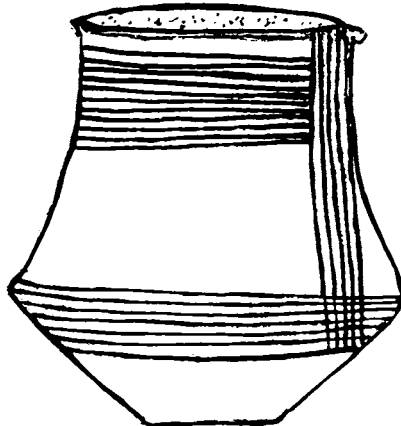
ріка, ручай — „плинна вода”.

Ну, і до цієї групи споріднених слів треба долучити й слово русалка в його першозначінні: мати-прародителька.

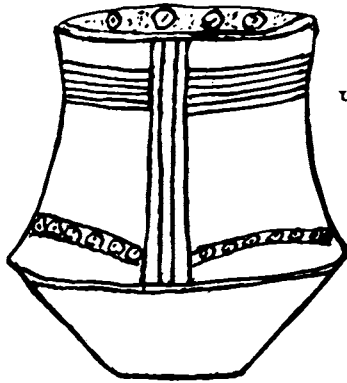
То це справді ще з часів мезоліту та буяння розтоплених льодовиків-дунаїв?

Так за допомогою русалок ми дійшли, що назви трипільських племен були: одна — Дана, а друга — Русь. І це також імена водяних божеств, що були в уяві наших предків прародительками-матерями. В ті найдавніші часи, коли в свідомості людини не розрізнялося — мати-жінка-вода...

І можливо: Дани — напливні. Русь — автохтони, нащадки мезолітичних мисливців. Вони — люди русяві.

Незвисько, Івано-Франківська обл.

Поливанів Яр.
Чернівецька обл.

Нічого їм не допомогло. Хоч і як намагалися преподобні отці викорінити культ води, а він і досі живий. Почасти під егідою християнства: хресні ходи, водосвяття (Водохрещі), свячення водою. А почасти у незачепленому з давнини вигляді.

Візьмімо, хоча б, повір'я із щоденного вжитку.

У воду не можна плювати. Воду гріх трудити, бити по ній батогом чи камінням. В цьому виявляється ставлення, як до живої істоти.

„Мати вода, мати вода! Мати водице! Ух, ух, мати водице!” — примовляють діти, купаючись, як вода заходить. А відомо ж, що діти переймають від старших кожне слово.

Приказка: „На Евдоки води по боки”. Евдока — водяне божество. Ще й друга: „Як на Дотю дощ паде, мокре буде літо. Як сніг паде, буде багато садівини.” Це на Угорщині. Дотя! Майже Адіті!

Повір'я: Веселка — жива істота. Вона випиває воду в ріках та криницях і напуває хмари.

Великодній звичай обливати водою, що зветься „обливаний понеділок”, не грашки, а важливий обряд начаровування дощів, таких потрібних весною.

На Водохрещі, в самі морози, для здоров'я і з побожності купалися в йорданській воді (у тому ставку, де святять Йордань). Та-ак, ще як мені було дванадцять років, наша сваха Барабашиха купалася!

Хоч у наш час психічне лікування (мистецтво ворожки-шептухи) й завмирає, але подекуди тайно воно живе. Про це можна прочитати навіть у підрадянській літературі, у повісті „Мати своїх дітей” Є. Гуцала.¹¹¹ Ці психічні зцілення ніяк не обходяться без води.

Ось пара заклинань:

Примовка від усякої слабости. Примівниця набирає в миску води, перехрестить її й мовить:

*Водичко-Йоданничко, омивай і зціляй.
Йк ти чіста, йк ти свята,
Так і цеса раба Божа рщена-порожена
В святій воді омочена...*

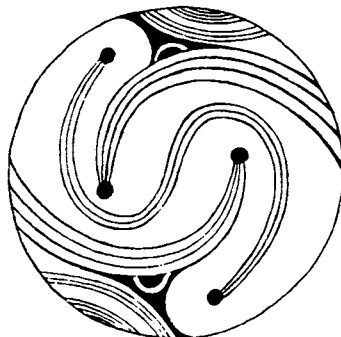
Томашівка,
Гуманщина,
Черкаська обл.

*Помогайбіг, водице-єленице!
Є ти в хорошій керниці,
Прибувай же ти в керниці,
Очищай же камінні береги,
Бо ти є очищена з первовіку...*¹¹²

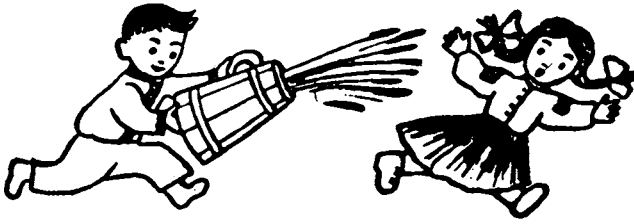
Баба-повитуха шепче:

*Ти, водо Оляно і земле Тетяно!
Прибуваси, водо, із гір, із долин,
З-під червоних каменів, з лісів-підлісів,
Щоб так прибувало породіллі корму
Для молитвенного, хрищеного младенця Н...*¹¹³

Вода — мати. Вода — свята. Вода — чиста. Во-
дою судять.

Шипинці, Чернівецька обл.

Не лише ріки-озера-дунаї, а й звичайні криниці, неглибокі колодязі мають особливе значіння. Там живуть надприродні істоти, подібні до русалок, але й відмінні від них. Русалки мають зелені коси, живуть у водяних палацах, туди заманюють живих... В певні дні вони виходять у ліс і ховаються межи гіллям. Така теперішня уява про них.

Не те — криниці. Вони живуть лише в водяних ключах. Де нема джерел, там нема й криниць.

Криниця — богиня плодороддя. Кринична вода помічна у всяких випадках. Ось заговор із Чернігівщини:

Добрій всчір, кринице, красна дівице!

Водо — дочко Уляно!

Земле — мати Тетяно!

Камне — брате Петре!

Поздорвляю вас із понеділком!

Приймайте хліб-сіль,

Давайте нам водиці на добро.

Давайте скотини...¹¹¹

(чи там поросят, чи птиці, — дивлячись, що просять.)

Як цей заговор допомагає?

Для цього треба прийти до криниці, як на небі встане вечірня зірка. (О, тут і астральний культ! ДГ) Господиня, що хоче, приміром, багато молока, приходиться із окрайцем хліба, кланяється криниці, каже цей заговор, кладе в криницю хліб. Вранці приходиться так, щоб ніхто не бачив, кланяється криниці, промовляє ще раз заговор, виймає хліб і несе додому. Зачерпус

221

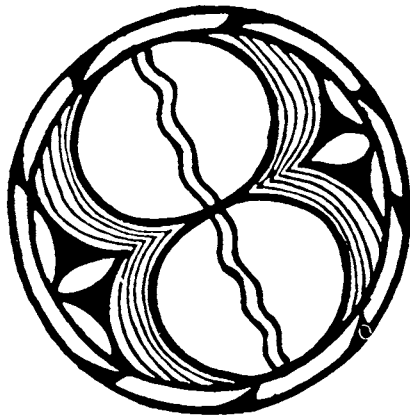
Петрени, Молдавія.

й води. Кладе догори дном відро, віко з пікної діжі і цей хліб із води вийнятий, припускає корову з'їсти хліб і випити воду. Це гарантія, що буде приплід і багато молока.

У гуцулів купають хліб на Василя, Новий рік. Господиня йде до води й тричі занурює хліб у воді, примовляючи: „Не купається хліб у воді, але я в здоров'ї і в силі”. Набирає води до коновки, примовляючи: „Не воду беру, але мід і вино...”¹¹⁵

Виявів і форм шанування води так багато, що неможливо всі переказати. Напевно в кожного з нас знайдуться свої приклади. Християнство не викоринило вірувань, що впираються коренем у післяльодовикові часи, а тільки примирилося. Першим доказом є хрещення новонародженої дитини водою. Чим це різниться від обливання водою у великодні дні чи від сербського звичаю водити із піснями дівчину по селі від хати до хати, де на неї кожна господиня виливає відро води?.. Тим, що одне відбувається в церкві, а друге — в світській обстанові. А обряд є обряд.

Гарбузин, Черкаська обл.

Гоя, Дюндя, Гоя...

Яку це Гою закликають жінки й дівчата в своїх іграх, хоровах, заклинаннях і піснях?

Гоя, Дюндя, Гоя! Це в угорських слов'ян (де може найчистіше заховалися архаїчні риси) дівчата стають у два ряди й поперемінно співають із цим приспівом:

*Гоя, Дюндя, Гоя!
Послала нас кральова!
На що ж вас послала?
Злати мости ставляти...
Гоя, Дюндя, Гоя!*¹¹⁶

А це закарпатська гаївка:

*Йой, Гойа, Гойа, Гойа,
Міленька моя...*¹¹⁷

Гуцульщина:

*Нині еще Гоя, Гоя, та й завтра ще Гоя,
А позавтру до роботи, головонько моя!*¹¹⁸

Так само закликають якусь Гою коровайниці, виготовляючи весільний коровай. Танцюють навколо ньо-

Кудринці, Поділля.

го й вигукують: „Гоя! Гоя!”

Криками „Гоя! Гоя!” відганяють молодичі шулік, коли ті хапають курчат... Кого це вони кличуть на допомогу?

Заглянемо в словник Грінченка. Там сказано: Гоя-Дюндя — хороводна гра, те саме, що й гаївка.

Ну, Дюндя це може бути одна з назв богині води (Ще: Донда, Додола у південних слов'ян.) Але що воно за Гоя така?

Чи це не та сама Га я, що про неї грецький міт розкажує так:

„Із хаосу виникла широкогруда Га я, певне і вічне місце проживання всіх божеств, тих, що живуть угорі на Олімпі, і всього того, що росте на ній. Вона народила, як рівного собі, Урана — безмежне синє небо. Вона народила гори й долини, що стали улюбленими місцями проживання німф-богинь. Вона ж народила мінливе невдоволене море — Понт. Все це вона родила без Еросу, без парування”.¹¹⁹

А іншими словами, то це — Ге о, З е м л я.

Дуже велике розгалуження цього Ге в усіх індоєвропейських мовах. А це значить, що воно існувало у значинні „земля” ще до того, як індоєвропейська одність розпалася на багато мовних родин. У деяких діалектах це ге почало звучати, як де, — от і вийшла назва грецької богині плодороддя землі, Де метри. (Власне: Земля-Мати) В інших ге звучало, як зе, що й стало основою слова з е м л я.

Це слово існує не тільки в нашій мові. У тракійців Семеле означає „богиня земля”. „Але хто і що ця Семела? — питає дослідник. — Фригійська і тра-

Кудринці, Поділля.

Кудринці, Поділля.

кійська мови належать до родини індоєвропейських мов. Семеле, це грецьке „ге”, латинське „гумус”, слов'янське „земля”. Іншими словами — МАТИ-ЗЕМЛЯ”¹²⁰

А коли вас це не переконує, то ось ще витяг із „Енциклопедії Колієр” (скорочено):

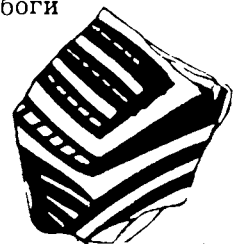
„Тракійці. Індоєвропейська природа їхньої мови визначається словом „Семеле”. Це ім'я грецької богині тракійського походження, що його можна порівняти із слов'янським словом „земля”, латинським „гумус”.

Тракійську мову впізнають по персональних іменах та закінченнях назв місцевостей на *дева*, *дава* та *бріа*. Тракійська мова тісно змикається із фригійською та вірменською з одного боку, а з другого — із слов'янськими мовами”¹²¹

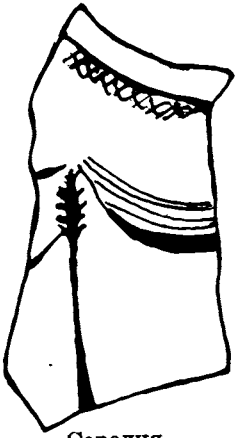
І дивіться! В поученні XI-го століття „Слово, яко пгани кланялися ідолам” згадується „Семелино требокладеніє”¹²²

Із часів писаної історії відомо, що ці тракійці (ще звать їх дако-мезійцями) проживали саме в тих місцях, де тепер археологи знаходять споріднені Трипільлю хліборобські племена. І так за допомогою грецької богині Гаї відкрили ми цікаве для нас стародавнє ім'я землі, либонь, чи не трипільське. Го я.

У звертаннях до Гої тепер впізнаємо звертання до богині Землі. А що ім'я це (Гоя) дуже стародавнє, то це видно з того, що сягас воно в таку глибину, коли ще не було уявлення про батьківство взагалі. Так же й сказано в грецькому міті, що вона народжує сама з себе, іншими словами, міт цей походить може ще з палеоліту. Вона — Мати-Земля. Олімпійські боги

Кудринці, Поділля.

Середня
Придніпрянщина.

з доби бронзи не затьмарили одвічної Гаї.

Друге важливе свідчення старовинності Гої: її закликають жінки і дівчата (не чоловіки) у своїх магічно-обрядових діях. Значить вона живе в цих закликаннях-молитвах ще з часів матріярхату і не могла з'явитися пізніше. Патріярхат не час появи богинь.

А третє і найдокументальніше свідчення — наша сучасна мова. Іменем Гої названі магічні дії, скеровані на підсилення росту всілякого зілля, зела. Гаї в к и це, іншими словами, Гоїні обряди, вони допомагають землі виконувати цикл росту, дозрівання, врожаю. Згадаймо для прикладу гаївку „Ой, так-так сіють мак . . .” Юні жриці докладно відтворюють рухами сіяння, ріст, збирання . . . Знову ж не втомимось пригадувати, що ці магічні дії належать винахідницям хліборобства, жінкам. І якраз дівчатам: в тому є своя символіка. Це ж ті зернятка, що мають дати людський урожай. Діє магія споріднености: подібне викликає подібне.

А ця гаївка: дівчинка біжить по руках хороводниць, вона — колосок. Також магічна гра. Колосок це вікодавній символ, він часто трапляється на трипільському посуді і в собі втілює Матір зерна. Дивися на цю дівчачу інсцензацію і так і здається, що хвильки-колоски біжать по лану . . .

А Подольночка. Такий самий міт є і в грецькій мітології. Дівчинка (Коре, у нас — Чадо) загубилася. Мати журиться, шукає, плаче . . . А потім на загальну радість дівчинка виростає колоском чи квіткою. Недарма археологи на основі викопаних реш-

Гаївка. Сучасна ілюстрація.

ток Трипільля (а зовсім не думаючи про гаївку „Подоляночку”) весь час твердять, що трипільські племена були в дуже щільному зв'язку з Егеїдою, Критом і західною Анатолією шляхом через Балкани.

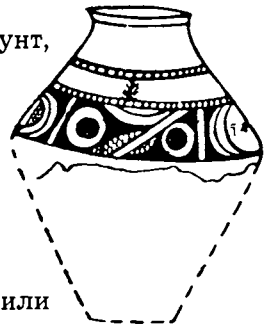
Ще є гаївка Кострубонько. Кострубонька ховають, плачуть, він оживає, всі радіють... Деякі дослідники вбачають у цій гаївці відгомін східного міту про Таммуза, вмирущого й воскреслого бога рослинисті. Це можливо. Якщо справді в неоднородному складі трипільців були оті „вірменоїди”, то вони могли бути й носіями цього східного міту. Таммуз на нашому ґрунті якось то переробився на Кострубонька.

В Біблії пророк Іезекїл (8, 14) гремить на жіноцтво, яке дотримується старих ханаанських, (доїзраїльських) вірувань, що їх пророк називає „гидотою”: „Біля воріт храму сидить жіноцтво й голосить по Таммузі”. Ханаанська богиня Аштарот, до речі, вельми подібна до трипільських статуєток.

Але ця алегорія якось не вжилася в наш ґрунт, трансформувалася в побутово-шлюбні мотиви.

*Ох, ох, що ж бо я починила,
Кострубонька не злюбила,
Вернись, вернись, Кострубоньку,
Стану з тобою до шлюбоньку...¹²³*

Далі в гаївці йде розпитування, чи не бачили Кострубонька. Бачили на ярмарку... Ні, тут ніяким уже богом Таммузом не пахне. Рідніша нашим юним жирицям „Подоляночка-Чадо”.

Томашівка,
Гуманщина,
Черкаська обл.

Кадіївці, Поділля.

Якщо не спустати з ока, що гаївки виконують самі дівчата, то й стане ясно, що давність їх така сама, як і давність хліборобства. Це часи ще неоліту, матері Гої.

Присутність Гої знаменується не тільки в обрядових гаївках. А до кого це ми звертаємося із жалем, як щось нам не вдалося? „Га й, га й!”?

А ось таке слово, як гоїти — оздоровляти, лікувати. Хто ж, як не Гоя лікує? В чийх руках була первісна медицина?

За цим підуть і інші „Гоїні” слова — та все позитивного змісту.

Гоїниця — лікувальна трава.

Гоїно — щедро, розкішно, так, як щедра та розкішна сама Гоя.

Гаїман — дуже багато. Є ще навіть слово гаїманеча...

Все це старовинні слова, вони віддзеркалюють одну й ту ж ідею: щедроти, якими обсилає нас Мати Земля.

А гаї? Чи не те саме місце, де відбувалися величаві святкування, обрядові ігри, інсценізації і ритуальні церемонії разом із богинею Гаєю? Аджеж і пісня називає гаї матір'ю:

Ой, гай-мати, ой, гай-мати.

Ой, гай зеленийкий...

І таке слово теж є: гаїти (час). Не в роботі бути, а святкувати...

Як бачимо, трипільські хати погоріли, але духова їх спадщина — ні.

Що слова **гай** і **гаяти** — давні трипільські слова, наводить також на здогад оця нотатка, запозичена з газети:

„Дівочий ярмарок

На півночі Румунії височиться гірський масив Біхорі. На одній з його гір — **Гайні** — вже кілька століть щороку навесні влаштовують ярмарок наречених. Звичайно, наречених тут ніколи не продавали й не купували. Але чимало дівчат знаходять собі на людних ярмарках женихів.

У лісах, що густо вкривають гірські схили, живуть люди, які називають себе моцями. То — спадкові різьбари по дереву та шахтарі. Шахт тут багато, надра біхорських гір приховують цінні руди. Довгими зимовими місяцями, коли одне село відрізане від іншого сніговими завалами, зв'язок між ними майже припиняється. Тому молодь охоче підтримує традицію весняних зустрічей на горі Гайна.

Хто хоче відвідати ярмарок, має рушати в дорогу напередодні. Настають сутінки, оживають усі дороги навколо гори. Стрімкими вузькими стежками, повільно піднімаються на вершину люди і коні. Скрізь горить багаття. Звучать звуки тульниці — довгої, схожої на альпейський ріг пастушої флейти, що на ній грають лише дівчата”.¹²⁴

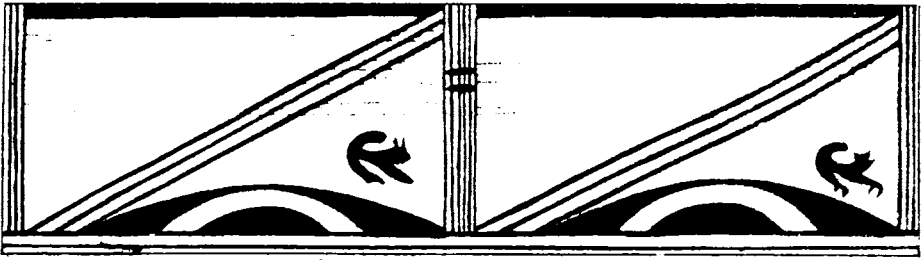
Це — сучасність. Але й картина з минувшини. У сусідстві з трипільськими теренами.

Шипинці,
Чернівецька обл.

Солончени П, Молдавія.

Шипинці, Чернівецька обл.

А ця наша свята земелька...

Так значить Гоя це сама земля. І ми її називасмо святою. Це вже настільки вкорінилося в нашу свідомість, що не треба забиратися в імлісту давнину та шукати там ілюстрацій-доказів. Цим переповнена вся наша сучасність — звичаї, обряди, повір'я, приказки — і навіть таке, чого ми не помічасмо.

Земля не мертва матерія, як думасмо ми тепер. Ні, це — жива істота. „Вона родить із своєї утроби. П'є дощову воду, судорожно тремтить від землетрусів, засинає зимою і прокидається весною. Кущі, трави, дерева, — то її волосся. Гори й каміння — її кості. Коріння дерев — її жили...”¹²⁵

І це уявлення про землю, як про величезну живу істоту, колись таке аксіоматичне, тепер просвічується у коротких афоризмах народної мудрости. От хоч би:

Бити землі не можна, бо це б'ють саму матір, пресвяту Богородицю.

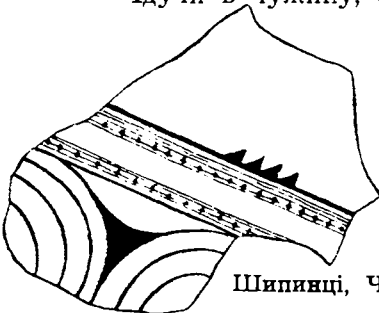
Не бий землі — не дасть хліба.

Непрощенний гріх матірньо лаятися, бо цим ти знеславлюєш матір сиру землю.

Земля мама наша.

Землі після збору врожаю дають відпочити і не вільно її рушити, бо вона втомилася.

Ідучи в чужину, брали (і тепер беруть) грудку

Шипинці, Чернівецька обл.

рідної землі й бережуть її, як святиню.

А ходове слово „земляк”... Теж споріднення — через матір-землю.

Свята земля це божество, яким присягали на доказ своєї невинності. Їли землю. Цілували землю — і така присяга вважалася найсвятеннішою. Це збереглося у висловах.

„Цілуй землю і присягай, що не будеш мені мститися.”

„Аби мі світа земля не носила”.

„Аби сі в землю запав, коли то я зробив”.

„Аби с тут передо мнов землю гриз, то не вірю.”

„Бодай го світа земля не приймала.”¹²⁶

Шипинці,
Чернівецька обл.

Присяга землею, так яскраво змальована в цих ходових виразах, колись була зовсім реальною. Ще в „Слові Григорія Богослова” (XI-е століття) описано, як це відбувалося. Той, що присягав, роздягався до сорочки, ставав на коліна в ямі до ліктя, не маючи при собі ножа. На голові він тримав кусень дернини і так казав присягу. Земля з дерном на голові символізувала повну охопленість його істоти матір'ю-землею.¹²⁷

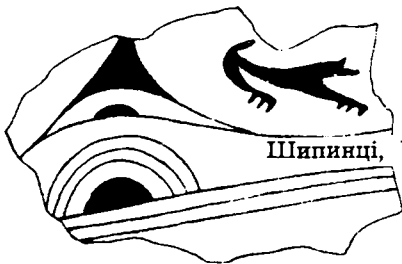
Просять прощення у святої землі за свої гріхи.

Земля має велику лічничу силу. Як болить голова, беруть із джерела піску, прикладають до голови із словами: „Як здорова земля, так би й моя голова не боліла”. А тепер зрозуміло, чому запорожці, вбравши гетьмана, мастили йому голову болотом. То вони бажали йому здоров'я!

Магічна оздоровча сила землі особливо могутня в день літнього сонцестояння, у купальську ніч. Ті,

Шипинці, Чернівецька обл.

Шипинці, Чернівецька обл.

що в цю ніч збирають лічничі трави, мають впасти на землю і просити її, щоб вона сподобила нарвати зілля. Землею умивають руки, як водою. Недаром козаки змішували землю із слиною і прикладали до рани. Женці, скінчивши працю, качаються по землі і труться об землю, щоб не боліла спина... „Нивко, нивко, верни мою силку...”¹²⁸

Перелік цей можна продовжувати до безкраю.
А ось із заговору:

*... Як нам Господь Бог дали світ ясний, красний,
Милій, любий і веселий,*

*Як нам дали землю святу і на землі дару свого,
Аби ми землю святу шанували, цілували,*

Бо то земля є наша мама,

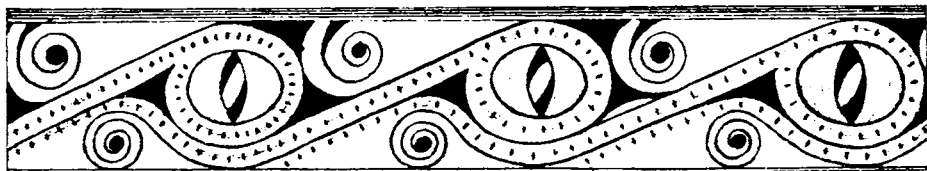
*Земля свята нас на землі тримає і наше тіло в
себе приймає*

*Шануймо землю святу, цілуймо землю святу...*¹²⁹

Це тільки маленька дешиця незчисленних повір'їв про могутність землі. І чи треба ще більше доказів, що земля в українському світогляді — жива істота, свята? І чи не ясно, що ця святість іде з нашим народом від початку хліборобства, це значить — із неоліту й енеоліту? Земля дає, не питаючи віддачі. І вже саме ім'я її, М а т и, каже за те, що це — витвір цілком матриархального світовідчужання.

Петрени, Молдавія.

Шипинці, Чернівецька обл.

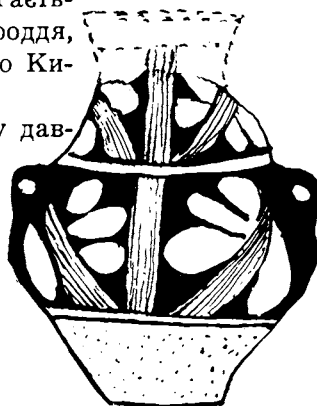
Ой, темна нічка купалночка...

Але така сама характеристика й Купайли. Її сила досягає апогею в дні та ночі літнього сонцестояння, коли потенція всякого зілля, дерева, людей, птиць, звірів, води розпалахкотиться якнайбуйніше і набирає чудодійної могутності. Тому що церковні діячі вбачали в цьому святі поганство, вони енергійно з ним боролися... і дійшла до нас ця велична містерія, може навіть найбільше свято в році, у такому обчухраному, змізернілому вигляді, що тепер треба дуже великої праці, щоб реконструювати первісний вигляд святкування Купали.

До цього одвічного свята молодости церква приточила день Івана Хрестителя із абсолютно іншою релігійною тематикою. А з Купали зробили Купала, невідомого народові, навіть не Хрестителя. Про Івана Хрестителя в купальських піснях так нічого й не згадується. Тематика купальських пісень — парування, вгадування майбутнього, шукання цвіту щастя, активність усяких демонів, що їх успішно поборює позитивна (свята) природа Купали.

А тим часом ім'я „Купала” якнайкраще збігається із іменем великої малоазійської богині плодороддя, Кибели. Тому варто уважніше приглянутися і до Кибели. Читаємо:

„Коріння культу Кибели сягають у глибоку дав-

Кліщів, Вінницька обл.

Попудня,
Гуманщина,
Вінницька обл.

нину, коли стихійно містичне шанування жінок дістало узагальнення і завершення в особі Великої Матері або Матері богів. Спочатку воно уявлялося життєдайним божеством землі, а згодом набуло й конкретних функцій, як охоронниці тваринного світу, покрови хліборобства”.¹³⁰

Так характеризує дослідниця. До цього можна б вставити додаток, що „спочатку” це й означає неоліт, 8-7 тисяч років тому. А потім це шанування на нашій землі розвивалося і жило своєрідно в той час, як там десь прибирало інші форми та обростало іншими ритуалами . . .

Інший дослідник пояснює, що Семела-Кибела-Купала — лише різні вимови. Отже, Купала — таки могутня Земля.

Ще інша вимова — К у б і л е.¹³¹ Така богиня згадується в грузинських піснях.

Як же уявлялася Купала нашим матерям, бабуням і прабабуням, що, самі молоденькі, обходили це свято щиро, гідно і з усієї душі?

Та дівчиною! Яка вона, видно з переробки слова „купала” на слово „хупава”, що означає: „гарна, ошатна, охайна. (Словник Грінченка).

„Наша пані пишна за ворота вийшла, наша пані х у п а в а розпустила рукава . . .”

„Х у п а в е н ь к а дівчинка, любо й подивитися . . .”

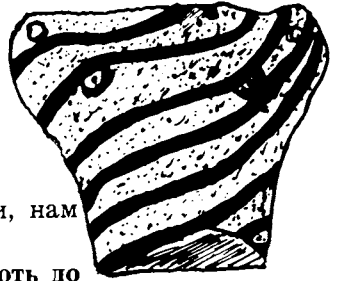
„Х у п а в а молодичка: у хаті в неї чистенько і сама прибрана, як квіточка . . .”

Цілком очевидно, що цей прикметник прикладається тільки до дівчини. Хлопцеві він ніяк не пасує.

Та навіть не треба напружувати уяву, щоб бачи-

Траян, Румунія.

ти саму богиню, українську Кибелу. Як завжди, нам допомагає етнографія.

„На свято Купали найкращу дівчину сажають до ями, зав'язують їй очі і дають вінки із свіжих та зав'ялих квітів. Вона — богиня-Земля. Дівчата водять хоровод коло цієї Купали, а вона роздає долю. Котра дівчина дістане вінок із свіжих квітів, то щасливо вийде заміж, хоровод продовжується. Котра дістане зав'ялий вінок, то буде заможем нещаслива. Тоді дівчата сідають навколо ями і співають...”¹³²

Складна й різнобічна була обрядовість купальської ночі... Благочестиві монахи, прислані з Греції, не розуміли, яке потужне релігійно-світоглядове джерело б'є з усього купальського циклу святкування. Вони бачили лише розгнuzдану еротику, її вважали вони чимось гріховним, тоді як самі творці звичаїв вбачали в ній складову частину своїх вірувань.

І все ж таки з усіх цих осудливо схоплених уривчастих картин величного свята бачимо:

Куди не глянеш у ніч на 24-е червня, на всіх навколишніх горах, горбах і взгір'ях палають ватри, багаття, вогні. З них скочуються полум'яні колеса. Це — Сонце, що досягнуло апогею життєдайности, а тепер входить у стан ослаблення своєї сили.

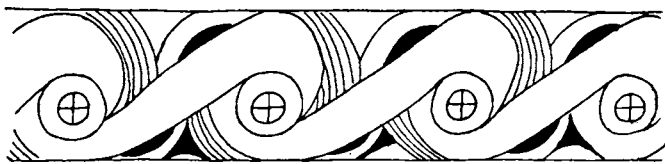
Так і в Трипільлі зображували сонце: як кружало із

перехрещенням усередині. Так і в українській весільній пісні кажеється:

*Колесом, колесом
Сонце по небі йде...*

Петрени, Молдавія.

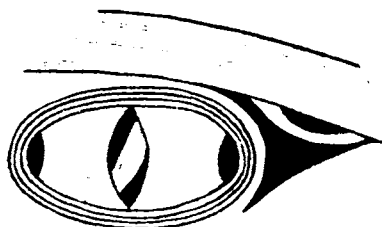

Вогні ці запальовалися з найбільшою урочистістю. Старші здобувають живий вогонь, всі навколо мовчать. Ось вогник вигулькнув — навколо радість та співи. Пастухи обходять із цим вогнем усі загони, переганяють худобу через багаття. Далі дамо слово літописцеві:

„... Купало... б'яше бог ізобілія... ему же за обіліє благодареніє приношаху єгда імяше настати жатва... Сему Купалу-бісу еще і донині безумні пам'ять совершають на навечеріє Рождества Івана Предтечі... сицевим образом: з вечора збирається проста чадь, сплітають собі вінці з ядомого зілля чи коріння, оперізуються садиллям, возгнітають огонь; а де інде поставлять зелену гілку. І взявшись за руки, ходять довкола того вогню, співаючи свої пісні і переплітаючи Купалом, потім через оний вогонь перескакують, оному бісу в жертву себе приносяще...” (Густинський літопис, XVII століття)¹³³

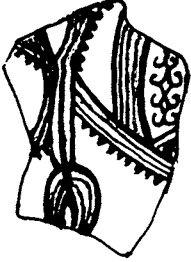
Ті „ігрища”, „позорища”, „бубни-сопілі”, що так

236

Шипинці, Чернівецька обл.

же і дівам плесканіс і плясаніс, і главам їх наживаніс, устам неприязен клич і вопль, всесквернення пісні, бісовскія угодія свершахуся, і хребтом їх вихляніс, і ногам їх скаканіс і топтаніс...¹³⁵

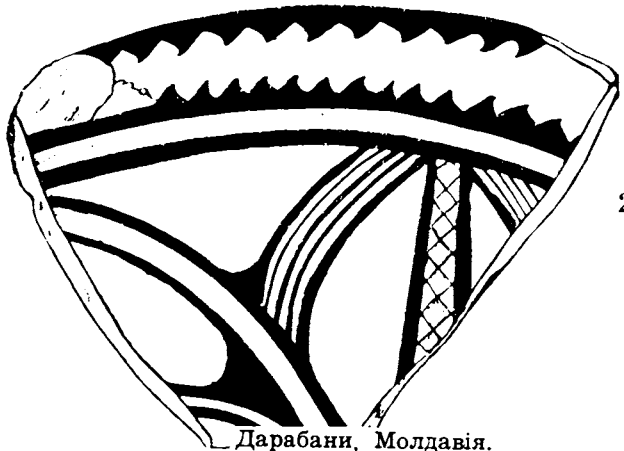

Кубань, Попруття.

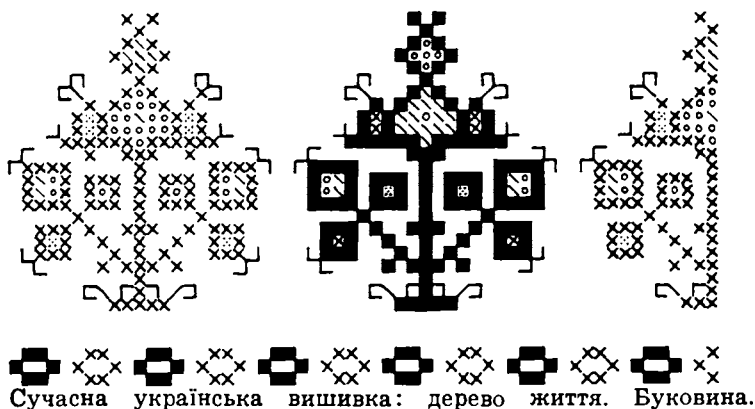
З цих незграбних спостережень все таки видно, яке то було багатогранне, складне вірування, яка глибока філософія свого часу за тим стояла, убрана в мітичні образи.

Велика богиня у двох іпостасях: непереможного життя і його іншої відміни, смерти. Купала і Марена. Одну палять, віддають вогневі, а попіл розсівають на нивах та городах, щоб був урожай, себто відродження. Другу топлять, щоб ішов дощ. Очищення вогнем, очищення водою. Дівчина-земля роздає долю. Парування, що було напевно і найпервісніша форма шлюбу, узаконеного перескакуванням через вогонь. Дівчину-Купалу водять по селі. Сонце-колесо... Інсценізації прадавніх мітів... І ще багато забутих обрядів, згаданих у поученіях короткими словами: „І них много вимислів бісовських брудних на оних зборищах чинять.”¹³⁶

„Вимисли”... Це може оте обрядове купання людности в ріках-джерелах, особливо цілющих у цю могутню купальську ніч? Чи оті вінки із запаленими свічечками, що пускають дівчата на воду, щоб дізнатися про свою долю?

Дарабани, Молдавія.

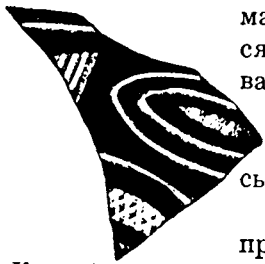
Так було всі ці століття, нарід святкував Купалу, це прадавнє, ще неолітичне, свято, не зважаючи на поучення. Та видко мало було церковних заборон, ще й царський указ 1769-го року заборонив, поліційно.¹³⁷

І хто ж зберіг Купалу, хто доніс естафету з правіків до наших днів? Дівчата! Як уміли, так святкували. Ось пара описів таких свят на початку нашого століття.

У с. Будках на Вінниччині, 1904 рік.

День Купала дівчата святкують невідмінно. Збираються, приносять зрублене деревце вишні чи березки, прибирають квітами й вінками. Зветься воно гільце. Тоді несуть на майдан біля церкви і стають в коло. Посередині дві дівчини тримають гільце, а всі інші ведуть хоровод та співають. Зміст пісень — сватання, весілля. Після того дівчата ламають гільце на гілочки, несуть додому і розкидають по городах, щоб краще росли та родили огірки.

Хлопці є також, вони слухають, ніякої участі не беруть, а так собі жартують, зачіпають дівчат. Дівчата ж при ламанні гільця співають пісні з докором хлопцям, що не зрубали купайлиці. Тоді хлопці зрубають нове деревце і дівчата знов хороводять. Знов ла-

Крутобородинці,
Поділля.

мають, розкидають. Навіть і третє деревце з'являється, але вже того не вбирають. Потім бігають, співають...¹³⁸

Оце й усе.

А ось і друге, це вже зовсім дитяче свято. Сквирський повіт, 1902 рік.

Біля церкви на горбочку дівчатка й хлопчиська принесли вербову гілку. Закопали в землю, дівчатка прибрали гілку вінками з польових квітів. Почали дівчатка співати, ходячи навколо. Хотіли посідати, — а тут дощик. Мерщій принесли соломи, розстелили і, сідаючи, випихали хлопчаків, але ті навратилися й теж посідали. Поспівавши, дівчатка встали, взяли за руки й колом ходили вкруг, кланялися Купайлиці. Три рази обійшли, знов посідали. Так із години: то сідали, то вставали й ходили навколо. Хлопчиська то штовхали дівчаток, то бігали довкола. Все більше гзилися, а коли гульки дійшли до найвищого напруження, хлопчиська з пронизливими криками кинулися до Купайлиці, щоб розламати її. Дівчатка хотіли захистити свою Купайлицю, але — де там! Серед вереску, реготу, криків, лайки затріщала вербичка. Всяке хапало з неї хоч щось... Ще хвилинка — горбок спорожнів.¹³⁹

Велике свято стало забавою дітей. Ці малі охоронці найдавніших вірувань якось то знали, що „так треба”. Не вільно розкласти багаття, то вони назбирали купу кропиви і через неї скачуть. А дівчатка потім несуть Марену (ляльку, уверчену із шмаття) до річки топити, щоб ішов дощ. „Так треба”.

І ці малі жерці таки донесли естафету до нашо-

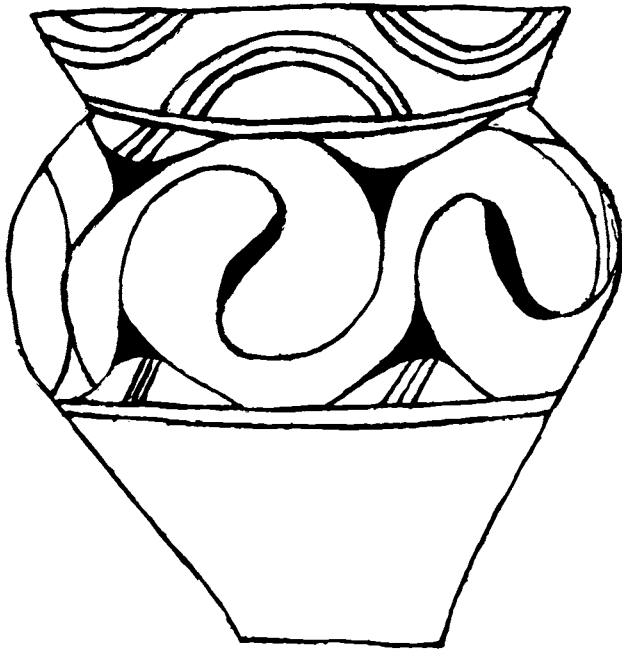

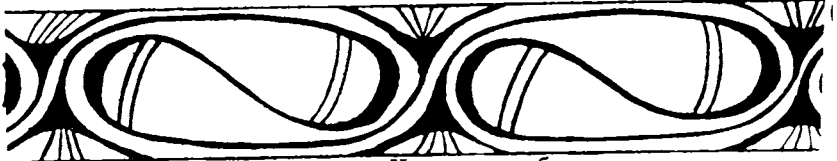
Кудринці, Поділля.

го часу. Починає відроджуватися поезія купальських вогнів. Ось нотатка із 1972-го року:

„Купальські вогні в Києві

Сотні тисяч киян взяли участь у „купальських вогнях”, влаштованих ентузіастами збереження народних традицій у Подільському районі м. Києва. На святі виступали на воді: водяний божок Купа-Купич, дівчина з розпущеними косами в довгій білій полотнянці, Купава, та інші мітичні постаті. Багато човнів були прикрашені вінками із квітів і обладнані на теми народних переказів. Через вогнища стрибали хлопці...”¹⁴⁰

Стара Буда, Звенигородщина, Черкаська обл.

Ой нене, ой Леле...

У другому обряді дівчина-земля зветься ще Л я л я.

Дівчата вибирають з-поміж себе найкращу і оздоблюють її шию, груди, руки та ноги різними зіллям. На голову кладуть вінок із квітів. Це — втілення самої богині Лялі.

Вона так само роздає дарунки, так само навколо неї в'ється хоровод, тільки вона сидить не в ямі, а на лавці з дернини і, крім вінків, біля неї стоять ще сирмасло. Ця Ляля якась інакша. Вона більше доглядає скотарства і його продуктів. Це ж свято вигону товару на пашу, свято Юрія, бога пастухів і черід.

Вражає один дивний збіг. Л я л я — та це ж сама Л е л е, та сама, що збереглася у вислові „Лелечко!“ „Ой нене, ой леле!“ Вислів ставить недвозначний знак рівняння між ненею (матір'ю) та лелею.

То може народна назва святої птиці — лелека — і заховала в собі назву праматері-птиці?

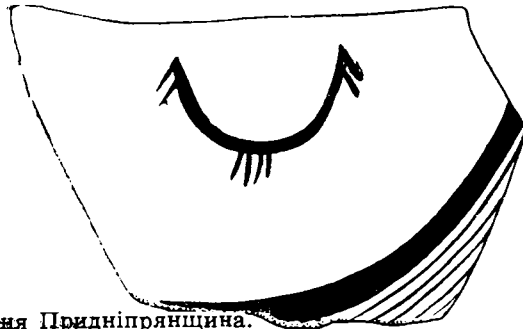
На таке „дике припущення“ наводять деякі знаки з трипільського орнаменту на посуді. Жінки, намальовані на священному посуді, не просто собі жінки, а якісь чудесні, в них не людські руки, а пташині. З трьома пальцями. Якесь пташино-жіноче божество.

А це ось — і зовсім птиці, ширяють у небі.

Може справді в часи, як цей посуд малювався, було в повній силі вірування, що світ походить із яй-

Паволоч,
Житомирська обл

Середня Придніпрянщина.

Середня
Придніпрянина.

ця, а яйце те знесла свята птиця на предвічних водах?

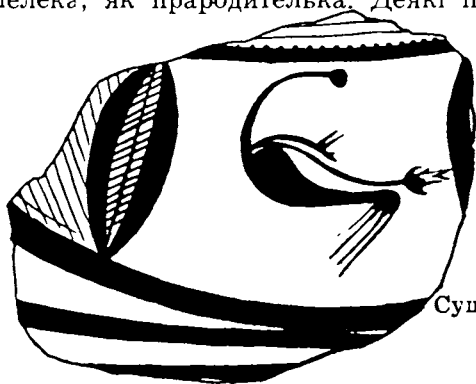
Відгуком такого вірування можна вважати, хоч би й таке прислів'ячко: „Вилинь, вилинь, гоголю! Винеси літо із собою, винеси літо-літечко і зелене житечко, хрещатенький барвіночок і запашний васильочок...”¹¹¹

Отже, все залежить від гоголя. Як захоче, то всі ці розкоші винесе із водних глибин.

Але найяскравіше і найстійкіше в нас вірування, що птиця-лелека — охоронниця тієї садиби, де вона оселилася. Вона приносить у родину дітей, це її, святої птиці-тотема, обов'язок. У сербів вона так і зветься — родá. Борони, Боже, вбивати, а страшно навіть сказати — їсти! Ані не можна зганяти її з осідку. Буде нещастя. Згорить хата. Навпаки, господарі ставлять на стріху колесо, щоб лелека могла собі там звити гніздо. Де оселяється лелека, там і щастя. Вона просто таки зветься малим богом. Ще й скільки тих ласкаво-здрібнелих назов придумано спеціально для цього милого божка: і бузько, і бусько, і боцян, і боцюн... Дітвора на Благовіщення приказує до бусла, показуючи свячені хлібця: „Бусень, бусень! На тобі голвоту, а ти дай нам жита копу”.¹¹²

Чи є ще де такий гармонійний комплекс співжиття птиці і людей? Либонь, ніде нема.

Ба ні, помиляємось! Є країна, де ще виразніше виступала лелека, як прародителька. Деякі племена

Сушківка, Гуманщина,
Черкаська обл.

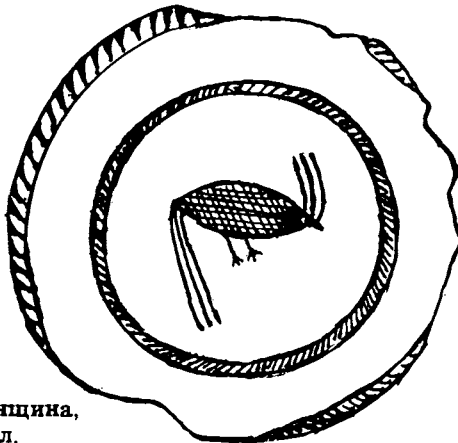
Середня
Придніпрянина.

грецького населення, ще в кінці першого тисячоліття до н.е. вели своє походження від тварин. Згадаймо тільки тесалійців, тих, що виводили своє походження від змії та лелеки.¹¹³

Нам би ця Тесалія не була цікава, якби про неї не згадували часто археологи, що вивчають Трипільля. Це в Тесалії, північній частині Греції (у поселеннях Діміні і Сескло), відкрито подібні до трипільських прямокутні доми та мальовану кераміку... А це ж на ці південні частини Європи поглядають археологи, намагаючись встановити, яким шляхом поширювалась культура, що такими пишними кетягами розквітла на Україні. Про ці країни дослідники говорять, як про споріднені, етнічно та обмінно зв'язані із населенням буго-дністровського басейну.

А то ще були якісь лелеги, що самі себе називали л у л е к и.¹¹⁴ Перед греками-ахейцями Крит заселяли ці лелеги і пелязги. Лелег звали ще карійцями за те, що вони на шапках носили пір'я своєї прародительки, птиці.

Так ниточка за ниточкою переймаємося і ми переконанням, що минуле України, його давнього населення, тісно переплітається із минулим Прикарпаття, Балкан та дальших країн на південь-схід. Але не півночі. В лісові краї понад Волинь і в Полісся трипільці

Томашівка, Гуманщина,
Черкаська обл.

Шипинці, Чернівецька обл.

ніколи не сягали. Зате все тягне їх до півдня, Дунайщини. Тут переплітаються якісь сильні зв'язки.

Карійців (лелег-лулек) джерела впевнено називають фригійськими-тракійськими племенами, вони заселяли обидва боки протоки, що розділяє азійську та європейську частини світу.

Я не фантазую, я тільки в'яжу до купи розрізнені факти. Тож підемо, читачу, далі! Що ми бачимо по той бік протоки? Це ЛЕ, що в нас так гарненько прижилося, воно входить складовою частиною в назви божества всього східно-середземноморського обширу. Справді:

Н і н л і л ь — богиня-земля у шумерській мітології.¹¹⁵

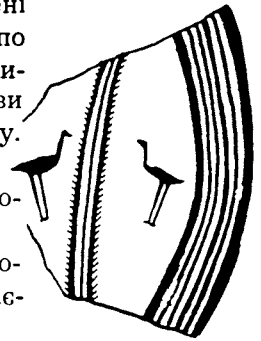
Л е л ь в а н і — богиня-земля у геттів.¹¹⁶ То виходить, що ми говоримо „по-геттському”, коли звертаємось: „Лелечко!”. Це ж та сама Лельвані!

Б е л і л і — стара мудра жінка. До неї звертається із проханням шумерський герой, Думузі.¹¹⁷

Е н л і л ь — головний бог шумерського пантеону.¹¹⁸

І л і — арамейське слово. Бог.

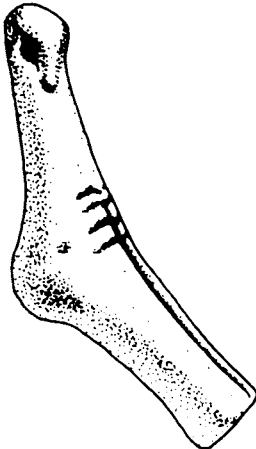
І л і я — біблійний пророк, забраний живим на небо.

Жванець, Поділля.

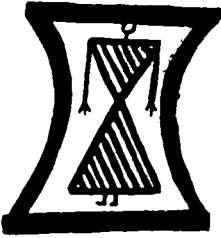
245

Солончени II,
Молдавія.

Намазга-Депе,
Середня Азія.

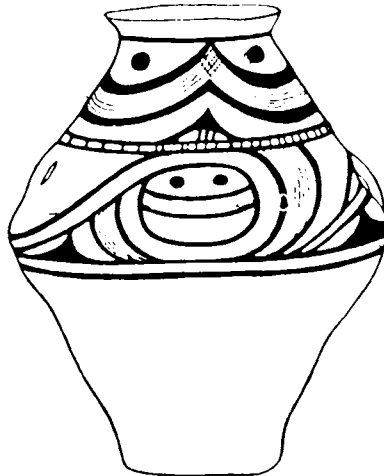
Траян, Румунія.

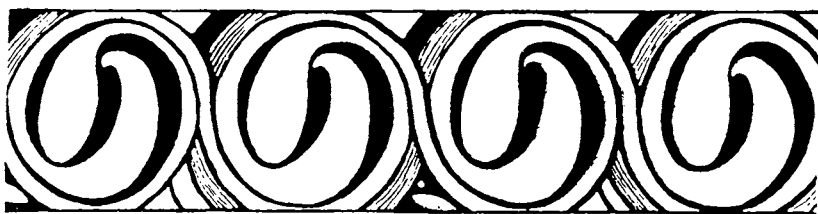
В а а л — бог доізраїльських ханаанітів.

Ця маленька мовна екскурсія услід за звуками ЛЕ, ЛІ, АЛ, чи не показує того шляху, яким діставалося ім'я божества Лель із Східного Середземномор'я і як воно переробилося на нашу хупаву Лялю-Землю, що роздає долю?

Додамо тільки, що в той час, як на Сході божество мало виразно звірині риси, то у нас воно втрачає звірину подобу. Лишилися самі деталі: пташиний ніс, трипальчаті руки, роги...

Стара Буда, Звенигородщина,
Черкаська обл.

Крутобородинці, Поділля.

Ладо, Ладо м'оя...

Можна й ще одним способом простежити зв'язок трипільських племен із південними, аж до Егейських островів та Малої Азії у четвертому-третьому тисячолітті до нашої ери. Ось статуетки із Кікладських островів. Вони, ці статуетки, напевно звалися ладами. Знаємо це із джерел. У карійців (лелег) слово лада означало „жінка”.

„Персональні імена, скомпоновані з „Лето”, зустрічаються тільки в південно-західній Малій Азії. Це ім'я філологи зв'язують із карійським словом лада, „жінка”.¹⁴⁹

Яким чином типове слов'янське слово потрапило аж у Малу Азію?

А може навпаки, — було воно там уже стародавнє, як ще не зформувалося наше Трипільля? Адже задовго до початку Трипільля, у восьмому тисячолітті до нашої ери в Малій Азії вже існували хліборобські поселення із культом Матері Покрови. Деякі з них, як от Чатал-Гуюк, Гасілар, дослідив і описав археолог Дж. Меллаарт,¹⁵⁰ на диво всьому світові. Це відкриття найдавнішої на нашій планеті осілої хліборобської культури справедливо вважається епохальним.

Може то звідти, може відтоді йде тяглість? Адже ж це там, у Анатолії, тисячоліттями пізніше підносяться гетти, носії індоєвропейського складу мови, як остаточно виявили мовознавці. Варто згадати такі слова, як небіс — „небо”, „небеса”, вадар — „вода”

Зерновик.

Бринзени-Циганка,
Молдавія.
Спереду

Збоку.

в а р т а н н а — „обертання”, д у л у г а — „довгий” тощо, щоб відчуті близькість геттської мови і до слов'янської. От чому деякі філологи вважають, що доцільно ввести термін „гетто-трипільські часи”. В третьому тисячолітті до н.е. „анатолійські мови синхронні мові трипільської людности в лісостеповій смузі Східної Європи”.¹⁵¹

Ну, а мови карійців лідійців, лікійців — це вже нащадки стародавніх геттських. І не дивниця, що в них жило староденне, може ще з чатал-гюкських часів, слово л а д а.

„За гетто-трипільських часів Північне і Південне Причорномор'я виявляють ознаки культурно-типологічної споріднености і входять до складу одного ареалу”.¹⁵²

А слово л а д а (рідне і тут, і там), начебто, доказ цієї споріднености. Стає зрозумілим, чому в пізньоанатолійських і в слов'янських мовах чути слово л а д а, а також, чому в нас є таке божество, ЛАДА. Ладу згадують у піснях, вона дарує родинне щастя, вона — Покрова кохання й шлюбу. У Галичині весільні пісні називаються „ладкання”.

У словнику Грінченка слово „Лада” пояснюється так: „Ім'я жіночої істоти, що під ним розуміють стародавнє слов'янське божество”. У веснянках співають про матір Ладу: „Благослови, мати, ой Ладо мати, весну закликати...”

(МАТИ Лада? Вже видно, що дослов'янське і якраз матріархальне.)

На весіллях, як каже Синопис (1674 р.) ... „Ладу поюще: „Ладо! Ладо!” І того ідола ветхую пре-

Паволоч,
Житомирська обл.

лесть дiявольську на брачних веселiях, руками плещуце i о стол б'юще, воспiвають..."¹⁵³

В народнiй уявi образ богинi кохання й весняного сонця злився iз другим образом, також богинi, дiви сонця, Прiї...

Але це вже в порiвняно пiзнi часи, просто на очах у нас, Лада-вона перетворилася на Дiд-Лада-його. А ми ж бачили, що Лада-вона ген далеко старовиннiша. I як вона така давнезна, ще з часiв мовної єдностi Пiвнiчного й Пiвденного Причорномор'я, то не здивуємося, що вiд цього слова пiшло багато похiдних, як от лiпо, лепсько, ладний, лiто, назви країн Лiдiя, Лiкiя...

Але от що! Лiкiя — „країна вовкiв". Назва ця розкриває старезний, ще палеолiтичний шар, тотемнi часи, коли люди думали так: „Ми походимо вiд вовкiв, вовки. — наші предки". I справдi, це в Лiкiї Лето, Зевсову коханку, спобiгло таке:

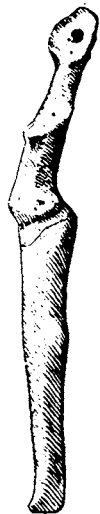
Цю нещасну Лето всюди гнали на наказ Зевсової супружницi Гери, нiде вона не мала притулку. Словом, попала бiдолаха у велику скруту, — а тут прийшов час родити. I хто ж її взяв пiд свiй захист? Зграя вовкiв! I де? В Лiкiї! Вони її охороняли вiд ворожих пастухiв i йшли за нею, щоб їй нiчого прикрого не сталося. Та й сама вона обернулася на вовчицю, i ото там десь i породила двiйнят: Артемiду та Аполлона.¹⁵⁴

Чусте? Який гучний палеолiтичний резонанс! Жiнка-вовчиця, мати двох богiв... Та й син її, Аполлон, мiг обертатися на вовка при потребi...¹⁵⁵

То не дарма ж ще в неолiтичнi часи люди, готую-

Сабатинiвка,
Кiровоградська обл.

Могилiвщина.

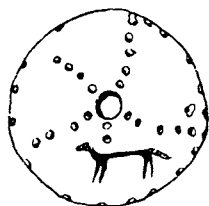

чись до святої вечері із дванадцятьох страв, закличали конче й вовків! Усіх предків кликали, але конче чомусь саме вовків просили, щоб прийшли з нами ввечерю споживати.

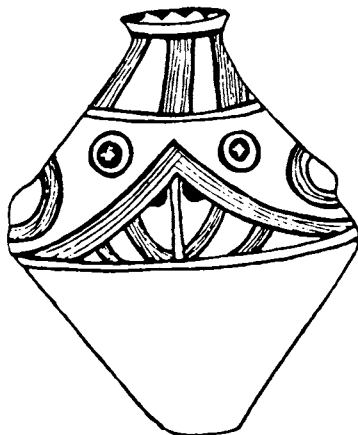
З цього всього видно, що Лада неймовірно старовинна, не тільки із хліборобського неоліту, але ще з давньокам'яного віку святість, ще з тих часів, коли не було ніяких свійських тварин, навіть не приручили ще собаки. Із тих часів, коли в свідомості палеолітика поняття самиця-мати-вовчиця-жінка зливалися в одне щось ціле і мало один звуковий вияв.

Тотем вовка-вовчиці був, либонь, довготривалий, бо він так в'ївся у підсвідомість людини, що навіть у ХІХ-му столітті, навіть у ХХ-му виринає цей образ у фантастичних комбінаціях. Широковідомі повір'я та перекази про вовкулаків, перевертнів, що здібні вмить перетворюватися на людину, а з людини на вовка. (Так, як це вміла Лето.) Таких оповідань ходило безліч, і багато їх записано в етнографічних збірниках. Ще й досі з тих часів жива звичайна собі сучасна приказка: „Про вовка помовка, а вовк у хату!”

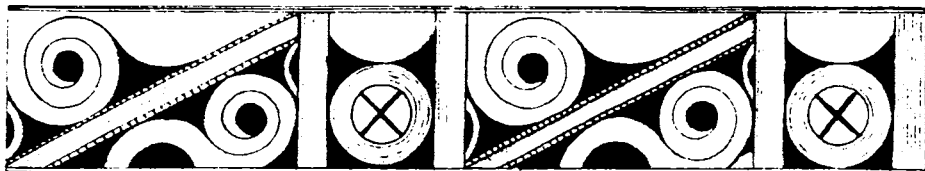
Чи еволюція, яку пройшло старовинне божество — від вовчиці до Дід-Лада — не показує, яка живуча ця предковична Лада?

Райки,
Житомирська обл.

Крутобородинці, Поділля.

Шипинці, Чернівецька обл.

Моя матінко, моя П'ятінко...

Десь попереду згадувалася діва сонця, Прія.

Прія? Що за Прія така? Такого й слова нема. Ну, ще десь там у чехів, як розказували дослідники 125 років тому, була якась невиразна богиня Прія, а в германських сагах — Фрігг, Фрея — богиня сонця.¹⁵⁶

Але то тільки здається, що цю затишну й ласкаву богиню забуто, замулено в непам'яті. Вона живе й далі, дуже своєрідно. У нашій щоденній мові. І всі її слова цілком виразно малюють її саму та обсяг її володінь. Вдумаймося тільки: слово *праця* веде за собою слово *прясти*, *пряжа*, *пряля*, *прядиво*, *пряслиця*. Іншими словами, Прія — діва прядіння.

Та хіба тільки? А *прати*, *праник*, *прачка*? Ага, то це покрива прання білизни.

А от *прятати*? — О, то це богиня чистьох!

Ну, а *пряжити* (молоко, зернята чи що)? — Вона — господиня біля печі.

Ці слова окреслюють коло жіночої хатньої праці. То це, видно, якесь жіноче матриархальне божество, покрива хатніх справ?

Словом, *праця* це Прііна домена. Але *пріє* мна, радісна. Так воно й було. В праці — творчість, вдоволення. Протилежно — *робота* походить від „раб”, підневільний, примушений. Коли тобі безконечно турукають: „робота, робота, робота!” — на всіх

251

Незвисько, Івано-Франківська обл.

перехрестях, — тоді вся приємність праці випарюється і перетворюється на безвихідність роботи.

А щоб сказати про когось щось гарне, знову несвідомо згадуємо богиню Прію. Кажемо: *п р и я т е л ь, п р и я з н и й*. А в словнику Грінченка є навіть слово „Прічка”, що означає „мила”, „наречена”. Може — „Прієчка?”

Коло Пріїних володінь поширяться, коли пригадаємо собі такі слова, як *п р а в д а, с п р а в е д л и в і с т ь, п р а в е д н и й*. Ці слова характеризують Прію, як покрову високих моральних чеснот.

П о р я д о к, п о р я д к у в а т и, в п о р я д ж а т и, у п о р я д к у в а т и. Ці слова ясно кажуть, що Прія — володарка великого господарства, провідниця колективу, роду-племени. Це підтверджують і такі слова, як *п р а в о, п р а в и л о, у п р а в а* тощо.

Словом, усе, що справедливе, правдиве, управляє за праведними законами-правилами, все це називається її іменем. Все, що не безладдя, це від Прії.

Отже, вона — Мати-Господиня, що всьому дає лад. Але далші слова розкажуть нам, що вона — велике божество. Ім'я Прії прикликають, коли треба ствердити свою невинність чи дати урочисту обіцянку. Тоді складають *п р и с я г у*.

Прію кличуть у свідки, на неї покликаються, коли запевняють, що кажуть правду. „*Єйбо-П р и с ь є й бо!*” — прикликають у свідки три божества: Єй, Прію, Бога. Інші варіанти цієї присяги: *П р и с я й б і, ї й п р а в о . . .*

П р а з н и к — свято Прії. Я чомусь думала, що це слово — русизм. Аж — ні! В народній мові воно

цілком рівноправне із словом „свято”. Це старовинне слово, може ще із „трипільського словника”.

У святцях Богоматір Діва Марія називається П р и с н о д і в а. Слово „присно” перекладається із слов'янської, як „завжди”, „вічно”. Чи Приснодіва не те саме, що Прія-діва, себто Прія-богиня? Може вона мала ще назву П р и с. Адже оте „прис” — складова частина стародавньої назви Дніпра: Д а н а + П р и с. Ріка Прис або богиня Прія?

А ще й такий здогад: може це були племена Дана і племена Прис, що змішувалися? Гай-гай, які це далекі часи! Як у них проглянути? Що зашифровано в стародавній назві Дніпра?

Але видніше нам змішування культу Богоматері й Приснодіви, себто Прії діви, Прії богині. Це змішання сталося тому, що нарід ніколи не переставав вірити у своїх давніх дів і покров. Сам авторитетний свідок такого процесу, Григорій Богослов, у XI-му столітті розказує, що погани помішали Богородицю з рожаницями і ставили трапезу Богородиці із крупичного хліба, меду, сиру й добровонного вина, думаючи, що це вони ставлять рожаницям. І так за кілька століть ці два божества злилися в одному слові Приснодіва.

Навіть у „Слові про Ігорів полк” є сліди цього змішання. Князь Ігор після всіх своїх пригод, уже в Києві, їде Боричевим Узвозом помолитися до святої Богородиці Пирогощі. Ось саме тепер археологи розкопують цю церкву — Успенія Пирогощі (побудовану 1132-1136 р.). Дослідники витолкували назву „Пирогоща”, як складену із двох слів: п и р о — пшениця (кажуть вони), а „гоща”, мовляв, означає „купець”,

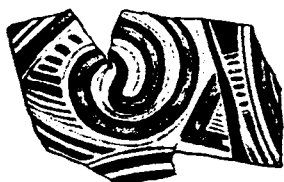
„гость”. Мовляв, „купці пшеницею побудували”...¹⁵⁷

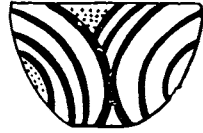
Ну, це вже зовсім нікчемно! Го щ а це ж „господина”. У грецькій мові вона трохи інакше вимовлена, Г е с т і я. Абсолютно це не значить, що ім'я Гоща запозичене з Греції. Пора вже відмовитися від застарілого уявлення, що все подібне на грецьке чи латинське — запозичене. Пора звикати до правди, що все це йде з одного кореня, з одної прамови. Гоща (погрецькому Гестія) — оце ж вона сидить у трипільській модельці-хатці на кріселку біля печі. Вона — охоронниця домашнього вогнища, як і Гестія, як і римська Веста.

Що вона — Гоща, показує навіть таке слово, як п р и г о щ а т и. Це її обов'язок ласкаво зустріти і пригостити чужу людину в хаті. А що чужинця гостять, то й на нього перейшло це означення: „п р и г о щ е н и й”, „г о с т ь”.

Це теж цікаво, що в XII-му столітті ще існувала ця Гоща. Напевно князь Мстислав побудував храм Успенія Богородиці на тому самому місці, де попереду було капище Прії-Гощі чи Пирогощі. Так на новий храм і перейшла стара назва. У свідомості людности два поняття злилися в одному: Приснодіва. Люди XII-го століття дуже легко освоїлися із Приснодівою, бо вона й так була їм одвічною покровою.

А в XX-му столітті хіба не так? Мало чи не в кожному селі урочисто святкували храмове свято Покрови. Свято це мало виразно родовий характер: всі жінки приносили до церкви „мисочку” і за столом засідали та споживали жертвний обід усі, всі, особливо старці та жебраки. В честь Покрови.

Були там і калачі та паляниці з пиро (пшениці), і пироги з різною начинкою, і пірники та пряники для дітей.

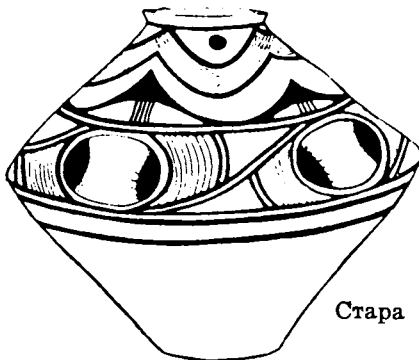

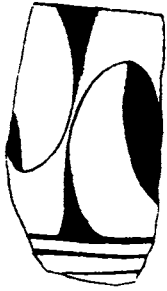
Але цей величний образ прадавньої матріархальної Прії, буде неповний, як ми не озирнемось довкола і не пошукаємо їй відповідників у інших широтах індоєвропейського світу.

Ми не помилилися. Прія, тільки в іншій вимові, — Фрея, Фріг — є і в наших сусідів, а саме у германській мітології. Щобільше, — їй присвячено день у тижні: фрейтаг (німецьке), фрайдей (англійське). П'ятницю.

Якщо так, якщо у слов'янській та германській давнині було та сама божество (Прія-Фрея), то треба думати, що давність його належить до часу, коли ще не розпалась слов'янсько-германська одність. А ось і скандинавські саги. Там є свій бог — Фреср (вже очоловічене божество в процесі патріархалізації), він має вигляд сонця-вепра. Або (в пізніших часах) Фреср їде на вепрі.

От тут то ми й докопалися до давнішого значіння цього божества! Виявляється, це — сонце! І справді, у німецькій мові це — „жінка-сонце” (фрау зонне). Та й у наших колядках воно — жінка.

Шипинці,
Чернівецька обл.

Ой, на ріці, на осоці,
Там плаває кленовий листок,
На тому листку написано три письмечка.
Перше письмо — ясен місяць,
Друге письмо — ясне сонце,
Третє письмо — ясні зорі.
Ясний місяць — сам господар,
Ясне сонце — його жінка,
Ясні зірки — його діти.
Добри вечір!

А ось і приказка: „Зимою сонце, як мачуха, світить і не гріє. А літом вона — рідна мати”.¹⁵⁸

Не диво, що в нас тільки до сонця прикладається епітет праведне. У цьому слові зберігається ім'я Прії. Можна почути часом такий проклин: „А, щоб ти не дждав сонця праведного побачити”. Варіант: „Щоб над тобою світ не світив і сонце праведне не сходило...”

Але нас цікавить, чому в скандинавських сагах це сонячне божество — вепр. І тут перед нами відкривається ще давніший шар. Ми пірнаємо в ту імлу, де ще не було різниці (в уяві) між людиною, звіром чи то навіть сонцем. Виявляється, що свиня, така тепер упосліджена тварина, якою навіть лаються, коли хочуть дуже дошкулити, вона була в ранзі сонця в ті далекі-предалекі часи. Так, у самому її імені є звук СВ, що складає основу всіх хороших слів: світло, сьайво, світ, сонце, ясно, свято, сварга (санскритське), що й значить „небо”, „сонце”. Ну, і Сварог, і Сіва — богиня-сонце, Сяюча.

П'янишкове, Гуманщина, Черкаська обл.

А найближче до теми слово *порося*, себто „маленьке прісня”. (Згадаймо латинське „порк-свиня”.) Порося має ритуальне значіння у великодніх свячених стравах, поруч із бабою-паскою та крашанкою-писанкою. До церкви у Великодню ніч порося несли святити убрane у барвінок. На Волині співають:

*Ой, барвінку, барвіночку,
Покажись, мій голубчику,
Нехай я тебе нарву,
Поросяті голову уберу...*¹⁵⁹

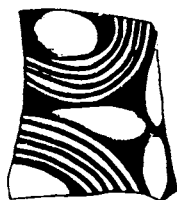

Сучасна українська писанка із знаком сонця, води й зерна.

Так то богиня Сонце мусить тепер задовольнятися поросятком, убраним, правда, у барвінковий вінок.

Але поросяті, як земному втіленню божества, віддається шана й іншим способом. Недоїдене за святки свячене порося несуть у поле на озимину і там треба його доїсти, а кісточку закопати, щоб жита були буйні та високі.¹⁵⁹

А знаєте, з якого часу це ведеться? Із неоліту. Он у неолітичному поселенні з четвертого тисячоліття до нашої ери, у Гайворон-Поліжку (Вінниччина), виявлено теж яму із жертвними кістками: черепами й кінцівками чотирьох оленів.¹⁶⁰ Закопано їх, либонь, для того, щоб оленів народилося знову, багато. Пошана до кісточок свяченого поросяті й закопування на ниві, щоб був добрий урожай — це вже блідий відгомін колишніх повнокровних вірувань, де сонце утожняється вепрові, де богам сонця приносили у жертву саме вепрів (у греків — Аполлонові, Геліосові, у скандинавів — Фресрові...). Та й у нас колють на

Поливанів Яр, Чернівецька обл

свята кабана: ковбаси, холодець, шинки і кров'яні кишки — все це ритуальні страви . . . Дослідники-знавці не раз підкреслюють у своїх працях толкування свині, як символу сонця, у основі повір'їв і обрядів.¹⁶¹

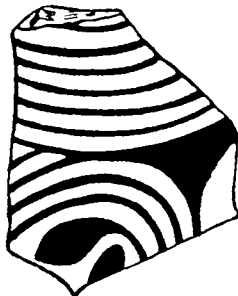
Від неоліту до бронзової доби — далека дорога. Але ще в геттів (середина другого тисячоліття до н.е.) богиня Сонце була найвищим божеством. „Вона — цариця неба й землі, господиня країни Гатті, господиня царів і цариць, найголовніша патронеса геттської держави”. Місто, їй присвячене, називалось Арінна.¹⁶²

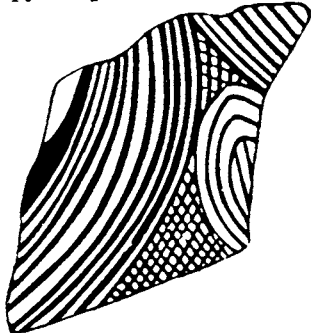
Візьмімо ближчі часи, вже всім відому мітологію, таки з індоевропейської криниці, записану в недавні часи. Ось у індуському пантеоні є добра деві Парваті, а її аспекти дуже різноманітні. Вона — сама Велика Мати, „всемогутній жіночий принцип, що вважається фундаментальним і домінантним елементом Всесвіту”.¹⁶³

Парваті — індуїзоване звучання тієї ж богині, Прії.

Та ми знаходимо Прію трохи ближче, ніж у індуському пантеоні. Це ж та сама Афродіта, всім відома богиня кохання й жіночої краси. От, не думала наша якась Парася, що вона зветься іменем богині кохання, Афродіти!

Звідки тут узялася Парася? — запитаєте. А так! Хоч Прія і розпливлася в нашій мові у багатьох словах (а це вже само свідчить про її велику давність), — то замість с Параскева, яку нарід називас по-різному: П'ятниця, П'ятінка. Аякже! Так само, як і „фрейтаг” і „фрайдей”. І свято цієї богині — п'ятниця.

П'ятницю шанують так само, як і Божу Матір. Скажемо точніше: культ П'ятниці ще недавно був дуже міцний. У минулому столітті, — оповідає у своїй книзі етнограф А. Терещенко, — у Стародубі на Чернігівщині водили під час церковних ходів жінку із розпущеним волоссям і приносили їй дари. Так само водили жінку й по селах. В першу п'ятницю по Великодні збиралися біля церкви і правили молебінь святей П'ятниці у каплиці, що так і звалася П'ятниця. Виносили образ П'ятниці, прибраний стрічками й намистом, квітами та запашними травами. Тиснулися, щоб поцілувати, щоб дістати з образу зілля. Варили його і цей навар вважався ліками від усіх хвороб. Давали пити невигойно хворим.

Будували їй каплиці і коли яка біда — звертали-ся до неї. Молитви до П'ятниці носили на шії.¹⁶¹

А тепер хіба нема церков, посвячених П'ятниці? У Львові на вулиці Б. Хмельницького є церква святої П'ятниці.¹⁶⁵

Був ще звичай годувати святу П'ятницю (значить ставити їй жертву?). З четверга на п'ятницю господиня застеляла стіл білою скатертиною, клала хліб, сіль, кашу і юшку в горщику, накриту мискою, ложку... Це — для П'ятниці.¹⁶⁶ Пригадаймо, що так і в XI-му столітті жінки приносили дар рожаницям і клали перед образом Богородиці, думаючи, що це і є рожаниця-покрова... А ще догадаймося, що оті

розмальовані миски-гличики у трипільців для цього й служили, їх для того й малювали, щоб було в чому годувати своїх берегинь.

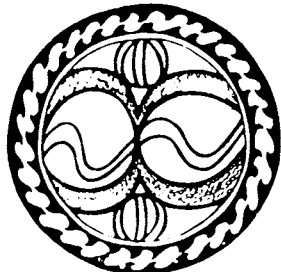
День богині —п'ятниця. В п'ятницю починався русальний Великдень. Весілля починалося у п'ятницю. Дослідники кажуть, що до християнства не неділя була святом, а п'ятниця.¹⁶⁷ Є сучасне повір'я, що сон із четверга на п'ятницю — віщий, має до неділі збутися.

У народі збереглося багато повір'їв, що в п'ятницю не можна робити. Ніякої грубої роботи — ні пряти, ні прати, ні рубати дрів, ні ловити рибу, ні збирати в лісі гриби та ягоди... Все це — великий гріх! П'ятниця гнівається на тих, що не святкують. Хто шив у п'ятницю, того П'ятниця карала задирками, ногтеїдом, корчила руки. Миші гризли прядиво, рвалися у прядільниць нитки, полотно виходило гнилим...

Навіть співати в п'ятницю не можна, гріх. Ось як звертається молодичка до богині, люляючи немовля:

*Пстонько-гівонько, прости мою душу,
Бо я своїй дитинці заспівати мушу...
Пстонько-гівонько, прости мою душу,
Хоть я маю гріх великий, заспівати мушу...
Пстонько-гівонько, прости мені нині,
Бо я мушу заспівати маленькій дитині...¹⁶⁸*

Не можна в п'ятницю розчісувати волосся. Як якій дівчині щось приключиться, зараз її питають: „Де ти, дівко, свою долю у п'ятницю проспівала?”

Касенівка, Київська обл.

А це повір'я я знала, як була ще малою: як у п'ятницю дуже веселишся, то до неділі будеш плакати. Хто мені це сказав? У повітрі носилося. А це ж культ П'ятниці.

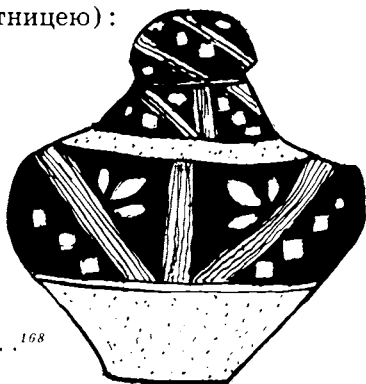
П'ятниці приписували великий вплив на худобу, приносили їй очисні жертви, правили їй службу Божу.

А хто особливо благає П'ятницю, то це дівчата. Одна просить (змішуючи Діву Марію із П'ятницею):

*Свята Покрівонько,
Накрій мені голівоньку,
Та хоч би вже й онучею.
Най ся дівкою не мучу...¹⁶⁹*

А друга:

*Пстонько-гівонько, прости мня, прости мня,
А з ким я сі закохала, поблагослови мня...¹⁶⁸*

Кліщів, Вінницька обл.

Коли жінка родить, вона просить:

„Порятуй мене, свята П'ятінко, поможи!”

„Моя матінко, моя П'ятінко!... — звертаються до неї і в похоронному лементі.

П'ятницю уявляють високою худю жінкою. Вона ходить поміж людьми, заходить у хати і просить, благає, щоб у п'ятницю не робили, бо їй болить. „Так мені тісно, так трудно, що ви мене не почитасте!” В народі збереглось багато оповідань про відвідини П'ятниці. Ходить вона по селах поколота голками, насвердлена веретенами — винні кравчині і пряхи. Коноплі прядуть — їй очі запорошують.

А що П'ятниця і сонце в народній уяві одне, то маємо дві однакові, а проте різні пісні:

*А в Римі, Римі та й Русалимі
Плакала П'ятнойка перед милим Богом:
„Не буду, Божейку, людей освічати,
Бо мене не хотят люди шанувати,
На мене, П'ятнойку, люди не вежают,
На мене, П'ятнойку, діжу розчиняют” . . .
„Освічай, П'ятнойко, як-с освічала,
А я буду знати, як заплату дати . . .”¹⁷⁰*

*Ой, скаржилося світле сонейко,
Світле сонейко милому Богу,
„Не буду, Боже, рано схожати,
Рано схожати світ освічати,
Бо злі газдове понаставали
В неділю рано дрова рубали,
А ми до личка тріски тріскали.”
„Світи, сонейко, як єсь світило,
Буду я знати, як їх карати,
На тім світі, на страшнім суді . . .”
Бо злі газдині понаставали,
В п'ятнойку рано хуста зваряли,
А ми на лице золу виливали,
А злі дівойки в неділю рано
Коси чесали, а ми до личка коси метали . . .”¹⁷¹*

А скільки ж то оповідань! Ось одне:
Іде чоловік, доганяє гола дівка і каже: „Я — П'ят-

262

ниця!" На грудях костриця і клоччя. „Оце котрі люди мнуть та прядуть у п'ятницю, то воно сіда мені на серце. Я не помагаю тим, котрі не шанують п'ятниці святої ні в полі, ні в дорозі, ні вдома. Скажи жінкам, щоб шанували п'ятницю, тоді я буду їм у поміч.”¹⁷²

Багато оповідань і про те, як П'ятниця карає неслухняних. Вона добра-добра, просить-просить, — але й не терпить порушень, карає немилосердно і далека від всепрощення. Корчить руки, насилає різні немочі тощо. „Тій жінці, що пряде у п'ятницю, на тім світі пробивають горло клоччям...”

З усіх вірувань і повір'їв визирає образ цілком реальної людини-богині. Вона добра, допомагає у всьому, а коли не слухають, то безжально карає. Від неї залежить, як уродить земля. Її благають відвернути посуху, зливу, неврожай... У п'ятницю не оруть, бо це Матері Божій щоки оруть... Із цього повір'я видно, що образ П'ятниці зливається із образом християнської Приснодіви, Покрови.

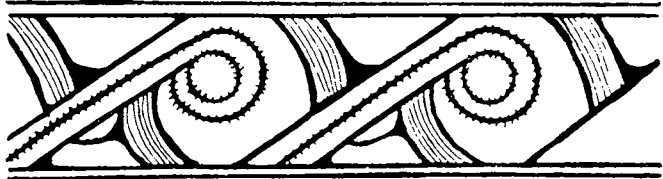
І скажіть, чи не живе в нас Трипілля сьогодні, у XX-му столітті?

Шляпинці,
Чернівецька обл.

Петрени, Молдавія.

Петрени, Молдавія.

Варвара ночі ввірвала...

Варвара ночі ввірвала, а дня приточила, — невідмінно почувте десь так після 15-го грудня... Ще одна прадавня Покрова, захована під іменем святої Варвари. Тепер навіть трудно вловити, в чому і чим вона допомагала людям, але з того, що вона управляє космічними силами і може ніч увірвати, а дня приточити, виглядає, що це щось дуже величне. Образ із Всесвіту. Цей образ підтверджується такою лірницькою піснею:

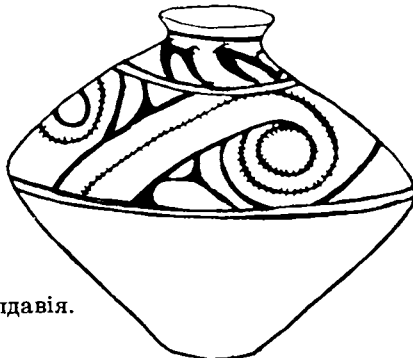

Сучасна писанка

*Зійшла зоря посеред моря,
То не зоря, лише свята Варвара...¹⁷³*

Справді, грандіозний образ. Безмежне море, а над ним сяє на весь світ велетенська зоря. Варвара.

Ще знаємо, що святій Варварі вариться каша. А каша — обрядова страва при всіх найважливіших моментах людського життя. Ще задовго до того, як дитина вродиться, свята Варвара на тому світі годує її кашею. Як уже вродиться, баби й молодіці приносять на христини кашу. Підносять цю кашу три рази до стелі (Пам'ятаєте трипільські вазы, як п'ять жі-

Петрени, Молдавія.

Сучасна писанка

нок підносять догори велетенську чашу?) і промовляють заклинання:

„Як у полі туман, так хай буде немовляті щастя й талан”.¹⁷¹

У весільному обряді молоді не доторкаються ні до чого, що наставлено на столі, а ритуально їдять кашу.

Умерла людина — відпроваджують її на той світ. То при цьому мусить бути коли во (також каша), всім по ложці.

І так ця богиня у вигляді каші, колива, куті не відступно при людях у всіх головних датах біографії — до народження, і після смерті. Каша це ж найстародавніша варена страва із зерна, вона з тих часів, як люди ще не навчилися розмелювати зерно, а варили його цілим, як є. То значить — ще з дотрипільських часів.

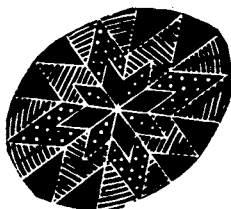
З усього цього видно, що це якась дуже архаїчна Покрова, навіть ім'я її замулилось у непам'яті, а тільки збереглося у вигляді обряду-каші. Чи не найперший це вияв обожнювання зерна-тотема?

А може це її образ відтворювали трипільці, як уміли отой велетенський Всесвіт, де є небо і простір, і земля?.. А одночасно — чотири сторони світу. В цілому — лице богині.

Ми губимося в здогадах, — хто вона така, ця Варвара, — а тим часом це ж так ясно! Лірницька пісня точно каже, що під іменем святої Варвари захована Зоря. Ця Зоря не хто, як велика богиня стародавнього хліборобського пояса (що до нього належало й Трипільля), А с т а р т а. В Біблії Астарта — небесна цариця, їй жінки печуть книші із її образом (Єремія, 44,

Троянів,
Житомирська обл.

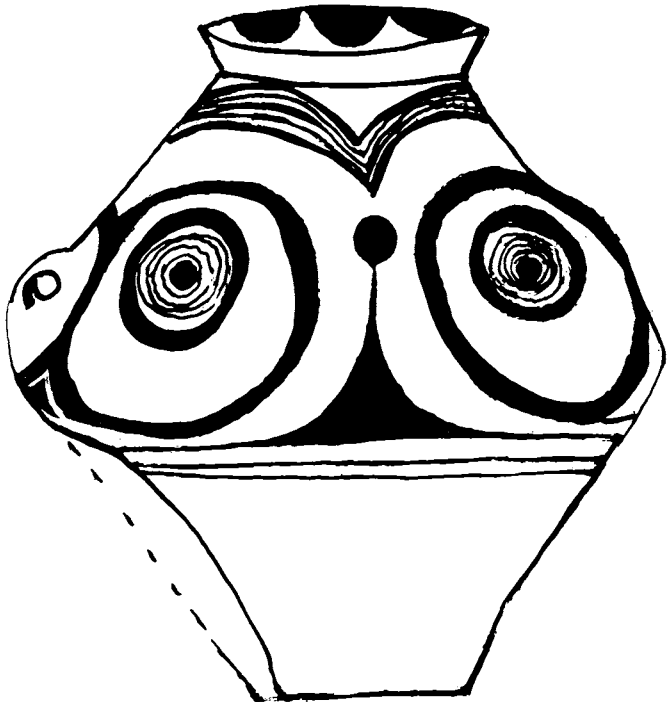
Сучасна писанка.

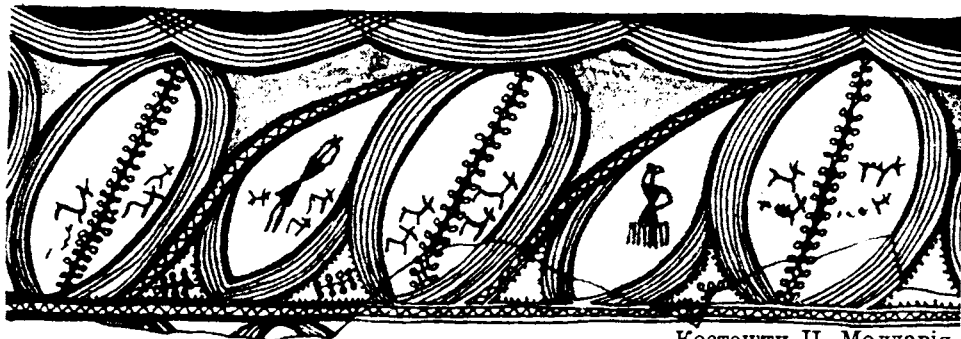
Кукутені, Румунія.

18-19). У нас вона — ота перша зірка в небі на Свят-вечір. Засяє — тоді й сідають до святої вечері; іншими словами, вона теж присутня на цій вечері, а кутя — її хлібний вияв.

Тепер зрозуміло, чому вона „нічку ввірвала, а дня приточила”. Бо їй, цариці небесній, захованій під псевдонімом „Варвара”, і належить навести порядок у космосі в дні зимового сонцестояння, у такий критичний момент, коли сонце геть-геть втрачає свою силу і треба допомогти йому відродитися...

Петрени, Молдавія.

Костешти II, Молдавія.

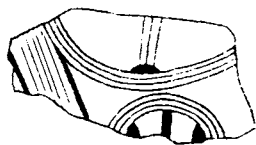
Наша Маланка Піддністрянка...

Ще менше збереглося переказів про іншу мітичну жіночу істоту, що зветься Маланка. А яке її давніше ім'я? Невідомо. Знаменно тільки те, що увесь український світ святкує Маланку напередодні Нового року, себто Василя, — вже чоловічого представника народженого сонця. І так ці два імени, Маланка й Василь, зв'язані в мітології із сонячним народженням, із зимовим сонцестоянням, із циклом зимових свят, із радістю, що сонце послухало коляд-закликів, вертається назад і починає набирати нової життєдайности.

На Маланки обрядово печуть млинці, варять вареники.

*Ой, на Маланки печуть оладки,
Чи спекли, чи ні, дайте й мені...¹⁷⁵*

*Наша Маланя ясна, красна,
Наварила пирогів із сиру з маслом...¹⁷⁶*

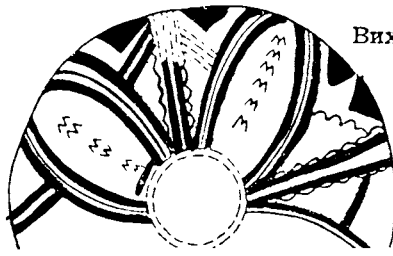
Шипинці,
Чернівецька обл.

кажуть жартівливі щедрівки. Бо й усе Маланчине святкування жартівливе, з видумасами, із музиками і всякими діями. Ніякого церковного сюжету, він ущерть світський, побутовий.

267

Шипинці, Чернівецька обл.

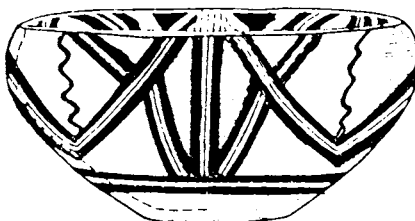
Вихватинці, Молдавія.

*Красна Маланка, ще кращий Василько,
Ой, Василю, Василю, чи ти любиш Маланку?
Красна Маланка качура пасла
Доки не стало вечоріти, зоря не згасла.
Качура загубила, шукаючи зблудила,
Виблудила в чисте поле, там її Васильчик оре...¹⁷⁷*

Тематика, як бачите, сільська побутова. І сама Маланка, це жінка, що хазяює, качура пасе. А крім того, вона гостро пильнує, який порядок тримають жінки в хаті, в господі. Тільки чомусь пам'ять про це зберігається у шаржованому оформленні. У селах над Дністром існує таке лицедійство:

Хлопець вбирається в жіночу одягу і стає „Маланкою”. Пара йому — „Василько”. Ще беруть із собою „діда”, теж такого самого доскоцького хлопця, чіпляють йому бороду, вуса, горб, оперізують перевеслом, дають у руки дерев'яну шаблю, а на плечі чіпляють торбу... Ще з ними й музика, що грає на скрипці. Ця компанія лицедіїв ходить на Маланки по селі щедрувати. Їм виносять надвір, хто що має. Але Маланка ще мусить зайти до хати, там вона порядкує, аж курить: замітає, миє посуд... А борони, Боже, нічого не дати! Тоді Дід скочить у хату, порозливає воду, поперекидає горшки, хвицьне, як кінь, піч і втікає. Тому господині ховають від Маланки і її товариства геть усе: віники, миски тощо, бо ускочать і нароблять такого рейваху, що після них треба три дні прятати...

А ще в інших селах на Дністрі зберігалися пов-

Вихватинці, Молдавія.

ніші лицедійства. Із Маланкою ходять по селі не тільки Василько й Дід, а цілий почет: ведмідь, журавель, коза. Вони тягнуть плуга, несуть інше хліборобське знаряддя, з музикою вносять все це в хаті і там „орють”, „сіють” . . .

Тут уже Маланка не лише добра хатня господиня, а й оре та сіє. Їй у цьому допомагають дикі й свійські звірі та птахи. З якої це епохи дійшло до нас це дійство? А може це тільки уламок якогось величного? (Записано в кінці минулого століття, 1878 р.)¹⁷⁸

Крім того, Маланка, конче зв'язана з водою. Може дійство забулося, але пісню співають і далі.

*Наша Маланка в Дністрі була,
В Дністрі була, воду пила,
На камені ноги мила,
Тонкий фартух замочила,
Повій, вітре, буйнесенький
Та висуши фартух тонесенький,
Повій, вітре, як так, як так,
А висуши фартушину, як мак.
Повій, вітре, на болото,
А висуши фартух, як золото,
Повій, вітре, по дубині,
Висуши фартух на мені.
Наша Маланка неробоча,
На ній сорочка парубоча . . .¹⁷⁷*

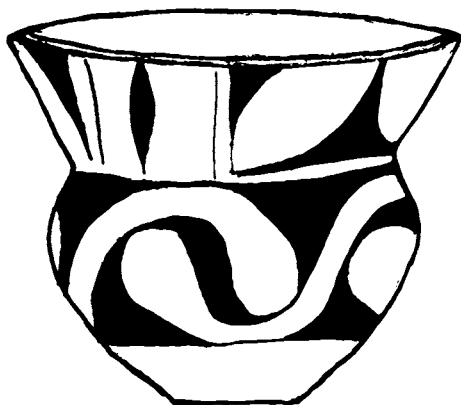
Кліщів,
Вінницька обл.

І так виходить, що Маланка вже й парубок. Тільки він конче мусить прийняти жіночий образ, як при-

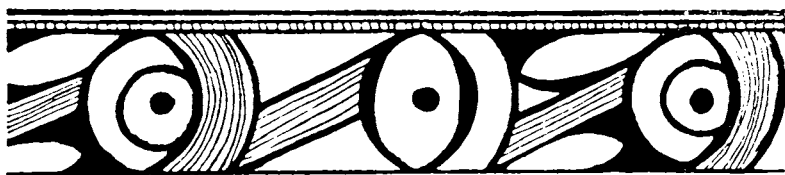
ходить час виконувати важливі новорічні обряди. Обряди ці давно вже перетворилися в жартівливі лицедійства, але в минувшині то були священні магічні ритуали із багатим змістом. Сама богиня виступає в них, як вода, як господиня всякого звіра та птиці, як основниця хліборобства... Чи не сама Діва? Та що ж, довелося стати Маланкою, ще й у парубочій сорочці.

Ой, лелечко, які тепер часи настали!

А ще знаменно те, що найповніше ця конкретна пам'ять про богиню збереглась на Дністрі, на корінній трипільській землі.

Володимирівка, Гуманщина,
Кіровоградська обл.

Петрени, Молдавія.

Хлібець святий, як сонце...

Перед нашими очима пройшли берегині — Діва, Дана, Гоя, Земля, Купала, Лада, Лель, Прія, Варвара, Маланка... Одні забуті, другі перейшли в щоденну мову, як звичайні іменники... Неповні, бідні відбитки тих, що панували колись. Риси їх визбирані по скалочках із народного спогаду, переказу, повір'я. А скільки вже цілком забутих!

Не забуте тільки хлібне божество.

Цікаво, чи є ще де нарід, що й кроку не ступить без хліба святого? Жадна подія в нас не обходить-ся без хліба. Ця святість присутня у всіх урочистих, обрядових, побутових, трудових, буденних, щоденних хвилинах. Навіть як ішли в гості, то несли з собою, коли не паляницю чи калача, то хоч книша, або пампушку, — щось із свого печива. А що вже казати про такі події в хаті, як родини, христини, весілля чи похорон! Хліб, його священна субстанція, йде з українською людиною від народження до самої смерти. Хліб — святий! І це маніфестується на кожному кроці.

Із нашого власного досвіду і з записів у етнографічних працях насувається на нас така лявіна при-

Дерев'яне, Середня Придністрянщина.

271

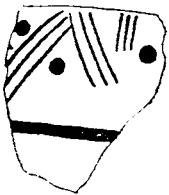

Орнаментований зерновик.
Петрени, Молдавія.

кладів, що годі їх усіх убгати в цю маленьку повість. Краще виберім один аспект цієї неозорної теми, а саме: часто читаємо, що хліб — жертва, подяка божеству, умилостивлення божества чи як там.

Але ж хліб не жертва, а само божество! Це видно навіть із одної його назви: збіжжя, себто сукупність божества. До нього й ставляться не як до мертвої речі, а як до живої істоти. Коли скибка хліба випадково впаде на землю, вважають це за великий гріх. Підіймають і цілують три рази, кажучи: „Боже, даруй мені!”¹⁷⁹ Починаючи нову хлібину, кажуть: „Господи, благослови!” Через це саме не можна класти хліб „догори ногами”, бо він же — жива істота. Не можна залишати наніч непокритим, бо хліб теж спить. І справді, у тій хаті, де вже навіть і забули про це вірування, хліб завжди накритий біленьким платочком.

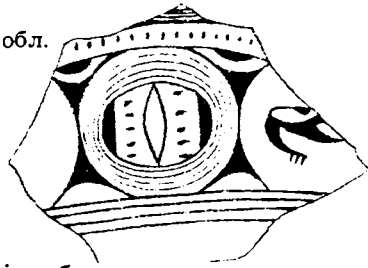
Шипинці,
Чернівецька обл.

Іншими словами, українська людина плекає культ хліба, як свого найбільшого божества. З якого часу? Вже ж не пізнішого за неоліт, коли люди втямили, яке то добро — визволитися від випадку збиральництва, уміти самим викохати і намножити благодатне зерно.

Хлібові треба виявляти якнайбільшу пошану. Сказати щось негарне на хліб — жахливе блюзнірство. Задом сидати до хліба — борони, Боже! В шапці їсти — таку людину виженуть із хати! Не можна навіть кришку на землю впустити, це непошана до хліба. Великий гріх кинути в смітник навіть поцвілий, навіть шкуринку. Треба вкинути в піч, або закопати в землю. Святе до святого. Хліб має охорончу силу, борони,

Незвисько, Івано-Франківська обл.

Боже, зостатися наніч без хліба в хаті — буде нещастя.

Епітет святий до хліба приріс.

А що вже казати про празники! Неолітична кутя протягом усього Різдвяного циклу стоїть на покуті, найсвятішому місці в хаті. Там стоїть і сніп-дідух, хлібне божество. Можливо, в трипільській хаті він стояв на отому підвищенні, „сонці в хаті”. Весною цей сніп обмолотять, зерно посіють і так відродиться в новому врожаю невмируще хлібне божество.

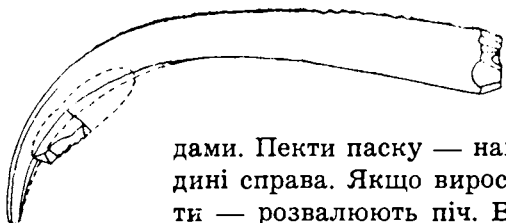
На Василя-Новий рік удосвіта хлоп'ята ходять по хатах і віншують, посипають усяким збіжжям. Сійся, родися, на щастя, на здоров'я, жито, пшениця і всяка пашниця!

Господар, виїжджаючи в поле сіяти, кладе на ріллю хлібину, сіль і чарку горілки там, де має починати. Це, мовити б, хлібне благословення на майбутній урожай. Зводить очі до неба й каже: „Роди, Боже, на всякого долю!” У насіння він вмішує розтерту на порошок свячену проскурку.¹⁸⁰

Бо треба ж пам'ятати, що всі хліборобські праці це релігійні акти, мають священне значіння.

От уже й Великдень. У центрі свяченого стоїть великодня баба. І сама форма, і назва „баба” підказують, що це дуже архаїчна предкиня-зерно, хлібний тотем, який уявлявся, як прародителька. Нам дуже важко переключитися на прадавній спосіб мислення, алеж і свято (хліборобське), і священнодія виготовлення пасок-баб навівають, що ми на вірному шляху. Великодні паски господиня пече не так собі буденно, але з віками освяченими приписами та обря-

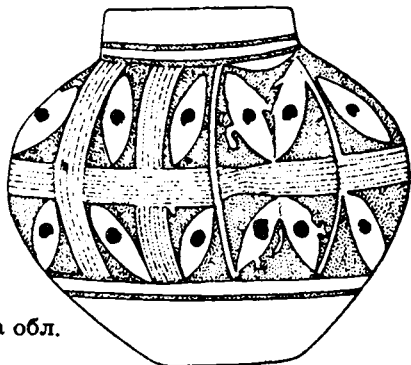

дами. Пекти паску — найважливіша в році для господині справа. Якщо виросте така велика, що не вийняти — розвалюють піч. Вугілля із бабопечення та попіл вибирають і розкидають на грядки із розсадою. Так само розкидають на грядки і кришки із свяченої паски.

Вже як з'являються вруна, — от тоді й приходять діви ниви, навки. У загальнослов'янських містах вони ще мають назви: діво жени, дзівожони, дів'є дево йке, само діви, віли, житні матки, мавки... Всі вони — духи праматерів. (Зауважмо деталь: всі вони ще дохристиянські, бож вони „нехрищені”.) Вони будуть жити в нивах до самих жнив. Цим духам кладуть хліб на межах, справляють їм обіди, залишають їм на деревах намітки... Живі нащадки їх люблять, урочисто зустрічають (Зелені свята, Русальчин Великдень) у полях, у галях... Це вже пізніше, під впливом боротьби християнства з поганством, надано їм негативних рис і причислено до „нечистої сили”.

В кульмінаційному моменті хліборобського циклу, під час жнив, все відбувається особливо урочисто. Жінки вбираються в білі сорочки. Як ідуть жати, беруть із собою хліб. На ниві скрутують жменю колосся і кладуть на хліб. Господиня каже: „Господи, помагай!”¹⁸¹ Хто ж цей Господь? Хліб. Тоді починають жати.

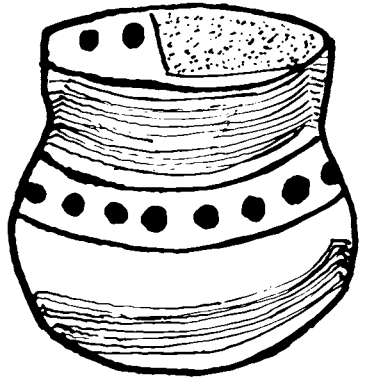
В іншому кінці України, на Підляшші, сцена подібна, але й своєрідна. Старша жниця підносить пер-

ший нажатий сніп із словами:

*Ото наша веселка із полудня до вечерка,
Щоб жалось веселенько і здоровенько,
І Богу миленько, і людям, і нам,
А жніте, пожинайте, колос побирайте...*

*Не стоїть пан о колос, оно о солому
Пошивати стодолу й обору.
Мій сніп воєвода, ходить коло города,
Мій сніп осталець, поведе постадницю в танець,
Що поведе-поцілує, медом-винцем почастує...*¹⁸²

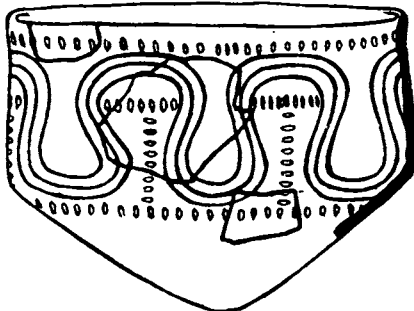
Промовивши цю старовинну молитву-заговор, старша жниця починає жати. Це — зажинки, акт освячений із часів неоліту.

Останній акт священної дії-жнив відбувається також дуже урочисто. Із багатой обрядовости, записаної в різних варіантах по всій Україні, є одна незмінна і конечна. Незжатого колосся трохи залишали, зв'язували до купи, ще й пригинали до землі та витрушували зерно в землю.

Нащо то воно? Якийсь безглуздий забобон, як і всі оці нісенітні звичаї, — скажете.

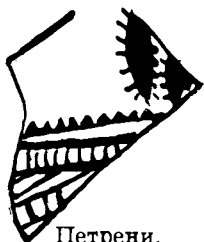
Е, ні! Цей акт тримається ще з найперших хліборобських початків, коли людина лише приглядалася, як поводить зело, як воно вмє родити. Звичай цей зароджувався в ті прачаси, коли самі ще не вмєли сіяти, коли лише приходили щороку на те саме місце,

275

Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл.

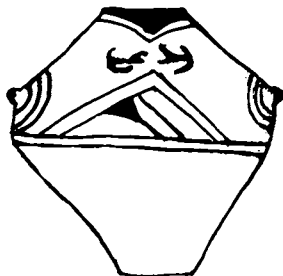
де таке смачне насіння дозрівало. Зривали руками колоски, виминали в руках зерно, підсмажували й їли . . . От тоді й додумалися, що як не всі колоски зірвати, а лишити трохи незачеплених, то й на другий рік уродить. Отак і робили. Це й є „дикий засів”. Хліборобство починалося з дикого засіву. Тепер уже зовсім не потрібно так чинити, але з бігом часу став це священний релігійний обряд, насичений магією. До цього останнього куща й ставляться з побожністю. То туди ховається н а в к а, як утікає від женців. Треба ж дати їй десь схоронитися . . . Навка то — перевтілене зерно.

Петрени,
Молдавія.

Н а в к а, н а в' є це такі слова, що мають багато „родичів”, як от не б і ж, не п о т а, не б і ж ч и к, н е в і с т а. На мою думку, н а в' є — назва материнського роду. Замість „рід”, казали „нав'є”. Це „нав'є” складалося із тогосвітніх (оцих самих фантастичних невидних навок), живих і ненароджених. Отже, навка — то частина нав'я, яка живе в хлібах. Її не всі можуть бачити, але вона там є. Нав'є також і ті, що померли, небіжчики. У мисленні, цілком відмінному від нашого логічного, і невидні істоти, і хлібне зело, і нав'є-предки зливалися в одне поняття, здібне вмить перетворюватися, втілюватися, зникати, матеріялізуватися, дематеріялізуватися. . . Та ще Г. Квітка-Основ'яненко узяв за сюжет оповідання „Мертвецький Великдень” цілком живуче в його час повір'я.

Отже, як робили й давні предки, цю жменю незжатоного колосся перев'язують червоною ниткою з пося і прихилиють колосся до землі. Окресць хліба, посипаний сіллю і зерном із колосків, кладуть у за-

Стіна, Вінницька обл.

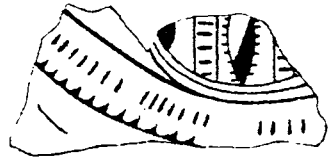

в'язану жменю жита. Старша жниця каже: „Спасибі Богу за допомогу! Дай, Боже, діджати і на той рік жати!”¹⁸³ Те, що хтось назвав „диким засівом”, обжинки, зовсім не забобон, а прадавній релігійний обряд.

І подумати тільки, що цей обряд дійшов до XX-го століття із ще давніших за Трипілля часів! Деякі дослідники вважають, що це вже в сьомому тисячолітті до н.е. починалось на Україні найдавніше хліборобство. Оцим самим „диким засівом”.

Повертаються з поля після закінчення жнив із піснями і танцями.

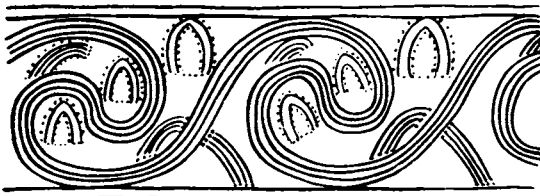
*Одна гора, одна вода, одні люди,
Нехай нашим жєнцям уроків не буде!
Поставимо копки та вдаримо гопки,
Щоб були й на завтра здорові...¹⁸⁴*

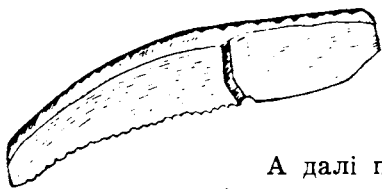

Шипинці,
Чернівецька обл.

А ще краще передасть цей урочистий момент кінця жнив така пісня:

*Ой, зазвеніли стодоли, стодоли,
Що неповні сторони, сторони!
Ой, не звеніте, стодоли,
Будуть повні сторони.
Скільки на небі зірочок,
Стільки на полі копичок!
Зіроньки небо світили,
Копоньки поле укрили...¹⁸⁵*

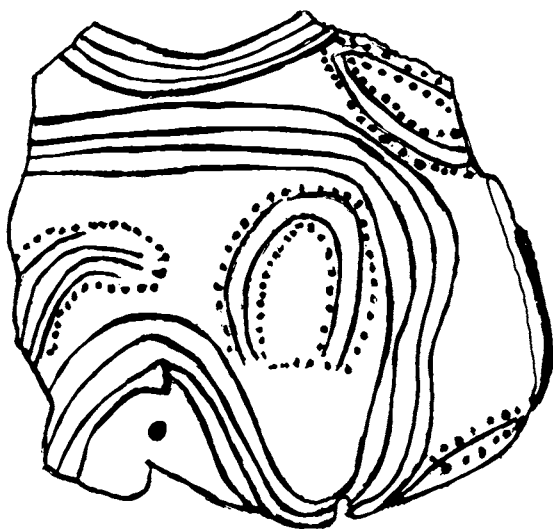

А далі пісні ще радісніші, ще веселіші. Плетуть вінки „не з золота, з яриці, з назимої пшениці”. Попереду несуть снопа, убраного як дівчина в сорочку, запаску, намисто. Ту, що несе цього снопа, у господі садовлять на покуті під образами і виявляють їй найбільшу пошану, як би самій богині хліба серед людей. Сніп ховають і зерном із нього в майбутньому році сіють...

А загалом усі хліборобські свята насичені релігійними церемоніями, магічними діями, піснями із значінням заклинань, заговорами — старовинними молитвами до хлібного божества. І цікаво, що коли уява наших предків малювала це божество в людському вигляді, то дівчиною, жінкою. А чому нема „н а в і в”, лише навки? Чому не надавали снопові вигляду бравого парубка?

В основному це була магія уподібнення. На Гуцульщині, приміром, ідуть в купальську ніч жінки туди, де є жито й пшениця. Купаються і приповідають: „Абисмо були такі величні, як жито-пшениця, аби сі до нас лихо не чіпало, як до хліба сі не чіпає...”¹⁸⁶ Либонь, так виглядала віра й тисячі років тому.

Особливо багато хлібної магії у весільному ритуалі. Тому, що в українському весіллі зашифровано багато епох, починаючи із найдальших часів, то ця легенька розповідь обійде стороною таку грандіозну панораму. Мета наша, читачу, підглянути, що єднає наш час (XX-е століття) із тими першими хліборобами, які ці обряди створили, — і так встановити тяглість, безперервність незчисленних поколінь на просторах від Карпат до Дону, починаючи з правіку. І хто ж цю хлібну святість, що тепер у нас в повній силі, створив?

Звернемо лише увагу на кілька моментів у весільному обряді, так для прикладу.

В акті сватання. Якщо молода приймає пропозицію — дві сторони обмінюються хлібом. Якщо відкидає — хліб сватів повертається. Це відмова. Не сама дівчина, а священна субстанція відмовляє.

Коровай. Цей священний родовий хліб виготовляється із такою безліччю обрядових деталей, заклинань, пісень, ритуальних скоків і танців, він так заряджується магією шлюбу, що в цілому все це виглядає, як якась поганська літургія.

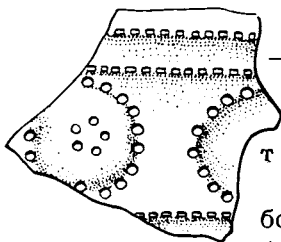
Весільний коровай не тільки коровай-хліб, він — сонце:

„... аби був коровай красний, як сонечко ясне...”

Він — рогатий:

„... А я рогатий, а я багатий, у піч не влізу...”

Сабатинівка
Кіровоградська обл.

— це значить, що він звір із рогами, щось дуже давнє.

Він святий:

„Ой, де ж ти бував, ой, що ж ти чував та святий короваю?”

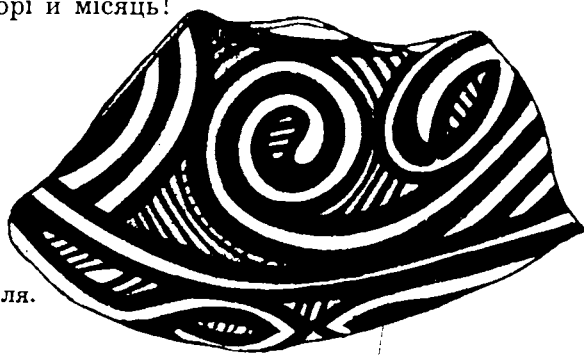
Він — втілення у хлібному вигляді всього роду, бо весь рід зніс муку, воду брали з сімох криниць... Аджеж і приказка є: „На чужий коровай очей не поривай”. Цей родовий хліб розподіляється тільки між членами роду. Всі архаїчні вірування злилися в ньому. Скажемо „по-археологічному”: неолітичні (родовий тотем); усатівські (сонце-бичок); ямників (святий)...

Ні, це не „жертвний хліб”, як звикли називати, а сам бог, який санкціонує союз молодят. Як нема короваю, то це й не весілля, а хто й зна що!

Виряджаючи доню до чужого роду, мати й батько благословляють молодих хлібом та іконою із такими словами: „Який цей хліб чесний і величний, такі щоб і ви, молодята, були!” А молоді цілують хліб та ікону і обіцяють хлібові й Богові жити дружньо.¹⁴⁷

Лише з цієї крапельки прикладів видно, що хліб не жертва, а само божество. Хоч у своєму хлібному вигляді, а хоч у образі мітичної дівчини-жінки. Щось не чути в українській образотворчості хлібного божества в мужеському вигляді.

Та навіть космічні образи наші предки зуміли передати в „хлібному” оформленні. Відгадайте цю загадку: „Повна піч паляниць, а посередині книш”. Та це ж зорі й місяць!

Кудринці, Поділля.

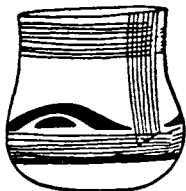

Не тільки самий хліб, а й усе причетне до нього — святе. Найближчий стосунок має та діжа, де розчинається хліб і де росте тісто. Вона настільки священна, ця пікна діжа, що у весіллі відограє ролю аналою. Навколо неї обводять молодих три рази і цього, уявіть собі, буває досить, щоб шлюб уважався докнаним. Про таке вінчання записано кілька оповідань із кінця XIX-го століття. Дуже часто, як не дозволяли обставини чи не було близько церкви, вінчання докнували навколо діжі. Ставили посеред двору пікну діжу, накриту віком, застелену рушником, а на рушнику — образ, хліб і сіль. Оце й усе. Такий обряд вважався найзаконнішим, бо це ж і одна з найважливіших дій у обрядовому весіллі.

Ця діжа протягом весілля присутня весь час. На діжу садовлять молоду, як розплітають їй косу. Діжу урочистоносять по хаті і підносять три рази до сволока при печенні короваю... Діжу виносять на подвір'я і навколо неї мати молодого відбуває магічний обряд, виряджаючи сина в похід...

Мати у виверненому кожусі та в шапці сідає на граблі чи вила, об'їжджає три рази діжу із тим хлібом, що ним благословляла до шлюбу. Поруч діжі стоїть відро з водою і кухоль. Дружко обводить цю „вершницю” навколо діжі, а старший боярин іззаду батогом підганяє. Позаду йдуть свашки, світилка несе шаблю, заквітчану васильками, із прив'язаним крайцем хліба. Як обійшли три рази,

Незвисько, Івано-Франківська обл.

молодий набирає з відра кужоль води і „поїть коня”, себто поливає граблі. Кужоль подає старшому бояринові, який в цей час ламає граблі й відкидає. Старший боярин воду виливає через плече, а кужля кидає так, щоб розбився.¹⁸⁸

Діжу виносять на подвір'я у роді молодої, коли князь із боярами прийшов збройно забирати молоду, а рід ставить опір. Там навколо діжі й відбуваються переговори із сватами. Тричі обходять на подвір'ї діжу із хлібом-сіллю перед від'їздом молодих до батьківського роду. Дружко рушником виводить молодих із хати, за ними — увесь почет, три рази обходять навколо діжі, танцюють. Світилки і свашки співають:

*Ой, чия ж то родина
Кругом діжі ходила
Із скрипками, цимбалами,
Молодими боярами?¹⁸⁸*

Навіть у загадках щось почуємо про діжу. „Там за лісом, за прилісом золота діжа сходить”. Угадайте!

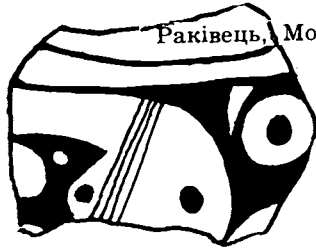
Також і солома має силу та конче бере участь у святах. На Свят-вечір соломою встеляють долівку, а необмолоченого снопа ставлять під образами на покуті. На весіллі молодих садовлять на сніп під образами на покуті. Шлюбну постіль стелять на необмолоченому кулі. Солом'яна стріха накриває хату не так собі, а щоб відганяти нечисту силу. „Ух, ух, солом'яний дух!” — вигукують усякі опирі та потерчата. Еге, через цей солом'яний дух не вступишся!

Навіть тік, де обмолочують снопи, має силу...

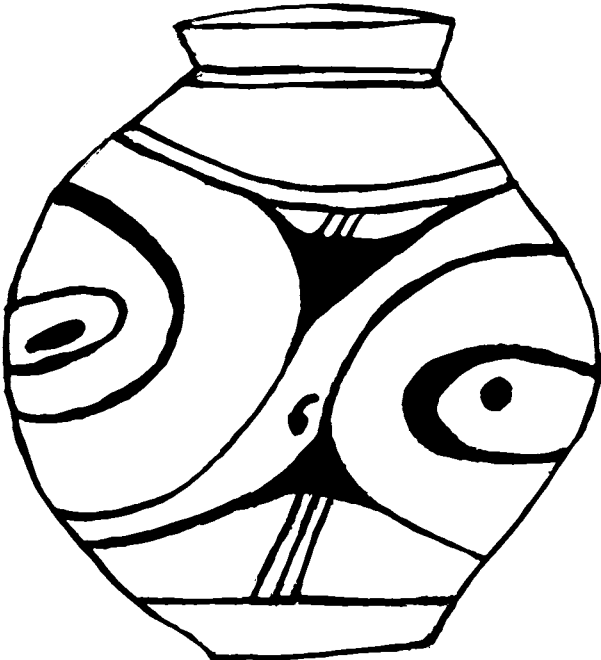

Володимирівка, Гуманщина,
Кіровоградська обл.

Раківець, Молдавія.

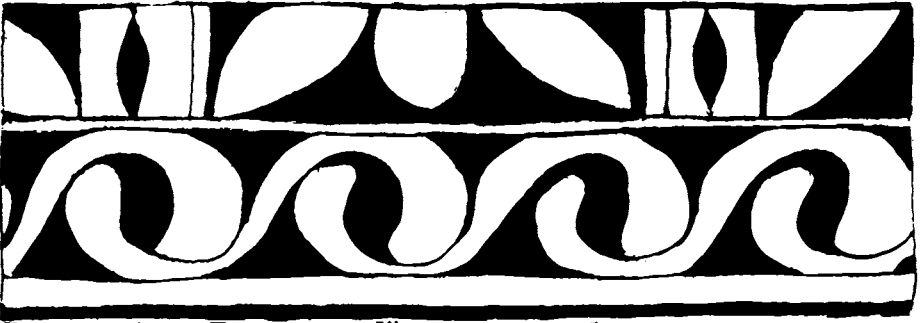

Прикладів можна наводити безліч. Але чи не досить? З найбільшим правом хліб у всіх його виглядах і з усім, що до нього стосується, можемо вважати нашим тотемом. Але ми цього чужого терміну не потребуємо, у нас є своє слово: святий, святість. Сюди входить великий комплекс мітичного (колоски-збіжжя-навки) і реального (повсякденний супровід усіх дій у святочних і буденних моментах життя людини, від народження до смерті). Цією єдністю переткане все світовідчужання предків, як видно з пісень нашого ще століття, то й сучасної людини.

283

Попудня, Гуманщина, Вінницька обл.

Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл.

Староденні жриці

Справді, подивімось тільки на ту інтимність, що існує в української людини із її оточенням. Все навколо живе, має мову, говорить, до всього можна звертатися...

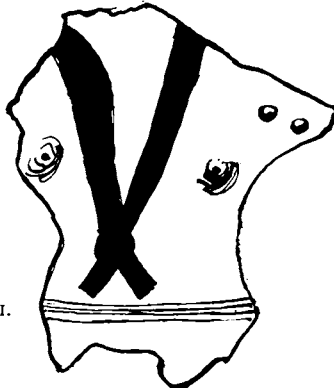
„Вареники-мученики, ви ж за нас муку терпіли, в окропі кипіли, сиром боки позатикані, маслом очі позаливані...”¹⁸⁹ — на жарт чи й із співчуттям примовляють до такої прозаїчної (але смачної!) речі, як вареники.

*Ой, ти чорний кукілочку,
Не стій ти на полсьнку.
Бо тебе за пліт вергуть,
А з мене коровай мечуть...*¹⁹⁰

свариться пшениця з кукілем.

Або ось заговор із Лубенщини:

„Добридень, тобі, водо Уляно, а земле Тетяно!
Прибувай із круч, із гір, полів, із лісів, із розтоків,
із потоків, щоб так до моєї коровки молоко прибувало...”¹⁹¹

Кошилівці,
Тернопільська обл.

А ось цей заговор від злої хвороби:

*Вітроломице, сухорєбрице, шостикриле!
Не маєш ти ні свата, ні брата; що маєш робити?
Мушиш сі до сего ирщеного-пороженого узети,
Мушиш кіськи кришити, ноги валити, руки гнути,
Від пет до голови, а від голови до пет.*

Городниця, Івано-
Франківська обл.

*Госкі-Трінкач! Паси тобі не-пускаю,
Аби кі вижатка стинала,
Аби сі диржав на силах,
Як пісок на вилах. Ху! Ху! Ху!
Абис так дрижав, як клочі на веретелі!
Щезай! Пропадай! Пфу! Пфу! Пфу!*¹⁹²

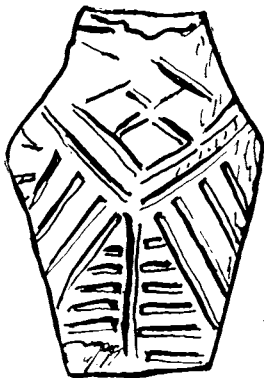

Не менш інтимно відбувається розмова із сонцем:
„Добрий день тобі, сонечко яснее! Ти святе, ти
ясне, прекрасне, ти чисте, велике й поважне, ти осві-
щаєш гори й долини і високії могили! Освіти мене,
рабу Божу, перед усім миром добротою, красою, лю-
бощами й милощами . . . Яке ти ясне, й величне, й пре-
красне, щоб і я була така ясна, велична й прекрасна
перед усім миром християнським! На віки вічні,
амінь!”¹⁹³

Але хто ці заговори творив? Хто їх нашіптував?
— Баба-шептуха, знахарка, чарівниця, ворожка —
і відьма. Такі теперішні назви староденних жриць. —

Що дає нам підставу так думати? Може оці всякі
заговори і шептання — тільки забобони темних, не-
свідомих бабів? Ніхто вже в це не вірить і так . . . Якесь

Лука-Врублівецька,
Хмельницька обл.

середньовіччя!

Питаєте, яка підстава? А трипільські статуетки! Це вони встановлюють вік нашої чарівниці-знахарки. Не пізніша вона, як із Трипілля, а зовсім не середньовіччя. Але тут виникає нове питання: чому, власне, ці трипільські статуетки голі? Якщо в інших аспектах можна знайти у нас багато всякої спадщини від Трипілля, то вже, вибачайте, таки в наші часи люди голі не ходять.

Ми згодні з вами. Не ходили й трипільці. Та й як могли вони ходити голі в умовах нашого клімату, — із снігами, морозами, завірюхами, віхолами? Вже в старому кам'яному віці люди вміли виробляти із шкіри одягу. Недарма стільки скребачок та голок знаходять дослідники у кожній культурі палеоліту.

Тим більше трипільці не ходили, була в них одяга. І хутра, і кожухи, і чоботи, і вовняна тканина, і полотняна. Плетена і тканина. А от як треба було чарувати, магічно впливати на щось, тоді, будь ласка, трипільська чарівнице, роздягнися гола, розпусти волосся... бо вся сила могутньої еманції — в твоєму голому тілі. Воно — д и в н е (як і видно із самого слова д і в а). Воно — само божественне (висловлюючись сучасною мовою).

Коли ми це усвідомимо, то й матимемо ключ до значіння трипільської статуетки. Вона гола — значить сакральна, має якусь могутню силу вже тому, що гола.

Та й що ви скажете на те, що цей найяскравіший прояв матриархального світовідчуження пережив тисячоліття і дійшов до нашого часу? Хто ж його доніс

286

Лука-Врублівецька,
Хмельницька обл.

із самого Трипілля, як не оті наші несвідомі, темні і забобонні баби?

Наведемо кілька прикладів із життя, записаних уже в кінці XIX-го та у XX-му століттях. А скільки їх незаписаних!

На перший день Зелених свят, поки ще не збудеться село, жінка повинна роздягнутися і гола оббігти засаджені грядки, розуміється, так, щоб ніхто не бачив. (На Київщині, у селі Рубежівці.)¹⁹⁴

Щоб горобці не їли соняшників, треба оббігти голий уночі грядки, трмаючи в руках паляницю-забудьку (що зосталася з усього печива в печі забута) і приказувати: „Як не може по світі голе ходити, так щоб не могли горобці сонячників пити!”¹⁹⁵

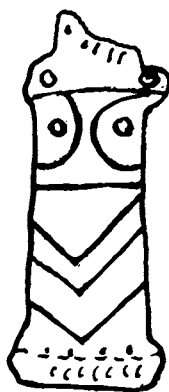
Коли жінка садить капустяну розсаду, вона притоптує кожен саженець голим коліном із словами: „Щоб така тверда виросла, як моє коліно”. Це вона передає доторком голого тіла свою могутню силу.

Коли закладають нову хату, господиня гола оббігає навколо двору, а якщо дуже близько стоять хати, то довкола майбутньої хати.¹⁹⁶

А ось у Галичині:

„Як великий вітер і палит сі де, то газдиня скидає до пояса сорочку, розпускає волосся і носить перед собою по дворі діжку із тістом, а в ню кладе ще боханок хліба. Також носить який сьвитий образ і кладе го потім до землі проти дверей. Тоді зараз вітер оберне.”¹⁹⁷

Та навіть бувало таке, що громада примушувала жінок роздягатися догола, але то вже в екстраординарних випадках. Ось у с. Подосах (Бердичівщина)

Городниця, Івано-Франківська обл.

1831-го року була пошесть холери. Як почали люди вмирати — селяни не знали, як відігнати пошесть. Святили в криницях воду на чотирьох кінцях села, примушували жінок у одежі Єви оббігати довкола всього села.¹⁹⁸

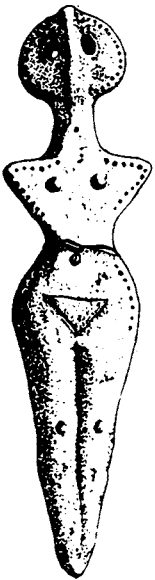
Здається, що в Гуцульщині, цьому заповідникові глибокої старовини, кожна жінка відчуває себе чарівницею, всі її дії, всі її рухи — магія, чари, чарування. Кожен її крок пов'язаний із наслідком. „Формула” така: „Я роблю те . . . щоб було те . . .” Ось одне таке чарування:

„На Юрія перед сходом сонця йде газдиня до мурашковици, що в ній на Благівіщення закопала бульку і сіль . . . З тим — до корів і так примовляє: „Я вам даю отсю манну з усього світу, що мурашок наробив, що тут наносив, що я вам дала, аби моя голубаня себе зуживала і так аби сі старала, як мурашок се ніс і віз, ішов і утівав! Аби була така легка і люта, як мурашок! Як понесу від тебе масло в місто, то там аби сі збігали купці до него, як мурашки в мурашковицу . . .”¹⁹⁹

Цього обрядового чарування можна знайти в етнографічних збірниках дуже багато. А в побуті — то й без ліку.

Чи дійшло вже до нашого тямку прадавнє вірування, що голе тіло жінки само по собі — могутня сила? Еманации цієї сили одяг тільки перешкоджає. Нам це важко зрозуміти. Але спробуймо хоч на короткий час проіннятися духом кам'яної доби і побачити світ очима тодішніх людей.

Уявімо себе невіддільною і ніяк не окремішньою

Оселівка.
Чернівецька обл.

частиною всього світу. Це ж усе навколо — Велика Безмежна Мати. Тільки ми бачимо її в найрізноманітніших проявах: води, землі, сонця, неба, рослин, звірів. Образ єдиної могутньої матері недиференційований, багатолікий, багатогранний. І дунаї, і що росте на землі, і гори, і сонце, і зірки, і місяць — все це безмежна Мати людей і звірів, що не дуже так чим і різнилися від людей.

І така була й мова. Молоко-корова-жінка-земля-мати-джерело-дощ-небо . . . На все це було ОДНЕ СЛОВО. Все це — одна цілість, лишень у різних проявах.²⁰⁰

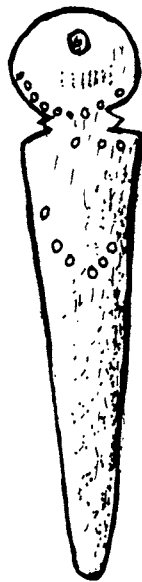
Та й як інакше могла думати тодішня людина, це ніби я? Мій перший досвід — та мати, що вродила мене, ця моя перша реальність. Вона мене годує, береже від холоду, вона мене захищає. А помалу, як виділялися із суцільності перші окремі поняття-образи, все це також прибирало значіння „мати-жінка”, бо іншого нічого не знали, а про батька в ті часи щось ніхто ніколи не чув.

Ось як пояснює це сучасний дослідник:

„Велика Богиня в цілому — символ творчого життя, а частини її тіла не фізичні органи, а символічні центри цілої сфери життя. Виставляння грудей або цілого тіла — форми дивного об'яву”.

„У Криті виставляння грудей — священна акція, що стосується культу Богині. Богиня і її жриця утотожнюються показом грудей, символу годувального струму життя. Широко розповсюджений тип Астарті (Великої Богині), що притискає чи підтримує свої груди, має те ж значіння”.²⁰⁰

Додамо, що культ Астарті і критської Ма-Діві із відкритими грудьми одночасний із трипільськими статуетка-

Вихватинці,
Молдавія.

ми. Іншими словами — оголювання рівнозначне утотоженню із Великою Богинею. Так, це оголювання — розпізнавча ознака жриці, ну, та й кожної жінки, що стає на якийсь час жрицею стародавнього культу.

Грецькі
острови.

Ми вже втомилися відчувати себе палеолітичною людиною чи навіть неолітичною. Це таки важко. Тепер погляньмо ще збоку. То як жінка має таку саму властивість творити, як і Велика Мати Всесвіту, має вона й інші її властивості. Тож нема нічого простішого, як перетворюватися самій і вмиць перетворювати одне щось на інше. Тим більше, що посаджене в землю зерно через кілька днів справді перетворюється на рослинку. Це ж уже геть таки на очах!

Це вірування у перетворення, у раптову появу й зникання (матеріялізація й дематеріялізація за модерною термінологією) було плодом цього відчуття спорідненості з усім навколо, перебування в лоні Великої Матері, багатогранної й мінливої. Ну, скажімо просто: плодом уяви. А проте діти залюбки слухають казки про чудесне перетворення оленя на дівчину, дівчина ця не хто, як само сонце. Для них нема нічого простішого, як отака зміна: була змія — а це вже гарна дівчина. Або — жаба-царівна. Тут уже трохи складніше: тільки сильне чарування може скинути з жаби її шкірку, — і дивись! Це прекрасна дівчина із смарагдовою короною на голові! Це цілком реально бичок-добродій говорить людським голосом і каже відкрутити лівого рога, а звідти сиплеться всіляке добро... Або оті широковідомі оповідання про обертання людей на вовків і назад на людей із вовків... Деякі люди розказували, що вони самі якийсь час бу-

290

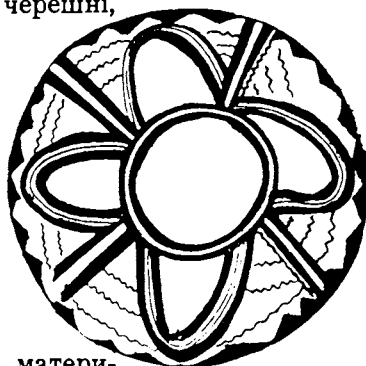
Середня Придніпрянщина.

ли вовками . . .

Все це — із криниці первісних уявлень, дуже химерно переломлених у бігу тисячоліть.

А хіба це не теперішня казка, де сопілка співає голосом дівчини: „Чи я в полі не калина була . . .”? Сопілка розказує, що її зроблено із калини, яка виросла на могилі. Друга дудочка, зроблена із черешні, що виросла на могилі брата, говорить:

*Не грай, паноньку, не грай,
Мого серденька не торкай
Мене брати забили,
Ножа в серденько вбили,
Черепочком очі накрили,
Черешину за крижа уткнули
И пісочком засипали . . .²⁰¹*

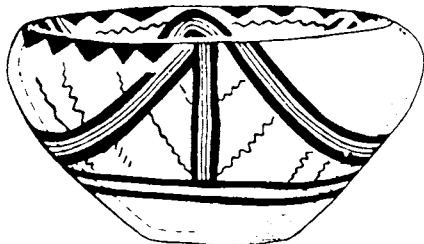

Вихватинці,
Молдавія.

Буває, що тільки одне могутнє слово — материне — може перетворити. Ось одна мати закліяла неслухняну дочку словами: „А, щоб ти в чуді стояла!” Дівчина вмить обернулася на тополю. І досі стоїть там на роздоріжжі. Сумна, сумна!

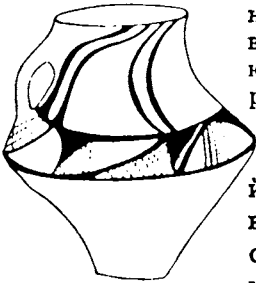
Це і подібні закляття, всі оті заговори — свідочтва давньої віри у велику силу слова. Та хіба ж це примітивний склад думання? Хто наважиться сьогодні заперечувати цю велику силу? І хто ж були володарки цієї сили, творці заговорів? Жінки! У цій словесній творчості вони виступають, як берегині від хвороб, стихійного лиха, від посухи й граду. З допомогою слова-заговору, мали вони владу над дощем . . . То правда, жінки взагалі якось то зв'язані із водою.

291

Вихватинці, Молдавія.

Тепер, коли перед нами розкриваються простори минулого, вже можна відкинути оце „якось то”, а ясно стає, що час згасання льодовика й розливу дунаїв були підосновною появи в матриархальному мисленні оцього зв'язку: вода-жінка. А ходімо знову в світ казок: дівчина, утікаючи від переслідування небажаного поклонника, перетворилася на ріку і потекла...

Томашівка.
Гуманщина,
Черкаська обл.

Десь попереду було запитання, чому саме жінки й дівчата ворожать, гагілкують, зустрічають і відпроваджують русалок, справляють Купайлицю та інші свята... Чому в цих численних магічних діях не видно парубків та чоловіків? В цьому питанні є вже й відповідь. Та тому, що це дійшло до нас із тих епох, коли зв'язок із могутніми силами Матері Всесвіту здійснювався через жінок. Це навіть відповідь для тих, хто хотів би уявити в сценах та побуті той лад. Він, виявляється, є ще серед нас, дітей ХХ-го століття.

Жінки — охоронниці. На наших очах відбувається те саме. В сьогоднішній Україні жінки похилого віку перебрали на себе охорону освячених вірою традицій і ревно їх бережуть. Не раз чуємо: „А-а, тепер там до церкви ходять самі старі баби!” Еге ж, старі баби, не зважаючи на півстоліття антирелігійної пропаганди. На зміну одному поколінню старих бабів з'являються нові старі баби. Вони заповнюють церкви, христять дітей, святять паски, мак і квіти, а в Спасівку — яблука. Все, як має бути. Встаньмо і низенько вклонімося непереможному племені старих бабів!

Верем'є, Київська обл.

Ця сама палеолітично-неолітична думка, що жінка і її тіло може могутньо впливати на речі, події і природні стихії, ця думка лежить у основі безконечного багатства переказів про відьом та про їхні каверзи супроти людського роду. Оті наші сільські баби могли обертатися на що хоч: кішку, собаку, веретено, голку, свиню, ласицю, клубок, мітлу, колесо, мишу, решето, копицю сіна, жабу, коня . . . Вони можуть думкою відбирати в корови молоко . . . Тільки вийме кілочка з одвірка, як звідти поллялося молоко, а в корови десь там уже молока в вимені нема. Відьма може вкрасти з неба місяця й зірки — і навіть сонце! Та це вже давно відомо, що відьма знається з нечистою силою, чворить усяку шкоду людям, скотині, насилас хворобу тощо.

Познайомимося з кількома. Ось „чередільниця” із Гуцульщини.

„На Йвана дуже рано вдосвіта чередільниця встас і йде гола із дійницею і з полонником до багача, що має багато корів чи овець. Збирає воду в жолобі і примовляє: „Я не воду збираю, а манну . . .” Йде на царинку, збираючи росу з трави, і каже: „Я не збираю саму росу, але з маннов з усієї худоби, що ходить цим полем, з усієї землі, з усього цвіту, що є на світі.

Незвисько, Івано-Франківська обл.

Петрени. Молдавія.

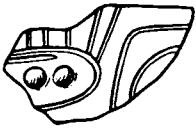
Я одна така чередільниця самостояща на полі стою, наокруги себе махаю, з усього світу манну збираю і викликаю своїй худобі, примовляю, щоб цю манну носила по світі і ходила, аби з нею друга чередільниця не зчиредувала та й аби її не пізнавала, як мене, голу, ніхто не пізнаст... (Далі йде ціла сторінка заклинань, а кінчається...)... щоб тебе не урекли так, як мене не вrekла земля, як я гола була..."²⁰²

Бачите, з якими всесвітніми аспіраціями наша чередільниця! Вона, гола, і увесь світ — одне. Цілість!

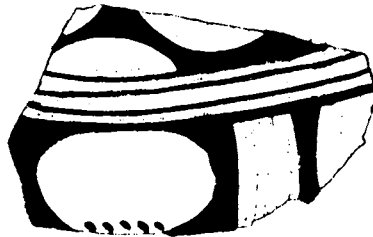
А ось і друга така чарівниця, із Чернігівщини. Вона намірилася „закрутками” знищити чийсь урожай на полі.

„... Роблять „закрутку” до схід сонця або зараз по заході сонця. Піде відьма в поле, скине із себе весь одяг, крім сорочки, без пояса, скине очіпок, розпелехає волосся, вибере нивку із хлібом, стане на місце, думкою очертить навколо себе на відстані трьох аршин рису, за яку ніхто до неї не зможе наблизитися, — і починає лівою рукою робити закрутки й заломи. Нагнеться над пашнею, правою рукою тримає стебло й колосся, а лівою, не по сонцю, а навпаки, крутить-завертає стебла... Зробила, розігнулася, перескочила обома ногами через закрутку і давай робити другу..."²⁰³

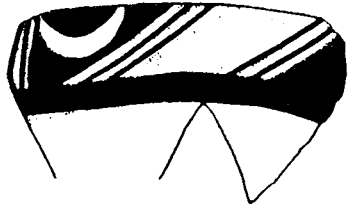
Відьма коли діє, то гола. Ось як вона готується, вилітаючи на відьомську конференцію: „Знімає сорочку і намащується мастю. Ставить у піч горщика з рідиною і коли та закипає, вона разом із парою на

Незвисько, Івано-Франківська обл.

Поливанів Яр, Чернівецька обл.

кочерзі й помелі вилітає в димар.²⁰⁴

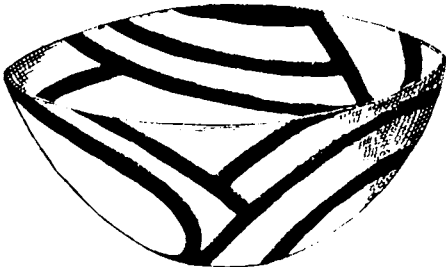
Відьма винна, як нема дощу, посуха. Ще в минулому столітті відбувалися судові процеси над відьмами **за те**, що вони сховали дощ у себе в льоху, в горшку. А скільки таких оповідань! Ось одне:

„Одна відьма украла дощ і за все літо не впало ні краплиночки. Пішла вона в поле, а вдома лишила наймичку і кріпко наказала не доторкатися до горшка, що стояв на покуті. Як господиня пішла, дівчину мучила така цікавість, що вона розв'язала горшка, а звідти почула голос: „Ось буде дощ! Ось буде дощ!” Перелякана дівчина вискочила в сні, а надворі дощ уже ллється, як із відра. Прибігла господиня, накрила горшок — і дощ перестав. Почала ляяти наймичку: „Щастя, що я надійшла! Якби ще трохи горшок був ненакритий, то була б така потопа, що залляло б усе село”.²⁰⁵

Ось ще одне таке оповідання:

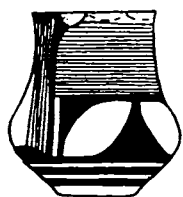
1883-го року по селах Чигиринщини була посуха. Люди певні були, що як скупати відьму, то піде дощ. Але як же ти дізнаєшся, котра відьма? Тому в селах Подорожнє, Чаплинці та сусідніх зганяли жінок до ставів чи річок і їх купали. Котрі жінки йшли охоче самі, а котрих то зв'язували особливим способом: ліва рука — до правої ноги за спиною, а права — до лівої. І так кидали у воду. Котра жінка тонула, то не відьма, а яка не тонула, то напевно відьма. При цьому кожну жінку оглядали, чи має вона хвоста...²⁰⁶

Вважалося, що відьми були в кожному селі. Їх ненавиділи, як оце розказують пісні. Дівчата в купаль-

ську ніч ходять із своєю Купалою біля хат відьом і співають:

*Наше Купайло до місяця, —
Юрківські відьми повісяться.
Нехай повісяться, нехай знають,
Нехай чужих корів не займають.
Повій, вітре, опівночі,
Вилізуть відьми очі,
Щоб по ночах не ходила,
Чужих корів не доїла...
В нашім Купайлі кущик бобу,
Кинуло б відьму у хворобу,
В нашім Купайлі кущик м'яти,
Щоб не перейшла відьма хати,
В нашім Купайлі кущик дроку,
Щоб не дожила відьма року...²⁰⁷*

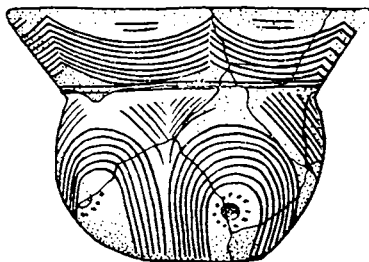
Гарбузин,
Черкаська обл.

В цих піснях — глибока віра в те, що їхня Купала (вже Купайло), яку несуть біля відьминої хати, знешкодить усі її злі дії. Але й дівчата не дурні, знають, що до чого! Вони контрчарують зіллям у могутню купальську ніч.

Та як не кажи, а мусиш вдатися до володарок дощу. Хоч вони й збирають росу та дощ, ховають їх у своїх коморах, а то ще й проганяють дощові хмари, вимажуючи квартухами, — але коли захочуть, щоб був дощ, то можуть і викликати. Як? А занурюючи в воду горщика та збовтуючи воду...

На Харківщині був такий випадок:

Нема й нема дощу. Посуха. Закликає староста се-

Гарбузин, Черкаська обл.

ла трьох сільських бабів-ворожок до управи й наказує, щоб до трьох днів пішов дощ. А для постраху й певності наказав ще й викупати їх у річці.

Три дні минуло. Дощу нема. Прикликають до сільської управи цих жінок знов.

— Чому нема дощу? — взявся до них староста. — Це ви зачарували!

— Ми зачарували! — ствердили баби. — Ще й не так із вами треба за те, що нас викупали. Не буде вам дощу за це!

Бачивши таке, всі селом із сльозами на очах почали просити „володарок дощу”, щоб змилювалися і випустили дощ на волю.

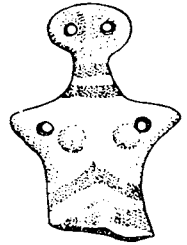
— Не пустимо! — вперлися баби. — Вже не може! Ми продали дощ на Афонську гору!

Ну, тут уже люди розлютились! Ось-ось будуть бити! Непереливки бабам. Тоді одна з них показала, де заховані чари. У димарі замащені два напильники і один замок. (З газети „Харьковские Ведомости”, ч. 185, 1885)²⁰⁸

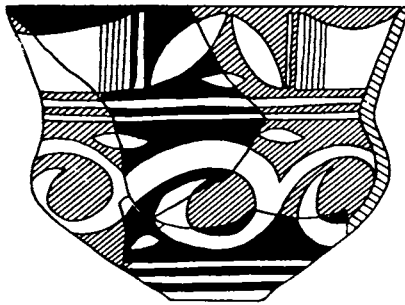
Такі ж чари були і в трипільські часи. Розкопуючи поселення Кліщів на Вінниччині, дослідники знайшли з обмазці припичної частини житла п'ять округлих каменів і одну крем'яну стрілу.²⁰⁹

Чим не сестри зловредної індуської богині Дану, що разом із своїм синком Врітрою поховала коровихмари?

Але не сміймося. Ворожки й відьми до сієї пори існують. Колишні жриці Великої Матері, самої води,

Гарбузин,
Черкаська обл.

Гарбузин, Черкаська обл.

землі і всього Всесвіту. Вони знають таємні заговори, що в них заховується сила. Ось свідчення одної ворожки-цілительки:

В газеті „Харьковские Ведомости” ч. 289, 1884 р. описано такий випадок:

Хлопця вкусила змія і рука почала швидко пухнути. Вже доходила пухлина до плеча. Мати привела знахарку. Ця жінка дала хлопцеві напитися якоїсь рідини з ложки і цією ж рідиною обвела коло біля плеча, куди дійшла пухлина. Піднесла руку, де вкушено, до уст і почала шептати. Пухлина почала спадати і зійшла. На ранок хлопець пішов пасти.

Коли очевидець попросив знахарку, щоб вона подала секрет рідини, жінка сказала, що це була звичайна вода, а вся сила в заговорі. Але вона не може заговору відкрити, бо й цей чоловік не скористає, і вона втратить змогу лікувати. Як умиратиме, тоді передасть таємницю старшій дочці.²¹⁰

Бачите? Жінка добро робить. Чому ж таке вороже ставлення? Чому стародавня почесна назва такої жінки — відьма — має тепер репутацію злої сили, що тільки шкодить людям? В тому ж, щоб знати, відати, — нічого злого нема. Це, либонь, вплив пізніших патріархальних часів: добрий, всезнаючий знахарці чи пак колишній жриці, надано таких непріємних рис, щоб дискредитувати старі матріархальні божества. Раз ці жінки володіють могутністю, то треба їх наділити ще й бридкими рисами, щоб людність від них відсахнулася. Так само старих поганських богів, півбогів і прибогів нова віра огулом назвала бісами, а всі

Борисівка,
Вінницька обл.

Володимирівка, Гуманщина,
Кіровоградська обл.

дохристиянські вірування — сатанинськими, бісовськими.

Може так, а може трохи й не так.

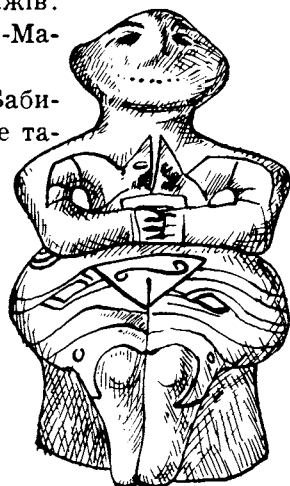
Коли говоримо про всеохопний образ Великої Матері Всесвіту, то ніяк не можемо оминати, що він у самому початку має два обличчя: доброї покрови, берегині, подайниці всілякого добра (її деякі імена перейшли перед нами на попередніх сторінках) — і зловісної страшної Баби-Яги, що хапає дітей і їх пожирає. Іншими словами: матері, що народжує на цей світ, і матері, що забирає до себе на той світ. Це людина спостерігала на кожному кроці. Життя і Смерть. Мати привела на світ, мати забрала до себе... а там вона „годує дітей кашею, заким вони прийдуть знов на цей світ”.

Тут до речі навести фразу із книжки Е. Неймана „Велика Мати”.

„Це богиня не лише плодючости, а завжди вона одночасно й богиня смерти та мерців. Вона — Мати-Земля, Мати-Життя, що управляє всім народженим, всім, що вийшли з неї, та й усім, що падає в неї назад. Тому то ця тракійська богиня має на своєму животі постійну висхідну і спадаючу спіралю, що розкриває її, як богиню Життя і Смерти.”²¹¹

Так воно і є в купальських містеріях. Хоч забуто міти й перекази, але кричать назви двох персонажів: Лади-Купали, всемогутньої сили Життя, і Марени-Мари, самої Смерти. Два обличчя Великої Матері.

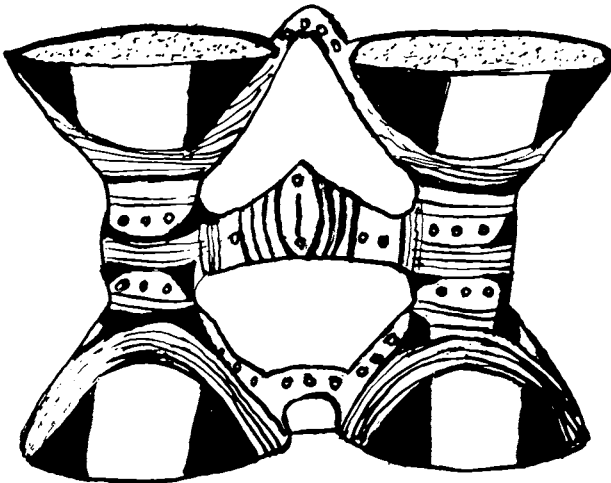
Так що була підстава творити злий образ Баби-Яги і її „представниці” серед людей. І може це не та-

Болгарія, 14-е тисячоліття до н.е.

кий уж пізній, патріархальних часів, витвір. Адже ж кажуть, що „родима відьма” має хвоста. А це веде нас до часів палеолітичних, може й у глибину ста тисяч років, коли зароджувався тотемізм і коли люди вважали самицю-матір-звірину прародителкою, що від неї походить це плем'я. Як же без хвоста? Мусить бути! І такий хвіст є на палеолітичних фігурках, зображеннях цієї прародительки...

Що не кажіть, а інституція відьми дуже поважна, походження її вельми старовинне!

Поливанів Яр, Чернівецька область.

Богиня-дерево життя
Сучасна писанка

Метрика Діви

Як бачимо, Велика Мати мала багато імен. Але найвизначніше з них — Діва. Вона дала розгалуження імен божества на всій земній кулі. Напевно дісталася воно нам із прамови. Тож вона — ВСЕ.

Та вже в кінці палеоліту (може 20-15 тисяч років до нас) цей багатогранний образ почав розпадатися на окремі аспекти, а в неоліті (і тим більше в енеоліті) виділяти окремі образи могутніх Матерів. Та й себе людина почала виділяти із суцільності Всесвіту, як окреме Я.

Оті перечислені на попередніх сторінках покрови були прообразами богинь наступної, бронзової, доби. Стійко пережили вони чотиритисячолітній патріархальний „режим” і дійшли до нас у казках, повір'ях, переказах, обрядах уже як фолкльор та етнографічний кольористий матеріял.

І хоч імена їх забувалися, замінювалися іншими, образи затуманювалися і ген далеко відходили від першозразків, але головна суть, уже перетворена в чисту есенцію, зосталася і живе в нащадках, у сьогоднішній людині. Ми бачимо, що у творців цих божеств

Дерево життя.
Сучасна писанка.

Томашівка, Гуманщина,
Черкаська обл.

усе було пронизане святістю. І це та підвалина, що на ній виростає наше сучасне світовідчуття. Етнографія свідчить, що й тепер сонце праведне, земля свята мати, хліб святий, вогонь святий, вода свята, матір оточена авреолею пошани. Все це треба шанувати.

Чи це світовідчуття чимось відрізняється від світовідчуття трипільської людини? Ні. На цій основі виростали й пізніші духові світоглядні структури. На основі матріархальної Диви постали патріархальні Деус, Діяус, Зевс, Дажбог...

Спитасте: звідки я це взяла? Дуже просто: етнографічні збірники переповнені всіма цими святощами. Тут наведено лише порошок. Але я маю перед очима ще більший авторитет.

Це — моя власна мати. Від неї чула я завжди і в кожному окремому випадку, що земля — свята, вода — свята, хліб — святий, сонце — праведне, вогонь — святий... Вона це засвоїла від своєї матері. На кожний момент контакту із цими святощами є найтонші приписи, що їх ми засвоюємо вже немовлятами, що ввійшли в інстинкт. І коли хочете знати ви, ті, що дочитали до цієї сторінки, то це ця нерукотворна спадщина моєї матері дала мені сміливість задумати та здійснити оцю розповідь, спадщина ця і є тим зародком, з якого моя повість виникла.

Це те, що донесли численні покоління з правіків, що зробило людину людиною. Екстракт цей став невід'ємною часткою української ментальності, переддумки і передпочуття. Це і є та тверда скеля, що об

Кліщів, Вінницька обл.

неї розбиваються усякі загарбання, асиміляції і дія-спори.

Скажете: але ж ця ваша релігія примітивна! Шанування елементів природи! Яка невиробленість! Аморфність!...

Поміркуємо... Чи справді воно так?

Ні, вже навіть цей наведений перелік незабутих-півзабутих божеств каже про струнку, вироблену систему у світогляді давніх хліборобів нашої землі, про багату церемоніально-мальовничу обрядність, насичену переказами про минувшину, предків та походження. Потрошене, замулене, загнане в казку, розбите на скалки звичаїв, заборонене пізнішими релігіями, витиране розперезаною матеріялістичною зморою? Це все так. Але квінтесенція, екстракт зовсім живий і перспективний, пливе у майбутнє. Великі досягнення фізики, хемії й астрономії приходять до цього самого висновку.

Не будемо далеко забиратися, ось тільки наведемо, що каже тепер наука про в о д у (діву-дану, висловлюючись архаїчно):

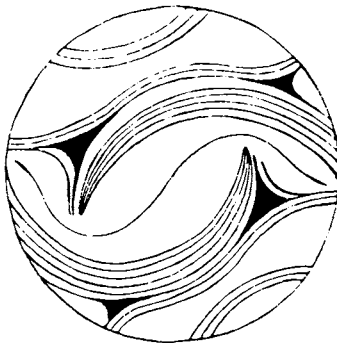
„Серед неозорної безлічі речовин вода займає цілком особливе місце... І це треба розуміти буквально. Майже всі фізико-хемічні властивості води — виняток у природі. Вона дійсно найдивніша речовина в світі” (Академік І. Петрянов).

„Вода має багато аномалій, завдяки яким можливе життя на Землі, — стверджують інші авторитети. — Як-

Кліщів,
Вінницька обл.

303

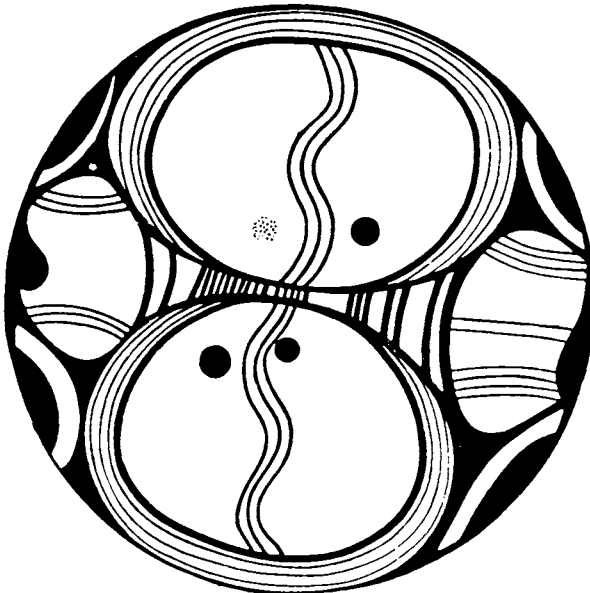
Шипинці, Чернівецька обл.

би не було цих дивних властивостей води, Земля й до цього часу залишилась би мертвим космічним тілом”.²¹²

А тому:

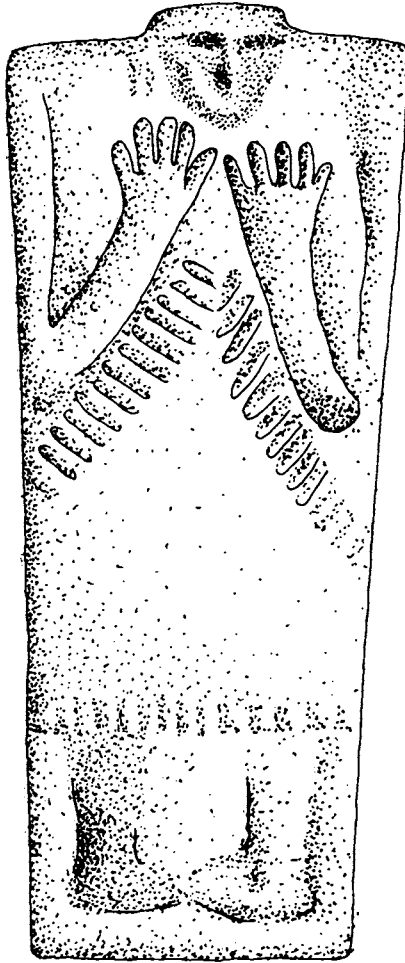
Цивілізаціє! Шануй природу, то вона й тебе пошанує!

Може це й є те, що перешкодить людині розлюднитися, стати як не коліщатком, то роботом. Принаймні, Україні це дало силу прорватися крізь усі попередні катастрофи та потрясення її бурхливої історії і вийти з них одним цілим народом від Карпат до Дону.

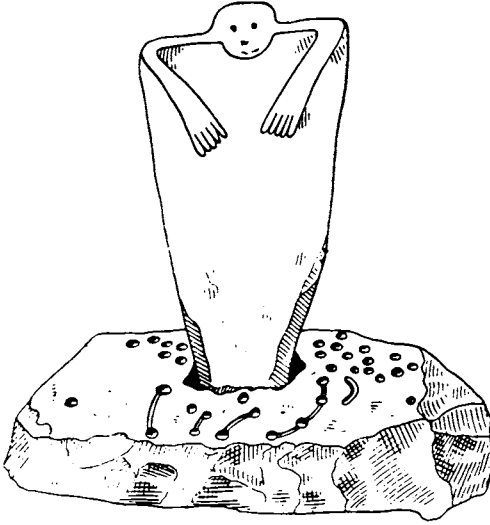
Петрени, Молдавія.

ЕПІЛОГ

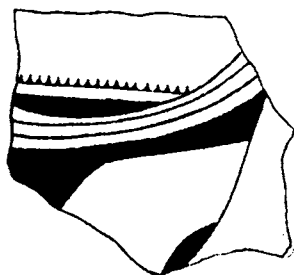

Білогрудівка, Гуманщина, Черкаська обл.

ОИ, ДАИ, БОЖЕ!

Реконструкція жертовника зі стелою
з кургану поблизу с. Ближнє-Бойового. **Крим.**

Оце ми вишукували стародавніх прародительок-матерів, дів, покров, що й досі живуть у свідомості та підсвідомості української людини, зашифровані під різними іменами: рік (всі оті Дани); слов'янських богинь (Лада, Купала, Жіва, Сіва); просто таки беззмінних давніх імен (Мати, Земля). Деякі перетворилися на чоловічі (Див, Дід-Ладо, Дажбог). Попробували ми підглянути, в яку глибину воєи сягають. Побачили, що деякі забуті божества втілилися в слова нашої щоденної мови, цього могутнього середника споріднености, цілости, всеосяжного Ми. За назвами дів, богів і їх дітей-слів можна шукати предків. Це — ще один вияв улюбленої української ідеї — цілости й неподільности „мертвих, живих і ненароджених” членів єдиного народу.

Та на цьому наша розповідь кінчається. Проте мусить же бути епілог, як у кожній сумлінній повісті. Що ж діялося після кінцевої фази Трипілля?

Діялося багато, поки дійшло до нас, нащадків. Одна за одною маршують археологічні культури, що розцвітали й згасали на терені України після другого тисячоліття до н.е. Тільки перечислити їх, то в очах зарябіє. Ямна, середньостогівська, середньодніпровська, кем-обинська, озівсько-причорноморська... Ката-

комбна, зрубна, кіммерійська, скитська, сармати, анти, черняхівська... П-ф-ф-у-у! Аж дух запирає, аж піт на лобі... Ну, тут уже легше, вже вступають у силу писані джерела...

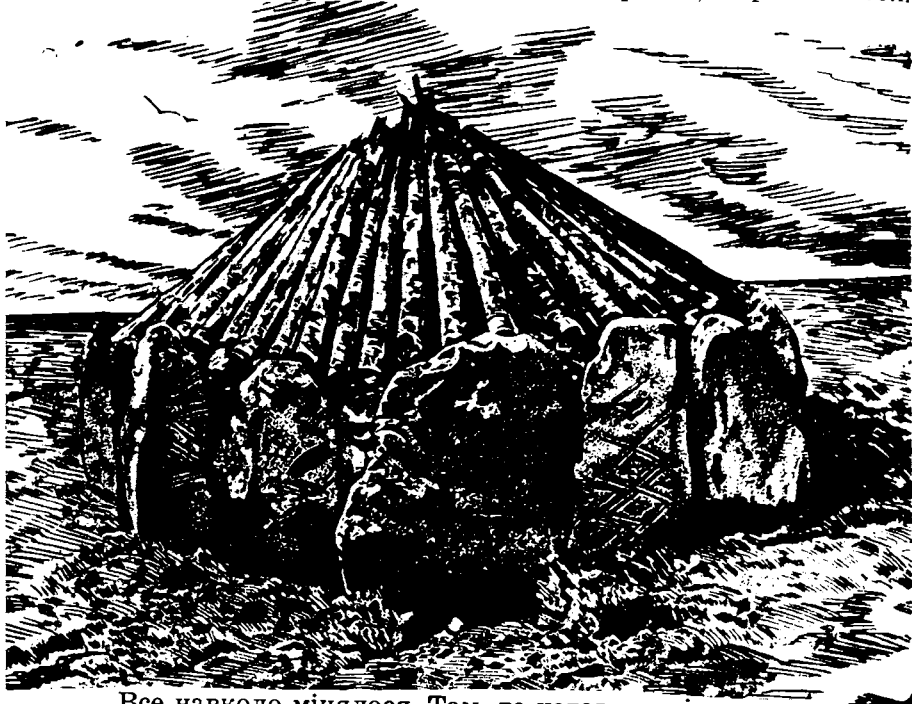
І аж тепер виступають слов'яни — південні, західні, східні. Тож не годиться спрощено утотожнювати трипільців із українцями. Трипільці — най вибаचाють! — мусять потіснитися в ряді предків із іншими, пізнішими за них.

Але не можна й обійти факту, що Трипілля поклало основи нашого національного світогляду і витворило своєрідність, якої нема у всіх наших слов'янських сусідів. Те „щось”, унікально відмінне, є просто в нас самих. Це видно хоч би й з того, що найбільше слідів Трипілля саме там, де були корінні трипільські землі, буго-дністровський басейн. А другий, вже сучасний, доказ: скрізь, куди б не закинула доля українців, вони непривітну пустелю, джунглі, нетрі перетворюють на родючий хліборобський край...

Але що ця повість закінчена, то хоч і багато після-трипільських тем проситься на папір, ми лише зиркнемо на найближчі події.

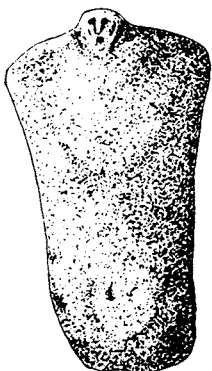
Солончени II, Молдавія.

Все навколо мінялося. Там, де недавно мріли привітні села, там на згарищах і пасовиськах випасалися вже отари, череди й табуни, а поміж високими бур'янами-травами височіли кургани, не так давно висипані. Подекуди, хібащо, можна було побачити заоране й посіяне. А замість добротних розмальованих домів почали попадатися мізерні ліплянки, півземлянки і навіть землянки.

Тут ми мусимо завернутися трохи назад і пригадати собі, що в той час, як на Правобережжі розвивалося мистецтво хліборобства, на сході Лівобережжя віддавна кохалося в скотарстві. Тамтешні племена розводили й коней. Приручили й вимуштрували їх уже настільки, що могли сідати на спину та гнатися куди схочуть, — бистро, хутко, швидко, скоро. На далекі відстані.

Та не тільки це. Вже з'явилась у них зброя: мечі,

Капустине, Ти-
лигульський
лиман.

кинджали, камінні просвердлені сокири, що імітували месопотамські із бронзи, списи. Не казати вже про лук і стріли. Все те було вимогою часу. Треба ж було охороняти свої череди й табуни, від загребущих, жаднющих сусідів. А якщо-до-чого, то й загорнути який не дуже охоронений сусідський табунець... Кожен рід, само собою зрозуміло, мав такі міцно озброєні дружини, це вже без цього не обійдешся...

Ще недавно правобережники жили у приязні із лівобережниками. Час-від-часу добросусідсько заскакували потойбіч Дніпра, відбувався між ними й якийсь обмін, бо археологи тепер знаходять імпорти в одних і в других. Але щоб краще зрозуміти, як відбувалися ці зміни, наведемо тут цитату, як той процес бачать дослідники:

„Всередині індоєвропейської ойкумени відбувається відокремлення двох господарчих діалектичних зон: скотарської на сході і хліборобської на заході... Весь період неоліту протікав під знаком домінування племен західної стародавньо-хліборобської частини індоєвропейської ойкумени... В енеоліті масмо ряд орнохліборобських культур (оце ж і Трипілля тут. ДГ), які не менш, як п'ять століть домінували в розвитку Європи й були ядром індоєвропейського ареалу. А вже розвинений і пізній енеоліт (середина четвертого й злам третього та другого тисячоліття) — час антагоністичного змагання племен східного скотарського й західного хліборобського ареалів, що характеризувалися все зростаючою міграційною активністю східно-європейських скотарських племен, які дали світові коня... але зате зруйнували саму індоєвропейську

етноісторичну діалектичну єдність...”²¹³

А висловлюючись не такою вченою мовою, скажемо: вже вся Україна наприкінці третього тисячоліття, напочатку другого вкрилися скотарськими патріархальними племенами і ми навіть знаємо, як вони називалися. (Про це — трохи далі.)

Батько роду, патріарх, був одночасно й ватагом у бойових сутичках, і жерцем. З’являється й племінний вождь-патріарх, він же й вищого рангу жрець. Далеко за поясненням ходити не треба: порівняймо слово „князь” із польським „ксєндз-ксєонж” („ксєондз-князь”). Навколо князя-жерця (патріарха) виростає дружина, все добірні, здорові, рум’яні парубки, вишколені обороняти родове добро. Бояри. Це ж доба початків бронзи, коли множаться легенди про обожнених патріархів, багатирів-велетенів, приборгів, героїв, що вирушають у двобій із драконами, зміями, левами й вепрами. Це їм допомагають боги, а в недалекому минулому — тотеми-предки: чудесні тури, олені, бички, коні... Так розказують найархаїчніші колядки та казки...

Відбувається переробка понять і уявлень на всіх відтинках і щаблях. Жіночі одвічні божества стають чоловічими, вже навіть ріки порсбилися не жінками, а чоловіками (Дністер, Дунай, Бористен, Дон). Культ корови, що дає „божу росу”, маліє, зростає культ бика. Корова-небо-сонце стає виразно биком-сонцем, усвідомленим, як могутня відтворча сила. Праведне сонечко, жінка, стає Дажбогом... Іншими словами, на давніші матріархальні вірування-уявлення нашаровуються патріархальні. Ото тільки ще залишили відьмам

Ново-черкаське.

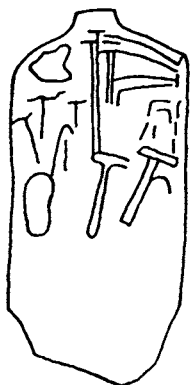
Ця сама стела, вигляд ззаду.

давні привілеї й обов'язки управляти водою, дощем та хмарами. І було ж їм за це! Топили, палили, вбивали, закопували живцем у землю, судили...

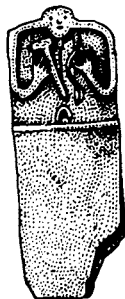
Коли давніші матрирхальні божества, дивні прародительки, уявлялися, як демократичні колективи, все у множині (рожаниці, русалки, туриці, віли) то патрірхальні божества вже одноосібні, влада зосереджена в руках владики, бо такий і суспільний лад заводився. На чолі ставала одноосібна мужеська сила — батько, патрірх, вождь, жрець, князь. Що ж — Сварог, Зевс, Дій...

Оце ж і час величних курганів. У центрі із усією помпою та пишнотою похований патрірх-вождь. З ним — атрибути влади: булава, кинджал, бойова сокира, скипетр. І бедро бика. Археологія стверджує, що це й є ямники. Їх спосіб поховання: визначна особа лежить у ямі на спині, ноги злегка зігнуті. Була ця особа щедро посипана червоною вохрою, яка осіла на скелеті.

Археологи ще не мають одностайного погляду, як ці скотарські племена розпаношилися на Правобережжі. Чи раптовим бойовим наскоком, загарбницько-завойовницьким наступом, із пожежами, грабунком і насильством, — а чи мирним шляхом, у зростанні матрирхальних родів із патрірхальними? Може, швидше, це друге? Так, принаймні, відбито в українському обрядовому весіллі. Культурний рівень правобережників-дан був вищий, багатший, вишуканіший. Але ж... Організовані у військові дружини лівобережники-воїни на своїх бистрих конях вирушили у похід, прискакали, обрушилися на стародавній матрильо-

Добруджа.

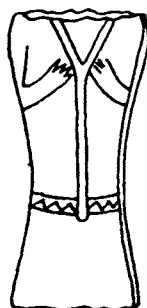
Натальївка,
біля Дніпропетровського.

кальний лад дан, поламали його... „будемо замки ламати, Марисуню діставати"... Озброєні вершники, князь із боярами, вже не хотіли (ані не думали!) йти у прийми до родів своїх жінок. Вони забирали їх гвалтом у свій власний рід...

Та це не так то легко давалося, старий матрильокальний рід не здавався. Ламання старого шлюбного права-звичаю тривало може й сотні, а може й пару тисяч літ, от чому це стало вже обрядом... Зате лівобережники засвоювали від дан-правобережників хліборобські навички. Може не ті, що перші напосілися, а їхні діти, внуки, — ну, і звичайно ж діти-внуки трипільчанок. Починався інший лад: стоп матріархальних і патріархальних традицій, — що й відклалося в наших багатих обрядах.

Та й знову звертаємося до невичерпного джерела — народного весілля. Що ж ми там бачимо? Поруч матері роду стоїть її брат, він виконує функції жерця. Він благословляє кожен акт весільної церемонії. До нього постійно звертається виголос: „Старосто, благослови!“ Дядько молодой, материн брат — найважливіша особа у весіллі після матері.

А хоч би й гойна обрядовість Різдвяного циклу. В ньому й палеолітичне закликання тотемних предків, і неолітична вечеря, і стародавній культ небесних світил (сідають вечеряти, як засяє перша зірка), і трипільська магія плодороддя, і головна страва — тотемкутя, і культ предків (вони теж присутні на цій вечері). Але т а т о виконує ролю жерця. Вже хлібне божество — дідух (хоч подекуди є й дідуха). Не дівчата, а тільки хлопці ходять на Василя (тотемного

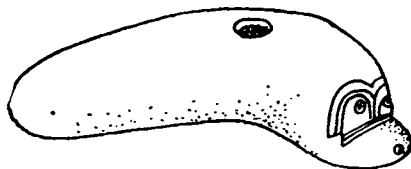
Трансильванія.

Олександрівка, Молдавія.

бичка-сонця) удосвіта Нового року посипати, магично засівати новий урожай...

Цей стоп матріярхальних та патріярхальних ритуалів і уявлень можна простежити й далі. Ми ж згадаєм тільки, що археологи теж помітили і підкреслили в своїх звітах оцю зміну в складі населення. Там, де найперше з'явилися кургани на правому березі Дніпра, спостережено й помішання поховального обряду, що й означає змішане населення, ще не перетоплене.

До недавнього часу археологи вважали, що ці племена ямників були номадами-пастухами без постійного осідку. Перекочувували з місця на місце, переганяючи свої отари, череди та табуни на нову пашу. Але ж ні! Вже згадували ми попереду, що недавно на лівому березі Дніпра, (а саме на правому березі ріки Підпільної) відкрито поселення Михайлівське, щось дуже значне. Із масивними грандіозними кам'яними спорудами, сильно укріплене ровами і кам'яними захисними стінами. Якась твердиня! Вона існувала дуже довго, три рази перебудовувалася-відбудовувалася і остання фаза належить уже до часів ранньої бронзи.

З усього цього видно, що це був якийсь племінний центр. Знайдено там далеко не примітивну матеріальну культуру. Де ж пак! Багатокамерні житлові

доми, укріплення . . . Люди, що жили там, не цуралися й хліборобства, бо знайдено зернотерки. Але головне їхнє зайняття було плекання худоби. Була вже й гарба на колесах. (У Трипіллі в ті самі часи ще не знали колеса, там були волокуші.)

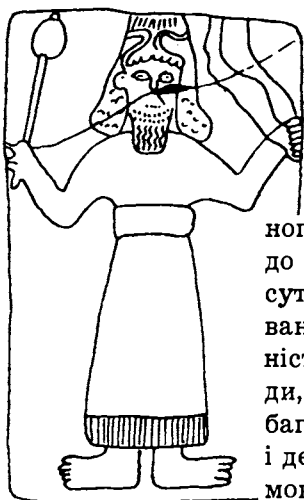
Оце, вважають археологи, і були ті, що причинилися до розпаду індоєвропейської діалектичної єдності. Про рух їхній на захід і вихід за межі України та й далі до Британських островів ми вже трохи уявлення маємо. Щось трохи чули й про те, що із розпоршених цих ямників, бойових сокирників, скорчеників, фарбованців (вибирайте, що вам подобається) виникли греки, кельти, тракійці, слов'яни, германці, балти . . . а на сході — перси, індуси, а на півдні — гетти. Всі ці племена проживали навколо Чорного та Каспійського морів.

Одна галузь цих самих скотарів-ямників, якесь одне плем'я, чомусь відірвалось від основного масиву і, відрізане, подалося в східному напрямі. Опинилося у східному Туркестані, аж під південним Китаєм, і там розпливлося. Але ці т о х а р и (так їх називають) дуже прислужилися лінгвістиці. Вони залишили свої письмена, знайдені не так давно і вже розшифровані. І що ж виявилось? Їхня мова зберегла мову єдиного масиву. Вона близька до мов слов'янської, германської, греків, балтів, геттів, тракійців. Іншими словами, це і є та мова, що нею розмовляли прапредки тохарів, коли вони розпочали свою мандрівку із України на схід . . . Та сама мова, що й у трипільців.²¹⁴

Друга цікава нам лінія трохи пізніше відокремилася від основного масиву, опинилася на півдні Чор-

Франція.

Зображення
геттського
божества, Тешуба,
Мала Азія.

ного моря і там створила імперію. Вже з 1900 року до нашої ери писані джерела доносять про їхню присутність у Анатолії, про їхніх царів, твердині, завойовання. А самі вони про себе розповіли з такою докладністю, що можна відтворити їх історію, вірування, обряди, міти. Вони залишили в своїх хатузах (твердинях) багаті бібліотеки. Це — глиняні таблички, десятки і десятки тисяч. Вже попереду згадувалося, що в їхній мові впізнаються наші слова, — „вода”, „небо”, „істи”... А ще — додамо — „три”, „кості”, „пан”, „хата”... Вони ж звучать „зовсім по-нашому”!²¹⁵

Гетти також були замилювані у спорудженні розкішних, наповнених багатством, могил своїм царям. Деякі з них уже розкопані й інтенсивно досліджуються. Їх мистецька й культурна спадщина увійшла до фонду світової, поруч із єгипетською та месопотамською. Ще недавно про геттів ніхто нічого не чув, а тепер уже написано про них багато книг і то — цікавих!

Згадаємо і ще одну групу племен, що їх доля занесла аж на східне узбережжя Каспійського моря. (Оце такий широкий був розгін племен ямної культури на їхніх баских конях: від Дніпра до Закаспію.) Ось що пише про них англійський дослідник:

„Поруч із вищою цивілізацією на кордонах раннього Шумеру в Месопотамії існували на півночі від них степові варварські племена. Їхні кочовища простягалися від Малої Азії до Кубані і Кавказу і на східний бік Каспію. Час-від-часу вони хоронили своїх вождів із великою помпою і такою кількістю дороговцінностей, яку вони могли настигати. Такі могили

знайдені, прикладом, в Алача-Гуюк (у Малій Азії) та в Майкопі й Царській (на Кубані) . . . Всі ці скарби склалися із золота і срібла (дуже подібні на шумерські) та гарних виробів із міді й бронзи. Всі ці знахідки цілком певно можна віднести до 2.300-2.000 років до нашої ери.

. . . Раптове нагромадження багатства шумерського стилю у північних номадів віддзеркалювало, либонь, наскоки й розбишацтво вздовж караванних шляхів чи навіть вдирання в саму Месопотамію у часи, коли її багата цивілізація тимчасово занепадала через внутрішні чвари . . . Є підстави зв'язати появу нових культур із розпорошенням племен, що говорили індоєвропейською мовою у другому тисячолітті до нашої ери . . . ²¹⁶

У цього ж автора взяли ми той зворушливий гімн до Землі, що вже цитовано на попередніх сторінках нашої розповіді. Хто ж міг би так любовно просити Матір-Землю, щоб прийняла в своє лоно померлого, „м'ягенька, як вовночка, і щоб не давила на груди покійникові, а щоб лагідно приголубила, як мати обгортає своєю полою рідну дитину"? Це ж тільки у тих, що ховають у землю, такий гімн міг виникнути. А це гімн із індуської „Рігведи”.

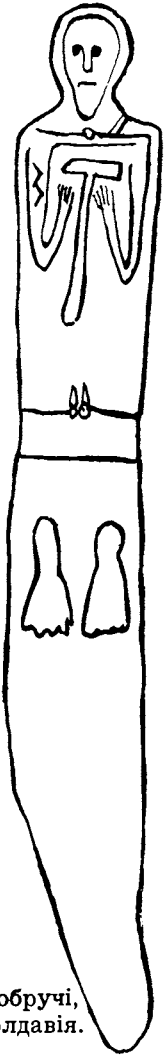
Отож ця закаспійська галузь індоєвропейського масиву, що в археології зветься ямниками, в тім самім часі (2.000 до н.е.) рушила на схід в напрямі Індії. Цей рух тривав кілька століть, а вже в половині другого тисячоліття до н.е. прийшла черга й на пишну міську цивілізацію Гаралпа у південній Індії. Номади-варвари змели її як стій. Ім'я цих варварів відоме. Це

Степова
Придніпрянина.
Камінна булава.

Кам'яна Могила,
Запорізька обл.

Чобручі,
Молдавія.

— а рії, так вони самі себе називали у своїх священних гімнах. Пігготт датує ці гімни аріїв-завойовників 1.600 роками до нашої ери, себто належать вони приблизно до того самого часу, недалекого від доленосного для всього світу перелому третього й другого тисячоліття до нашої ери.

Написані ці гімни санскритом. То значить це й була мова аріїв. Збереглася вона незмінною тому, що тисячі років переказувалися з уст до уст оці самі священні гімни. Не лише слово, але й інтонацію борони, Боже, змінити, бо тоді й сила гімну пропаде, і буде лихо тому, хто допустить такого блюзнірства. Тож коли чуємо ходовий вираз „із санскриту”, то це не значить, що запозичене із санскриту, а значить, що це була спільна мова для всіх ямників другого тисячоліття до нашої ери.

А рії! Та це ж саме те, що нам треба! Ці загадкові ямники самі себе називали а рії? Таке знайоме, таке нечуже нам слово! Хіба ж це не варіант такого поширеного серед індоєвропейських народів імени? Та що тут довго думати? Ось дивіться:

У грецькому пантеоні, богів-героїв є такий самий грубий, неотесаний варвар А р е с. А другий — протилежність йому: малий, лукавий, із крильцями й любовними стрілами Е р о с.

У західному крилі „індоєвропейської птиці” є також свій „арій”, лише трохи інакше вимовлений. І р і є, а й р і є. Ірляндці самі себе називають „айришами”.

У слов'янському світі це буде Я р - Я р и л о, де в чому подібний до грецького Ероса, а більше на ярого бога-запліднювача. То впізнаємо архаїчний вияв куль-

Кам'яна Могила.
Запорізька обл.

ту бика.

(Можна назвати й ще одного „Яра”. У геттів був бог Я р р і с.²¹⁷)

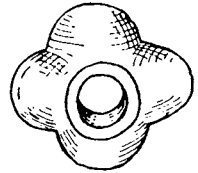
А то є ще інший варіант цього звучання — люблений у Галичині Ю р і й. Він же Ю р, Ю р а й, Р а й. Це герой надзвичайно давній, ще з палеоліту. Він — господар вовків, а це значить, що він уже існував у час, коли навіть пес ще не був приручений, коли вовки були дивими-дикими звірами і патронами мешканців палеолітичних осель.

Це вже й археологічно стверджується. „Розкопи Мізинської стоянки на Україні показують, що на вершці покрівлі довгочасного житла... був зовсім цілий череп вовка (вовчиці?) із збереженими шийними хрящами. Накривала житло... не тільки голова тотема, але й шкура. Житло було ніби само вовк, що під його захистом, наче в череві, протікало внутрішнє життя спільноти”.²¹⁸

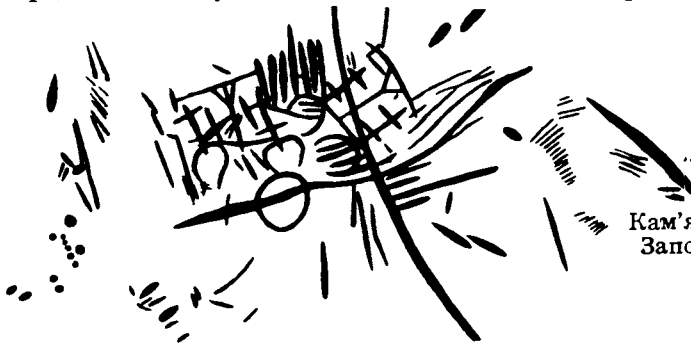
В пізніші часи, у скотарів, Юрій став патроном свійської худоби.

Але це ще не всі обличчя а р і я. Він — хлібороб, орач. Так називав Геродот (у п'ятому столітті до н.е.) ті племена, де дві тисячі років перед ним проживали трипільці. О р о ї, орачі. За цей час ямники, що півтори тисячі років тому повисипали свої кургани зверху на трипільських хатах, — вони самі поробилися хліборобами. Не диво! Вони ж уже були нащадками і ямників, і трипільців.

І так ми знайшли в наших власних мовних ресурсах назву народу, що разом із данами-трипільцями — наш предок. В цьому імені багато значінь: він і герой-

Степова
Придніпрянщина.
Камінна булава.

Кам'яна Могила.
Запорізька обл.

завойовник, і варвар, бог кохання й весняного плодороддя, патрон пасовиськ і худоби, хлібороб-орач...

Але ж ми бачили вже, що крім Ярила були ще інші боги, яких шанували яко биків-відтворців, подателів життя. Вже не було дурних вірити, що Мати-Богиня, сама з себе, без Ероса народжує нове життя. В розвинених тотемних віруваннях (чи насичених тотемними пережитками) справжній податель життя — предок, він. І він виступає раз, як батько-чоловік, а раз — як ярий бик. Зразком такого подателя життя може бути патріарх олімпієць Зевс, що вмить перетворювався на розкішного бика і ставав батьком багатьох півбогів, прибогів і героїв. Та й цілих народів!

Так само у геттів процвітав культ бика. На барельєфі сам цар-жрець у молитовній позі стоїть перед зображенням священного бика.

В індуській „Рігведі” найбільший герой — бог Індра, сам же він — велетенський бик.

Слов'яни жертвували Перунові биків, а голови вішали на деревах, як оповідають середньовічні подорожники...²¹⁹

Нащо шукати більше прикладів? Це ж усі тут згадані — нащадки ямників...

А як показово відклалося це в іменах племен, що розпаношилися на Україні! В іменах особистих, у наз-

вах місцевостей і рік! Як багато родів-племен називали себе биками!

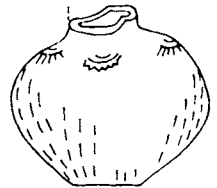
Різні, бачите, назви бика теж щось кажуть. Чи не різні етнічні групи були предками? Маємо на увазі хоч би різні назви бика в нашій мові: бик, бугай; товар, тур, тавр; віл, волос, велес. . .

Не згадуючи всіх, візьмемо кілька прикладів. Чомусь і досі тримається назва **Таврія** (Крим і прилеглі місцевості). Та й таври (стародавні населювачі Криму) називали себе нащадками биків і їхня богиня Діва мала своїм звіриним виявом бика.

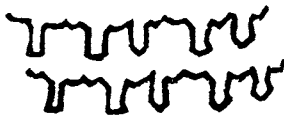
Ім'я **Сварога** (відповідника грецького Зевса) згадується ще в літописі, але вже як батька сонця-Дажбога і вогню. Та от із його імени виходить, що він сам — сонце, небо (в „Рігведі” **сварга** — небо, а **сур'я** — сонце). Напрошується думка, чи Сварог не був часом патріярхом тотемного племені десь у східнішій частині широкопростірного проживання ямників? І то — дуже давно. Щось надто розпливлося це звукосполучення **СВ** і вже з трудом вловлюється ім'я бога в таких словах, як **свято, святий, світло** . . . Асоціація сонце-бик дуже звична для тієї доби, згадаймо наших усатівців.

Далі на схід бачимо волів: Волинь, Волосів, Велесневе . . .

А ще далі — на широкій смузі розселилися **стриї**. Дослідник, не думаючи про тотемні з'єднання скотарів у другому тисячолітті до нашої ери, а вишукуючи споріднені назви рік, підкидає нам потрібну

Михайлівка,
Запорізька обл.

Орнамент на посуді з Таврії. Череда.

цитатку:

„Стрий, Стрипа, Стриня, Стронавка, Струга тощо властиві для горішньої Наддністрянщини. Стир, Стирове Болоня, Струважа, Стрища — на Волині. Ці річки із спорідненою назвою ланка за ланкою простяглися від східних схилів Карпат до поліських болот південного Надприп'яття. Ця ланцюгова пов'язаність течій річок, підкреслена спорідненістю назов, вказує на своєрідний зв'язок територій, на їх єдність... Ця територія становить собою район стріїв”.²²⁰

Не менш широко розселилися племена турів, туровичів, турій. Є вони і на Волині, і на Київщині, і в Галичині. Там ще недавно етнографи занотували архаїчне свято, що так і зветься Турище. Мітичних прародительок називали туриці. Щось як русалки чи віли.

Ой, чи тур, чи туриця,

Чи хороша молодиця... (З весільної пісні)

А ось і стрибог. Це, либонь, чи не пережені між собою роди стріїв та богів. Стали стрибогами і навіть посадили своїх предків у пантеоні богів. Є такий Стрибог серед слов'янських богів.

Це ж можна сказати й про назву ріки Дністер, давня її назва — Дана + стер. Тут змішалися-пережилися дани й стрії чи може істри. Цих істрів також немало знайдеться, а при глибшому дослідженні виявиться, що в корені СТР ховається тотемний рогатий предок. Але не будемо відхилятися-розпоршуватися, йдімо за нашою головною лінією.

324

Озівсько-Дніпровська староямна область.
Амулет.

Магала,
Чернівецька обл.

Краще подивімося, що то за дівери. Пригадуєте, як у весільній пісні Маруся припадає до столу, скликає весь рід-плем'я, щоб оборонили від вершників-, „чужосторонців”, які хочуть забрати її в невідомий „край-сторіноньку”? Пригадуєте, як надіється вона на її ріднес дівер'я? Хто ж це вони такі, ці дівери?

У словнику Грінченка сказано, що „дівер” — брат чоловіка. А-а-а, то це рештки колишнього шлюбного права: група братів одного роду вважалися в законному шлюбі із групою сестер у другому роді... Мабуть, у трипільські часи й існував такий шлюбний закон, бо звідкіля ж узялися б ці дівери?

Так ненароком через пісню довідалися ми, що існували й такі роди — діви. Члени роду — дівери. Слово потім перейшло до складу родинно-шлюбного лексикону.

Метрика Діви не вичерпується всім досі сказаним. Діва пустила глибоке коріння у всьому світі і в мові. Так само і в нашій мові багато слів-понять постало із цього кореня, як от: добро, дія, дощ, день, дід, дочка, доїти, дати...

Звертання „дай!” увійшло в приказки, молитви, коляди, заговори... Ой, дай, Боже! Ну, „дай” то вже знаємо, що з кореня „діва”. Але хто ж цей „боже”, бог?

Чи ж не ясно? В основі така ж звірино-тотемна істота, а одночасно й назва племені, і назва місця, де воно проживає. І ми навіть знаємо, де є той терен. Місцеві люди називають ту ріку Бог, Буг і Біг. Отож там і проживали племена богів, а їх нащадки й тепер носять старі свої племінні прізвища: Божки, Божичі,

Божаничі, Буцманюки, Буцєроги, Богуни . . .

А третій компонент цієї тріяди сам за себе каже: „А я рогатий, а я багатий . . .”

Культ сонця-бика, бога скотарів, виявлявся не тільки в тому, що жертвували биків та побожно їли чи виробляли з тіста бичків та корівок. Не тільки! Люди бачили світ, як велетенського бика. Щоб перелетіти між рогами такого бика, ластівці треба було летіти цілий день, а вивірка на його хвості лізла цілісінький місяць. Сонце це рудий бик. Хмари — бики. А кругле озеро — око бика. День — білий віл „Білий віл усіх людей підняв”. Грім? Це „ревнув віл на сто гір, на десять дворів, а на тисячу чути”.²²¹

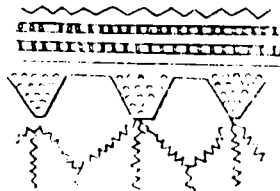
З цього космічного образу зберіглися, хіба, деякі казки, приказки і повір'я. Та ще згадки в колядках про турів золоторогих, про корів золотохвостих із зірками по боках . . . Про „сірих волів, що стояли над Божим дитятком та дихали на нього своїм духом” . . .

Ще пам'ятається, що під Новий рік на Василя воли розмовляють між собою і обмірковують поведінку господаря. Якщо він сховається на цю ніч у хліві, то може геть чисто все почути: коли він був до них справедливий, а коли ображав словом чи ділом. Воли говорять людським голосом і пророкують майбутнє.

Будьте певні, коли сняться воли — має статися щось гарне: радість, прибуток. Це так само, як сняться хліб.

Коли вибирали місце на нову хату в садибі, то найкраще те, де любив лежати товар.²²²

Дуже багато затрималося слідів культу сонця-бика у весільному обряді. Коровай там то бичок, то сон-

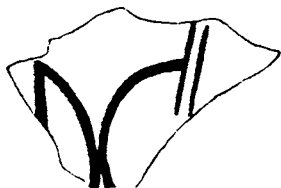
Сурський острів на Дніпрі.

це, то сам бог.

Навіть саме слово багатий каже про те, що богами називали рогатизну, товар. Багатий той, хто має багато богів, себто биків і корів.

Наведені тут повір'я, звичайно, кришки, визбрані тут і там, рештки з щедрого надбання предків. Але це — золоті кришечки із вірувань та світовідчужань тих, що виробили нам слово для імени Творця Всесвіту. Археологія ж допомогла нам встановити, в які часи і які племена були Боги, Тури, Велеси, Стрії...

Тільки чому кажемо: „Ой, Боже!” а не „Ой, Туре!”, чи там „Ой, Волосе!”, „Ой, Дію!”?

Я ніде цього не вичитала і це може бути моя фантазія. Алеж це не наукова розвідка, це — повість, розповідь, оперта трохи на інтуїції, а трохи й на зовсім нефантазійних фактах. Я маю таку відповідь на поставлене питання: Чому „Ой, Боже!”, а не „Ой, Туре!”?

Мабуть, племена боги були наймогутніші і найславетніші. Ви ж подивіться! Їх осідок був на річці Богові і його притоках, а там же перед цими скотарями, богами, проживали також племена з культом сонця-бика. Згадаймо хоч би усатівців. То — близько.

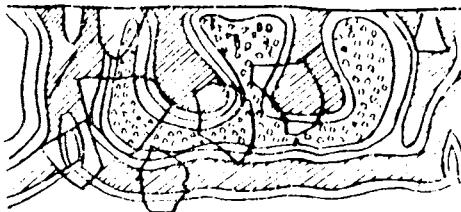
Перед експансією ямників у цім терені були протоміста із столицею в Майданецькім. Хоч і спалені, вони не могли не впливати своєю вищою культурою на приходьків-ямників. Вже в значно пізнішому часі, яких дві тисячі років згодом, у цій самій місцевості існувала держава антського князя Божа. Жаль, знаємо ми про нього мало, і то лише тому, що його спобігла страшна смерть (і через це записана в історії): його із синами та 70-ма старшинами розп'яли готи.²²³

Де ж була його столиця? Ніхто не знає.

А от у великому селі Бузі в цій (це зовсім недалеко від Майданецького) старі люди зберігали переказ, що ця Бузівка була колись величезним, многолюдним і багатим містом БУЗ.²²⁴ Це, либонь, і була столиця нещасливого князя антів, Божа. Недалеко від Бузівки проходить захисний давнешній вал. За цим валом і до сьогодні зберігається старовинна назва Трояни. Це три паралельні лінії валів, що й досі не зрівнялися, ідуть вони десь на Тальне. Такі могутні вали могло спорудити тільки густе населення, під єдиною державною рукою. Може справді була це „Тропа Трояня“?

Ото може у столиці Божової держави, місті Бузі, у „время Бусове“, і був той центр, що підніс назву БОГ над інші назви того ж давнешнього, ще з часів ямників, тотемного божества — Тура, Велеса, Стрия та інших. Ті стали льокальними, а загально для всіх — БОГ.

Подивіться ще раз на мапу України. Село Бузівка, де колись була багатолюдна пишна столиця Буз, стоїть якраз посередині всієї України. До всіх

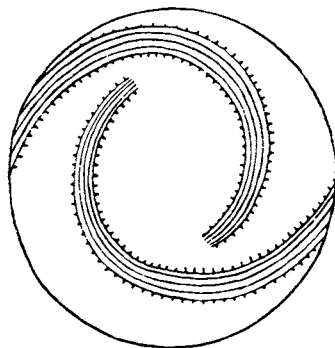
Сокільці II, Побужжя.

кінців її — від Карпат до Дону і від півдня до півночі — однакові відстані.

Та й так мисливсько-скотарський б о г, начебто, затінив чи й зовсім зліквідував хліборобську да ну, піднісши своє ім'я до рангу Творця Всесвіту. Але то тільки позірно. Дана й далі існує — у назвах божественних істот, рік, місцевостей, у переказах, піснях, казках, обрядах і звичаях. У нашій мові, у світовідчужанні, що нам передала. Це ж так просто: пошануй основи буття — і будеш вічно.

І хто ж нам передав це в спадщину? Трипілля. Хоч зникло матеріяльне, — та не зникло духове. Воно виявилось міцнішим за граніт.

Минуле не відпливає в безвість, а вливається у майбутнє.

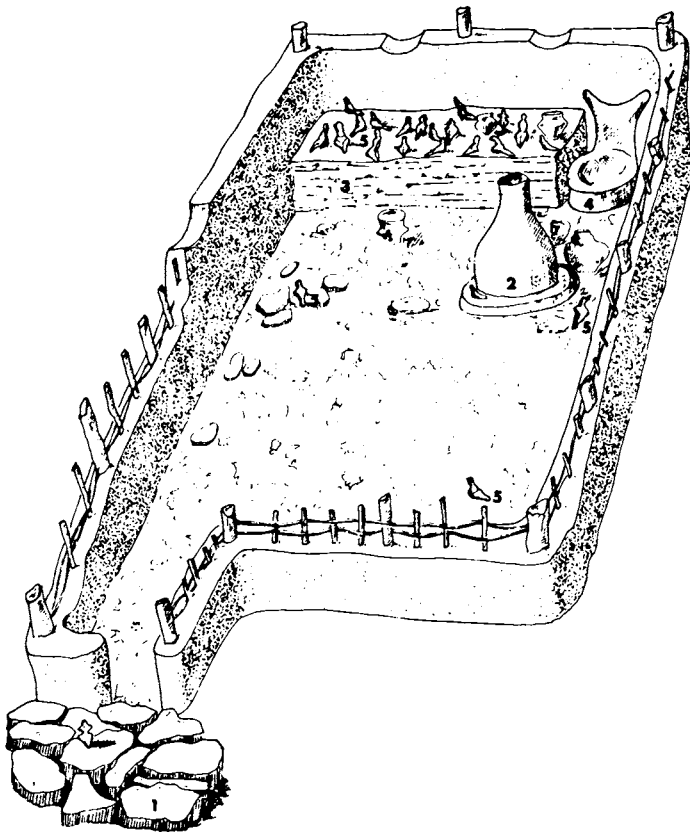

Шяпинці, Чернівецька обл.

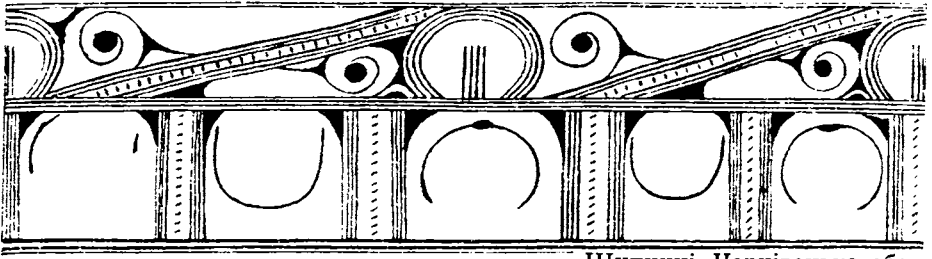

Д Ж Е Р Е Л А
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Сабатинівка II, Кіровоградська обл.

Шипинці, Чернівецька обл.

Ц Ж Е Р Е Л А

1. І. Г. Шовкопляс. Археологічні дослідження на Україні 1917-1957 років. Київ, Академія Наук Української РСР, 1957, ст. 339-344.

П Р О Л О Г

2. Н. Беляшевский. „Археологическая летопись Южной России“ Киевская Старина (далі: КС), Киев, 1899, т. 64, ст. 43.
3. В. В. Хвойка. „Каменный век Среднего Поднепровья“. Труды XI-го Археологического съезда в Киеве 1899 г. Москва, 1901, том 1, ст. 812.
4. Э. Р. Штерн. „Догреческая культура на Юге России“. Труды XIII-го Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г. Москва, т. 1, 1906.
5. Вл. П-ко. „К истории Коливицины“. КС, 1905, т. 88, ст. 236-238.
6. С. Н. Бибииков. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская. Материалы и исследования по археологии СССР, № 38. Москва-Ленинград, Академия Наук СССР, 1953. (Далі: МИА).
7. І. Г. Шовкопляс. Археологічні дослідження... , ст. 103.
8. Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений. МИА, №10. М.-Л., Ак. Наук СССР, 1949.
9. Т. С. Пассек. „К вопросу о древнейшем населении Днепровско-Днестровского бассейна“. Советская этнография, сборник, 1947, VI-VII, ст.19.
10. Б. А. Рыбаков. „Религия и миропонимание первых земледельцев Юго-Восточной Европы“. Доклады и сообщения археологов СССР, сборник. Москва, Наука, 1966, ст. 106-120.
11. В. Н. Даниленко. Неолит Украины. Київ, Наукова Думка, 1969.
12. Там же.
13. В. В. Латышев. „Известия древних писателей о Скифии и

- Кавказе". *Вестник древней истории* (далі: **ВДИ**), 1948, ч. 1, ст. 247.
14. О. Н. Бадер. О мезолите восточного Средиземноморья. *МИА* № 126, 1966, ст. 177.
 15. В. Н. Даниленко. Неолит Украины, ст. 217.
 16. Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений, ст. 235.
 17. В. Н. Даниленко. Энеолит Украины. Київ, Наукова Думка, 1974.
 18. Нотатки „Місто, старше за Вавилон" і „Містові п'ять тисяч років". *Вільне Слово* (Торонто), 14 березня і 14-го червня, 1974.
 19. М. М. Шаглій, В. П. Дудкін, К. В. Зіньковський. „Про комплексне вивчення трипільських поселень". *Археологія*, Київ, Наукова Думка, 1973, 10, ст. 23-40.
 20. С. А. Судаков. „Поселення трипільської культури біля с. Семенів-Зеленче Тернопільської області". *Археологічні пам'ятки УРСР*, (далі: **АП**). Київ, 1952, т. IV, ст. 105.

Ч А С Т И Н А П Е Р Ш А

21. И. И. Заец. „Трипольское поселение Клищев на Южном Буге". *Советская археология* (далі: **СА**), 1974, ч. 4, ст. 191.
- 21а. М. Л. Макаревич. „Статуэтки трипольского поселения Сабатиновка II". *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, (далі: **КСИА**), К., 1954, вып. 3, ст. 92.)
В. Н. Даниленко, М. Л. Макаревич. „Дослідження на ранньотрипільському поселенні Сабатинівка II". **АП**, 1956, т. VI, ст. 136.
22. А. Н. Афанасьев. Поэтические воззрения славян на природу. М., 1865-1869, т. I, ст. 652-719.
23. В. Н. Даниленко. Энеолит Украины, ст. 26.
24. W. F. Albright. *The Archaeology of Palestine*. London, Penguin Books. 1956, p. 64.
- 24а. В. Н. Даниленко. Энеолит Украины, ст. 26.
25. Н. Беляшевский. „Археологическая летопись..." **КС**, 1900, т. 70, ст. 66-73.
26. К. В. Зіньковський. „До проблеми трипільського будівництва". *Археологія*, 1975, 15, ст. 13-21.
27. М. М. Шаглій, В. П. Дудкін, К. В. Зіньковський. „Про комплексне вивчення..." *Археологія*, 1973, 10, ст. 23-31.
28. W. F. Albright, pp. 70-72.
29. Stuart Piggott. *Prehistoric India*. Baltimore, Penguin Books, 1961, p. 157.
30. В. Н. Даниленко. Энеолит Украины, ст. 61-84.
31. Stuart Piggott, p. 284.

32. **Археологія Української РСР, том 1.** Київ, Наукова Думка, 1971, ст. 266-270.
33. Т. Г. Мовша. „О северной группе поздне трипольских памятников”. СА, 1971, ч. I, ст. 31.
34. Т. Г. Мовша. „Скарб прикрас із пізньотрипільського поселення с. Цвіклівці”. **Археологія**, 1965, т. XVIII, ст. 161-170.
Т. Г. Мовша. „Пізньотрипільська майстерня в с. Цвіклівцях”. **Археологія**, 1970, т. XXIII, ст. 129-140.
35. О. Ф. Лагодовська. „Пізньотрипільське поселення у с. Сандраках”. **АН**, 1956, ст. 123.
36. М. Л. Макаревич. „Клад кам'яних сокир”. **Археологія**, 1964, т. XVI, ст. 208.
37. В. Н. Даниленко. Энеолит Украины, ст. 24.
- 37а. В. Г. Збеневич. Поздне трипольские племена Северного Причерноморья. К., Наукова Думка, 1974.
38. Т. С. Пассек. „Итоги работы в Молдавии в области первобытной археологии”. М. **Краткие сообщения Института истории материальной культуры** (далі: КСИИМК), 1954, вып. 56.
39. Ю. М. Захарук. „Софіївський тілопальний могильник”. **АН**, 1952, т. IV.
40. Stuart Piggott. Prehistoric India, pp. 214-241.
41. **The New York Times**, Jan. 19, 1973.
42. В. Н. Даниленко. Энеолит Украины, ст. 75-76.
43. Н. Беляшевский. „Археологическая летопись...” **КС**, 1899, т. 64, ст. 43.
44. П. П. Чубинский. **Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край** (далі: Чуб.). 1872-1879, т. IV, ч.ч. 822, 826, 839.
45. Я. Ф. Головацкий. **Народные песни Галицкой и Угорской Руси**. 1878, ст. 231.
46. Чуб., ч. 268, ст. 158.
47. З. Кузеля. „Бойківське весілля у с. Лавочнім”. **Матеріали до української етнології**. Наукове Т-во ім. Шевченка у Львові. 1908, т. 10, ст. 126.
48. В. Данилів. „Українське весілля у с. Монастирищах Липовецького повіту”. **КС**, 1906, т. 92, ст. 3.
49. Чуб., ч.ч. 845, 720, 857.
50. Чуб., ч.ч. 136, 341, 869, 934.
51. А. К. „Свадебные песни, записанные в Подольской губернии”. **КС**, 1897, т. 56, ст. 389.
52. Там же.
53. Чуб., ст. 606, ч. 919.

54. Я. Ф. Головацкий. Народные песни..., т. 2, ст. 234.
55. Чуб., ч.ч. 882, 928.
56. А. К. „Свадебные песни...” КС, 1897, т. 56, ст. 389.
57. П. Литвинова-Бартош. „Весільні обряди й звичаї на Чернігівщині”. Матеріали до української етнології, 1900, т. 3, ст. 119-120.
58. Чуб., ч. 878.
59. Я. Ф. Головацкий. Народные песни..., ст. 233.
60. Чуб., ч. 596.
61. Чуб., ч. 881; додаток ч. 61.
62. Я. Ф. Головацкий, там же, т. 3, ст. 311.
63. Ю. Кміт. „Бойківське весілля у с. Гвіздці”. Матеріали до української етнології, 1908, т. 10, ст. 14.
64. Чуб., ч.ч. 802, 1197.
- 64а. В. Н. Ястребов. „Народные песни Херсонского края”. КС, 1894, т. 44, ст. 566.
65. О. Гриша. „Весілля в Гадацькому повіті на Полтавщині”. Матеріали до укр. етнології. 1899, т. 1, ст. 111-156.
66. Там же.
67. В. Милорадович. „Житьё-бытьё лубенского крестьянина”. КС, 1904, т. 85, ст. 474, 476.
68. Авторка. Весільні пісні з Жашкова на Київщині.
69. Хр. Ящуржинский. „Свадьба малорусская, как религиозно-бытовая драма”. КС, 1896, т. 55, ст. 270.
70. Чуб., ч.ч. 1205, 1212.
71. Хв. Вовк. Студії з української етнографії та антропології. Шлюбні обряди та звичаї на Україні. Прага, 1928, ст. 280.
72. Чуб., ч. 1246.
73. О. Ф. Лагодовська. „Пам'ятки усатівського типу”. Археологія, 1953, т. VIII, ст. 103.
74. П. П. Сфименко. „Значение женщины в ориньякскую эпоху”. Известия Государственной академии истории материальной культуры. Л., 1931, т. XI, ст. 33, 66-67. (Далі: ИГА-ИМК.)
75. Erich Neumann. The Great Mother. Princeton, Princeton University Press, 1974, pp. 85, 135-136.
76. S. N. Kramer. History Begins at Sumer. N. Y., Doubleday, 1959, p. 109.
77. Взято із статті Л. А. Дінцеса „Русская глинянная игрушка”. Журнал Института антропологии и этнографии, 1936, ч. XII, вып. 2, ст. 46.
78. Взято із статті Б. А. Рыбакова „Космогония и мифология земледельцев энеолита”. СА, 1965, ч. 1, ст. 33.
79. Б. А. Рыбаков. Там же, ч. 2, ст. 17.

80. А. Н. Афанасьев. Поэтические воззрения . . . , т. 1, ст. 667.
81. G. R. Levy. The Gate of Horn. London, Faber, MCMLXIII, pp. 61, 94, 96, 101.
82. B. L. Goff. Symbols of Prehistoric Mesopotamia. New Haven, Yale University Press, 1963, pp. 54, 77.
83. E. S. Drower. Water into Wine. London, 1956, pp. 48-50.
84. Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений. МИА, № 10, ст. 237.
В. П. Петров. Етногенез слов'ян. Київ, Наукова Думка, 1972, ст. 125.
85. А. К. Амброз. „Раннеземледельческий культовый символ („ромб с крючками”)” СА, 1965, ст. 14-27.
86. В. А. Городцов. „Дако-сарматские религиозные элементы в русском народном творчестве”. Труды Государственного исторического музея. М., 1926, вып. I, ст. 10-20.

ЧАСТИНА ДРУГА

87. А. Н. Афанасьев, т. I, ст. 730-731.
88. H. J. Rose. A Handbook of Greek Mythology. L., Methuen, 1950, p. 119.
М. М. Кобылина. „Статуетка медведицы из о. Березань”. ВДИ, 1948, ч. 3, ст. 163.
89. В. Н. Даниленко. Энеолит Украины, ст. 130, 107.
90. А. Онищук. „Останки первісної культури у с. Зелене, Надвірнянського повіту”. Матеріали до укр. етнології. 1912, т. 15, ст. 163.
91. А. Н. Афанасьев, т. II, ст. 17.
92. Там же.
93. Ф. Колесса. „Людові вірування на Підгір'ю”. Етнографічний Збірник Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1898, т. 5, ст. 86.
94. М. Грушевський. Історія України-Руси. Н. Й., Книгоспілка, 1954, т. I, ст. 332.
95. Митрополит Іларіон (Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу. Вінніпег, Т-во „Волинь”, 1965, ст. 41.
96. W. Norman Brown. “Mythology of India.” Mythologies of the Ancient World. N. Y., Doubleday, 1961, pp. 281-282.
97. Взято із праці А. Д. Черткова „Фракийские племена, жившие в Малой Азии”. Временник, О-во истории и древностей российских, 1852, ч. 13, ст. 29.
98. Homer. The Odyssey, transl. by W. H. D. Rouse. N. Y., The New American Library, 1951, p. 37.
99. А. В. Cook. Zeus, v. II, I. N. Y., Biblio and Tannen, 1965, p. 480.
100. Народы Кавказа, сборник. М., Ак. Наук СССР, 1960, ст.

297.

101. Collier's Encyclopedia, 1966, v. 9.
102. Larousse Encyclopedia, v. 6.
103. J. A. Mac Couloch. The Religion of the Ancient Celts. Edinburgh, T. and T. Clark, 1911, p. 63.
104. В. Шухевич. „Гуцульщина”. **Матеріяли до укр. етнології**, 1904, т. 7, ст. 125, 132.
А. Онищук. „З народного життя гуцулів”. Там же, 1912, т. 15, ст. 103.
В. Гнатюк. „Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків”. **Етнографічний Збірник**, 1912, т. 33, ст. 195.
105. А. Н. Афанасьев, т. III, ст. 142, 149.
106. Там же, ст. 139, 140.
107. Там же, ст. 151.
108. А. В. Терещенко. Быт русского народа. 1848, т. VI-VII, ст. 145.
109. П. Ефименко. „Малорусские заклинания”. **О-во истории и древностей российских**, 1874, т. I, ст. 66.
110. Ю. Жаткевич. „Народний календар”. **Етнографічний Збірник**, 1896, т. 12, ст. 5.
111. Є. Гуцало. „Мати своїх дітей”. Передчуття радості, збірник. К., Рад. Письм., 1972, ст. 130-133.
112. „Примівки від усякої слабости”. **Етнографічний Збірник**, 1898, ст. 65, 99.
113. З. Кузеля. „Дитина в звичаях і віруваннях українського народу”. **Матеріяли до укр. етнології**, 1906, т. 8, ст. 199.
114. П. Литвинова. „Криниця — богиня плодороддя у сіверян”. **КС**, 1884, т. 8, ст. 695.
115. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування . . . , ст. 249.
116. І. Панькевич. „Великодні ігри і пісні Закарпаття”. **Матеріяли до укр. етнології**, 1929, т. 21-22, ст. 266.
117. В. Гнатюк. „Весілля в Керестурі”. Там же, 1908, т. 10, ст. 75.
118. В. Шухевич. „Гуцульщина”. Там же, 1904, т. 7, ст. 66.
119. С. Керѣнуј. The Gods of the Greeks. London, Thames and Hudson, 1974, p. 18.
120. J. E. Harrison. Prolegomena to the Study of Greek Religion. N.Y., ARNO Press, 1975, p. 404.
121. Collier's Encyclopedia, 1960, v. 18, p. 350.
122. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування . . . , ст. 374.
123. „Великодні ігри с. Мізяківські Хутори Вінницького повіту на Поділлі”. **КС**, т. 84, ст. 16.
124. **Український Голос** (Вінніпер), 4 серпня, 1976.
125. А. Н. Афанасьев, т. 1, ст. 147.

126. І. Франко. „Галицько-руські народні приповідки”. **Етнографічний Збірник**, 1907, т. 23, ст. 179-182.
127. А. Н. Афанасьев, т. I, ст. 147.
128. В. Милорадович. „Житьє-бытьє лубенского крестьянина”. **КС**, 1903, т. 80, ст. 374.
129. „Примівка від усякої слабости”. **Етнографічний Збірник**, 1898, т. 5, ст. 99.
130. А. С. Русяєва. „Культ Кібели в Ольвії”. **Археологія**, 1972, 7, ст. 35.
131. А. С. Сванидзе. „Названия древневосточных богов в грузинских песнях”. **ВДИ**, 1937, ч. 1, ст. 92.
132. Чуб., т. 1, ст. 195.
133. А. Н. Афанасьев, т. III, ст. 207.
134. Митрополит Іларіон. **Дохристиянські вірування...**, ст. 297-298.
135. Там же, ст. 296.
136. Там же, ст. 297.
137. П. Е. „Жертва купальского огня”. **КС**, 1887, т. 19, ст. 191.
138. В. Каминский. „Купала у с. Будках на Вінниччині”. **КС**, 1904, т. 87, ст. 77.
139. Л. К. „Купальские обряды в Сквирском уезде”. **КС**, 1903, т. 81, ст. 163.
140. Свобода (Джерзі Сіті), ч. 134, 19 липня, 1972.
141. П. Ефименко. „Малорусские заклинания”. **О-во ист. и древностей российских**, 1874, т. I, ст. 36, 66.
142. Там же.
143. З. П. Соколова. **Культ животных в религиях**. М., Наука, 1972, ст. 151.
144. А. М. Кондратов, В. В. Шеворошкин. **Когда молчат письменна**. М., Наука, 1970, ст. 170.
145. M. Emeneau. „The Todas and Sumeria.” **American Anthropologist**, 1953, v. 55, p. 453.
146. O. R. Gurney. **The Hittites**. Baltimore, Penguin Books, 1952, p. 152.
147. S. N. Kramer. „Mythology of Sumer and Akkad.” **Mythology of the Ancient World**, pp. 67, 114.
148. S. N. Kramer. **History Begins at Sumer**, p. 157.
149. M. P. Nilsson. **The Minoan-Mycenaean Religion**. Lund, C. W. K. Gleerup, 1950, p. 516.
150. James Mellaart. **Çatal Hüyük**. L., Thames & Hudson, 1967, p. 51.
151. А. М. Кондратов, В. В. Шеворошкин. **Когда молчат письменна**, ст. 121.
152. В. П. Петров. **Етногенез слов'ян**, ст. 123, 204.
153. А. Н. Афанасьев, т. III, ст. 229.

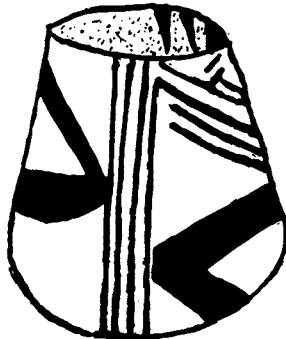
154. С. Керény. The Gods of the Greeks, p. 131.
155. Edith Hamilton. Mythology. N. Y., The New American Library, 1957, p. 30.
156. Д. Шеппинг. „Опыт о значении рода и рожаниц”. **Временник, О-во ист. и древностей российских**, 1851, книга 9.
157. Свобода (Джерзі Сіті), ч. 186, 1976.
158. А. Потебня. „О мифическом значении некоторых обрядов и поверий”. **О-во истории и древностей российских**, 1865, т. 50-51, ст. 222-225.
159. В. Каминский. „Праздник св. Пасхи в с. Косарив на Волыни”. **КС**, 1906, т. 92, ст. 319.
160. В. Н. Даниленко. Неолит Украины, ст. 113.
161. Н. Ф. Сумцов. „Культурные переживания”. **КС**, 1889, т. 26, ст. 415.
162. O. R. Gurney. The Hittites, p. 139.
163. Mythology of the Ancient World, p. 312.
164. А. Терещенко. Быт русского народа, т. VI, ст. 55-59.
165. Свобода (Джерзі Сіті), ч. 203, 23 жовтня, 1976.
166. В. Милорадович. „Малорусские народные поверья и рассказы о Пятнице”. **КС**, 1902, т. 77, ст. 269-281.
167. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування..., ст. 326.
168. А. Онищук. „Народний календар”. **Матеріали до укр. етнології**. 1912, т. 15, ст. 14.
169. А.Потебня. „О мифическом значении...” там же, ст. 80.
170. М. Зубрицький. „Народний календар”. **Матеріали до укр. етнології**, 1900, т. 3, ст. 34.
171. А. Н. Афанасьев, т. I, ст. 235.
172. В. Милорадович. „Малорусские народные поверья...”. **КС**, 1902, т. 77, ст. 269-281.
173. А. Малинка. „Лірник Андрій Корнієнко”. **КС**, 1895, т. 50, ст. 63.
174. А. Потебня. „О мифическом значении...”, ст. 82.
175. В. Н. Ястребов. „Святочные песни Елисаветградского и Александровского уезда Херсонской губернии”. **КС**, 1894, т. 44, ст. 332.
176. О. Калина. Щедрівка з Рогатинщини.
177. Н. Ф. Сумцов. „Очерки по истории ю.-р. апокрифических сказаний и песен”. **КС**, 1887, т. 19, ст. 400-410.
178. Я. Ф. Головацкий. Народные песни..., т. III, ст. 144.
179. П. Ефименко. „Малорусские заклинания” ст. 40.
180. Там же, ст. 42.
181. Ф. Колесса. „Людові вірування на Підгір'ю”. **Етнографічний Збірник**, 1898, т. 5, ст. 86.
182. А. Терещенко. Быт русского народа, т. V, ст. 130.

183. П. Ефименко. „Малорусские заклинания”, ст. 43.
184. В. Милорадович. „Житьё-бытьё лубенского крестьянина”. КС, 1903, т. 80, ст. 374.
185. М. Грушевський. Історія української літератури, т. 1. Нью-Йорк, Книгоспілка, 1959, ст. 194.
186. А. Онищук. „Народний календар”. Матеріали до укр. етнології, 1912, т. 15, ст. 50.
187. В. Ястребов. „Свадебные обрядные хлебы в Малороссии”. КС, 1897, т. 59, ст. 281.
188. Чуб., т. IV, ст. 313; ч. 1139.
189. А. Потебня. „О мифическом значении . . .”, ст. 41.
190. Н. Ф. Сумцов. „Опыт объяснения малорусской песни о Журиле”. КС, 1995, т. 12, ст. 422.
191. В. Милорадович. „Житьё-бытьё лубенского крестьянина”. КС, т. 82, ст. 41.
192. А. Онищук. „З народного життя гуцулів”. Матеріали до укр. етнології, 1912, т. 15, ст. 138-139.
193. Чуб., т. I, ст. 93.
194. К. Грушевська. Первісне громадянство. Київ, Українська Академія Наук, Культурно-Історична Комісія. 1926-28, ст. 9-44.
195. П. Ефименко. „Малорусские заклинания”, ст. 44.
196. Н. Ф. Сумцов. „Культурные переживания”. КС, 1889, т. 25, ст. 492.
197. Я. Пастернак. „Звичаї та вірування в с. Заблоках Жовківського повіту”. Матеріали до укр. етнології, 1929, т. 21-22, ст. 339.
198. К. Кошовик. „Живой упырь в борьбе с умершим упырем”. КС, 1884, т. 8, ст. 169.
199. В. Шухевич. „Гуцульщина”. Матеріали до укр. етн., 1904, т. 7, ст. 247.
200. Erich Neumann. The Great Mother, p. 128.
201. X. Ящуржинский. „О превращениях в малорусских сказках”. КС, 1891, т. 33, ст. 94.
202. В. Шухевич. „Гуцульщина”. Матеріали до укр. етн., ст. 259.
203. П. Литвинова. „Закрутки и заломы”. КС, 1899, т. 64, ст. 139.
204. Арсений Селецкий. „Колдовство в Юго-Западной Руси XVIII-го столетия”. КС, 1886, т. 15, ст. 204.
205. Н. Ф. Сумцов. „Культурные переживания”. КС, 1889, т. 24, ст. 81.
206. К. Цыбульский. „Всенародное купание ведьм” КС, 1885, т. 13, ст. 566.
207. Н. Ф. Сумцов. „Культурные переживания”. КС, 1889, т. 26, ст. 426.

208. Н.Ф. Сумцов. „Культурные переживания”. (Взято із газети „Харьковские Ведомости”, ч. 185, 1885). **КС**, 1889, т. 24, ст. 82.
209. І. І. Засць. „Кліщів, нове поселення трипільської культури”. **Археологія**, 1973, 10, ст. 56.
210. Н. Ф. Сумцов. „Культурные переживания” (Взято із газети „Харьковские Ведомости”, ч. 289, 1884). **КС**, 1889, т. 27, ст. 321.
211. Erich Neumann. The Great Mother, p. 106.
212. Митрополит М. Овчаренко. „Чуда. Властивості води - чудо”. **Моледа Україна** (Торонто), ч. 252, ст. 16, 1977.

Е П І Л О Г

213. В. Н. Даниленко. Энеолит Украины, ст. 31.
214. Там же.
215. А. М. Кондратов, В. В. Шеворошкин. Когда молчат письменна, ст. 121.
216. Stuart Piggott. Prehistoric India, pp. 62-63.
217. O. R. Gurney. The Hittites, p. 155.
218. А. А. Столяр. „Натуральное творчество неандертальцев, как основа генезиса искусства”. **Первобытное искусство**, сборник. Новосибирск, Наука, 1971, ст. 154-155.
219. И. И. Срезневский. Исследование о языческом богослужении древних славян. 1848, ст. 72.
220. В. П. Петров. Етногенез слов'ян, ст. 83-84.
221. А. Н. Афанасьев, т. I, ст. 659, 673.
222. Н. Ф. Сумцов. „Культурные переживания”. **КС**, 1889, т. 25, ст. 492.
223. М. Грушевський. Історія України-Руси, т. I, ст. 177.
224. „Обозрение могил и городов Киевской губернии”. (Взято із праці А. Д. Черткова „О переселении фракийских племен за Дунай”). **Временник, О-во истории и древностей российских**. 1851, т. 10, ст. 102.

Заліщики, Тернопільська обл.

Більче Золоте, Тернопільська обл.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

ОБКЛАДИНКА: Фрагмент трипільської кераміки. Кадіївці, Поділля. (Т. P a s s e k. La céramique tripolienne. Л. ИГАИМК. 1935, вып. 122, таб. V. Далі: P a s s e k)

Сторінка

- 2 Фрагмент мальованого посуду. Крутобородинці. Поділля. (P a s s e k, таб. I.)
- 3 Фрагмент мальованого посуду. Раківець, Молдавія. (Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва, 1973, вып. 134, ст. 24. Далі: КСИА, М.)
- 5 Фрагмент мальованого посуду. Петрені, Молдавія. (Э. Р. Штерн, „Догреческая культура на юге России“. Труды XIII-го Археологического съезда, т. I. 1906, М., таб. X. Далі: Штерн.)
- 6 Фрагмент мальованого посуду. Шипинці, Чернівецька обл. (O. K a n d y b a. Schipenitz. Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes. Leipzig-Wien, 1937, ст. 105. Далі: Kandyba.)

ВІСІМДЕСЯТИЛІТНЯ ЗАГАДКА,
що породила
рій інших

- 8 Розпис усередині миски. Томашівка, Гуманщина. Черкаська обл. (P a s s e k, таб. XII.)
- 10 Уламок розписної вази догори денцем, із знаком сонця. Кудринці, Поділля. (P a s s e k, таб. V.)
- 11 Розгорнений орнамент на трипільському посуді. Шипинці,

Сторінка

- Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 79.)
- 11 Фрагмент кераміки. Середня Придніпрянина. (В. В. Хвойка. „Каменный век Среднего Поднепровья”. Труды XI-го Археологического съезда, т. 1, М., 1901, таб. XXVIII. Далі: Хвойка.)
 - 12 Фрагмент мальованого посуду. Кадіївці, Поділля. (Материалы и исследования по археологии СССР. М.-Л., 1949, № 10, ст. 119. Далі: МИА.)
 - 12 Фрагмент посуду із врізаним орнаментом. Борисівка, Вінницька обл. (Passek, таб. IV.)
 - 13 Фрагмент мальованого посуду. Коломийщина I, Київська обл. (МИА, 1949, № 10, ст. 145.)
 - 13 Орнаментована статуетка. Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл. (Краткие сообщения Института истории материальной культуры. М., 1949, вып. XXVI, ст. 54. Далі: КСИИМК.)
 - 14 Фрагмент орнаментованого посуду. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 103.)
 - 14 Фрагмент мальованого посуду. Кадіївці, Поділля. (МИА, 1949, № 10, ст. 119.)
 - 15 Орнаментований горщик. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. VII.)
 - 16 Фрагмент кераміки із врізаним орнаментом. Яблунівка, Середня Придніпрянина. (Passek, таб. IV.)
 - 17 Зерновик із врізаним орнаментом. Коломийщина I, Київська обл. (МИА, 1949, № 10, рис. 67.)
 - 18 Фрагмент мальованого посуду. Кудринці, Поділля. (Passek, таб. III.)
 - 19 Розгорнений орнамент посуду. Стара Буда, Звенигородщина, Черкаська обл. (Passek, таб. XXVI₁.)
 - 19 Той самий орнамент на амфорі: лице богині. (Там же.)
 - 20 Фрагмент мальованого посуду. Середня Придніпрянина. (Хвойка, таб. XXVIII.)
 - 21 Зерновик із заглибленим орнаментом. Коломийщина I, Київська обл. (Археологія Української РСР, том I, Київ, Наукова Думка, 1971, ст. 195. Далі: Арх. I.)
 - 22 Статуетка. Коломийщина I, Київська обл. (МИА, 1949, № 10, рис. 67.)
 - 23 Орнаментований горщик. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (Там же.)
 - 24 Статуетка з урочища Грушова, Халеп'є, Київська обл. (Коротке звітання за 1925-26 р.р. Київ, Українська Академія Наук. Археологічна комісія. 1927, ст. 45. Далі: Коротке звітання...)

Сторінка

- 25 Фрагмент орнаментованого посуду. Коломийщина I, Київська обл. (МИА, 1949, № 10, ст. 145.)
- 26 Фрагмент посуду із врізаним орнаментом. Лице богині. Верем'є, Київська обл. (КСИА, М., 1973, вып. 134, ст. 24.)
- 26 Миска. Коломийщина I, Київська обл. (Там же, рис. 67.)
- 27 Ринка із заглибленим орнаментом. Коломийщина I, Київська обл. (Там же.)
- 27 Ринка із заглибленим орнаментом. Гарбузин, Черкаська обл. (Археологія. Київ, Наукова Думка, 1970, т. XXIII, ст. 126.)
- 28 Сидячий „ідол”, статуетка. Верем'є, Київська обл. (Арх. I, ст. 195.)
- 29 Орнаментована покривка. Верем'є, Київська обл. (Коротке звітання... ст. 51.)
- 29 Модель-хатка та „ідол” біля печі. Попудня, Гуманщина, Вінницька обл. (Вестник древней истории, 1941, ч. I, ст. 219. Далі: ВДИ.)
- 30 Модель-хатка та „ідол” біля печі. Чичиркозівка. Гуманщина. (Там же.)
- 30 Попуднянська модель-хатка іншим боком. (МИА, 1949, № 10, ст. 122.)
- 31 Фрагмент орнаментованої кераміки. Сушківка, Гуманщина, Черкаська обл. (Коротке звітання... ст. 51.)
- 31 Реконструкція трипільського дому. Коломийщина I, Київська обл. (Нариси стародавньої історії Української РСР. Київ, Ак. Наук, Інститут Археології, 1957, ст. 61. Далі: Нариси...)
- 32 Перетинка між двома частинами „бінокля”, „жінка-хрест”. Верем'є, Київська обл. (Арх. I, ст. 174.)
- 33 Загальний вигляд поселення Коломийщина I після розкопів. Реконструкція. (Нариси... ст. 60.)
- 34 Фрагмент посудини із заглибленим орнаментом. Борисівка, Вінницька обл., Липовецький р-н. (Passek, таб. IV.)
- 34 Фрагмент посуду із чорним розписом. Коломийщина II, Київська обл. (МИА, 1949, № 10, рис. 34.)
- 35 Орнаментована статуетка із розкішною зачіскою. (Та сама, що на стор. 13, але спиною до нас.)
- 35 Орнаментований „бінокль”. Кліщів, Вінницька обл. (Археологія, 1973, 10, ст. 53.)
- 36 „Портретна” статуетка в профіль. Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл. (Советская этнография, сборник, 1947, ч. VI-VII, ст. 33. Далі: СЭ.)
- 36 Орнаментована статуетка із „пташиним лицем”. Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл. (МИА, 1949, № 10, ст. 93.)
- 37 Фрагмент посуду із вглибленим орнаментом. Лука-Врублі-

Сторінка

- вецька, Хмельницька обл. (МИА, 1953, № 38, таб. 61.)
- 37 Фрагмент посуду із зображенням змії. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (Там же.)
- 38 Уламок орнаментованої статуетки. Сабатинівка, Кіровоградська обл. (МИА, 1949, № 10, ст. 51.)
- 38 Фрагмент посуду із „зміїним” орнаментом. Ленківці, Чернівецька обл. (К. К. Черниш. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. Київ, Ак. Наук Української РСР, 1959, таб. VII, ст. 61. Далі: Черниш.)
- 39 Фрагмент мальованого посуду. Яблона, Молдавія. (Археологические исследования в Молдавии в 1970-1971 г.г., сборник. Кишинев, Ак. Наук Молдавской ССР, 1973, ст. 84. Далі: Арх. исследования...)
- 39 Золота статуетка з Болгарії. (Новое в советской археологии, сборник. М., Наука, 1965, ст. 79.)
- 39 Ранньотрипільський посуд із заглибленим орнаментом. Нові Русешти I, Молдавія. (КСИА, М., 1970, вып. 123, ст. 60.)
- 40 Фрагмент посуду із зображенням змії. Ленківці, Чернівецька обл. (Черниш, ст. 61.)
- 40 Ранньотрипільська посудина із зображенням дощових потоків. Путинешти, Молдавія. (Арх. исследования..., ст. 64.)
- 40 Фрагмент кераміки, підставка з вази. Ленківці, Чернівецька обл. (Черниш, ст. 61.)
- 41 Фрагмент мальованого посуду. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 101.)
- 41 Фрагмент мальованого посуду. (Там же.)
- 42 Фрагмент посудини із відбитками мотузочка. Городське, Житомирська обл. (МИА, 1949, № 10, ст. 163.)
- 42 Пряслиця з Городського. (Археологія, 1966, т. XX, ст. 31.)
- 42 Орнаментована посудина пізньотрипільського часу. Городське, Житомирська обл. (МИА, 1949, № 10, ст. 167.)
- 43 Фрагмент посуду пізньотрипільського часу. Євминка, Чернігівська обл. (Там же, рис. 96.)
- 43 Статуетка з дірочками. Євминка, Чернігівська обл. (Там же, ст. 180.)
- 43 Фрагмент мальованого посуду. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 101.)
- 44 Розгорнений орнамент на зерновіку. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (Passek, таб. XXVI₂.)
- 44 Зерновик. (Там же.)
- 45 Орнаментований глечик. Стара Буда, Звенигородщина, Черкаська обл. (Там же.)
- 45 Розгорнений орнамент тієї ж посудини. (Там же.)
- 46 Посудина з найранішого Трипільля. Гайворон, Кіровоград-

Сторінка

- ська обл. (В. Н. Даниленко. Энеолит Украины. Київ, Наукова Думка, 1974, ст. 14. Далі: Даниленко, ЭУ.)
- 46 Фрагмент посуду. Ленківці, Чернівецька обл. (Черниш, ст. 60.)
- 47 Дотрипільська ваза на піддоні. Березівська ГЕС, Південний Буг. (Даниленко, ЭУ, ст. 15.)
- 47 Дотрипільська посудина із складним орнаментом. Сокільці I, Вінницька обл. (В. Н. Даниленко. Неолит Украины. Київ, Наукова Думка, 1969, ст. 102. Далі: Даниленко, НУ.)
- 48 Дотрипільський неолітичний посуд. Сокільці II, Вінницька обл. (Там же, ст. 86.)
- 48 Уламок ранньотрипільського посуду з врізаним орнаментом. Ленківці, Чернівецька обл. (Черниш, ст. 60.)
- 49 Уламок дотрипільського посуду з „колосковим” орнаментом. Сокільці I, Вінницька обл. (Даниленко, НУ, ст. 102.)
- 49 Камінний ніж із Палестини. (Там же, ст. 162.)
- 49 Неолітична посудина із складним орнаментом. Мельнична Круча, Кіровоградська обл. (Там же, ст. 110.)
- 50 Антропоморфна статуетка із гірського кришталю у трьох виглядах. Гайворон-Поліжок, Вінницька обл. (Там же, ст. 114.)
- 51 Неолітичний кремінний серп із Болгарії. (Там же, ст. 163.)
- 51 Посудина з неолітичного поселення Сокільці II, Вінницька обл. (Там же, ст. 84.)
- 52 Фрагмент ранньотрипільського посуду із врізаним орнаментом. Ленківці, Чернівецька обл. (Черниш, ст. 61.)
- 52 Фрагмент орнаментованого дотрипільського посуду. Сандраки, Вінницька обл. (Даниленко, ЭУ, ст. 15.)
- 53 Орнаментована покришка. Ленківці, Чернівецька обл. (Черниш, ст. 61.)
- 53 Загадковий знак на денці посудини. Ленківці, Чернівецька обл. (Там же, ст. 60.)
- 53 Фрагмент найдавнішої трипільської вази із „зерновим” орнаментом. Гайворон, Вінницька обл. (Даниленко, ЭУ, ст. 14.)
- 54 Частина орнаментованої вази. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (Passek, таб. XIII.)
- 55 Фрагмент мальованого посуду. Поливанів Яр, Чернівецька обл. (МИА, 1961, № 84, ст. 123.)
- 56 Фрагмент мальованої кераміки. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 101.)
- 56 Мапа України із вказівкою, де лежить Майданецьке. (The New York Times, Sept. 14, 1972.)
- 57 Трипільське поселення Майданецьке, як його видно з літака. Гуманщина, Черкаська обл., Тальнівський р-н. (Архео-

Сторінка

- логія, 1973, 3, ст. 30.)
- 58 Трипільське поселення Доброводи, як його видно з літака. Гуманщина. Черкаська обл. (Там же, ст. 38.)
- 59 Фрагмент мальованої кераміки. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 101.)
- 59 Фрагмент мальованої кераміки. Поливанів Яр, Чернівецька обл. (КСИИМК, 1951, вып. XXXVII, ст. 59.)
- 60 Глечик. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (МИА, 1949, № 10, рис. 67.)
- 60 Орнаментований глечик. Кліщів, Вінницька обл. (Советская археология, 1974, ч. 4, ст. 189. Далі: СА.)
- 61 Мапка досліджених трипільських поселень в околиці Майданецького, „куточок Трипільщини”. (Археологія, 1973, 10, ст. 36.)
- 62 Мальована миска. Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл. (КСИИМК, 1949, вып. XXVI, ст. 53.)
- 63 Фрагмент кераміки. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 105.)
- 63 Орнаментований зерновик. Попудня, Гуманщина, Вінницька обл. (Swiatowit, W., 1930-1931, т. XIV, ст. 69, таб. IV.)
- 64 Розписний глечик. Могилівщина. (Коротке звітання... , ст. 167.)

ПРОЖЕКТОР У МЛУ ПРАВИКУ

Розлилися
ріки-дунаї

- 66 Розписна покривка. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. VIII.)
- 68 Розпис всередині миски. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (Коротке звітання... , ст. 57.)
- 69 Складний зооморфний орнамент на неолітичному посуді. Сабатинівка II, Кіровоградська обл. (Даниленко, НУ, ст. 220.)
- 69 Ранньотрипільська посудина із заглибленим орнаментом. Ленківці, Чернівецька обл. (Черниш, ст. 61.)
- 70 Фрагмент орнаментованої статуетки. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (МИА, 1953, № 38, таб. 105.)
- 70 Орнаментований черпачок. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (Там же, таб. 51.)
- 71 Знак на статуетці. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (Там же, таб. 109.)
- 71 Уламок орнаментованої статуетки. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (Там же, таб. 92.)
- 72 Наліпи на посуді, голови бичків. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (Там же, таб. 113.)
- 73 Уламок статуетки із врзаним орнаментом. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (Там же, таб. 108.)

Сторінка

- 73 Ранньотрипільський „бінокль”, прикрашений заглибленим орнаментом. Красноставка, Гуманщина, Черкаська обл. (МИА, 1949, № 10, ст. 40.)
- 74 Мініатюрна орнаментована посудинка. Незвисько, Івано-Франківська обл. (МИА, 1962, № 102, ст. 34.)
- 74 Ранньотрипільська посудинка: жінка несе на голові велику миску. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (Арх. I, ст. 157.)
- 74 Посудина-птиця. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (Там же.)
- 75 Ваза на підставці: чотири жінки підносять до неба священну чару. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (МИА, 1953, № 38, рис. 55.)
- 75 Уламок мініатюрної статуетки. Ленківці, Чернівецька обл. Черниш, ст. 82.)
- 75 Кераміка з ранньотрипільського поселення: п'ять жінок підносять до неба велетенську вазу. Гренівка, Кіровоградська обл. (Нариси . . ., ст. 57.)
- 76 Сидяча статуетка з руками, покладеними на грудях. Грецькі острови. (Erich Neumann. The Great Mother. Princeton University Press, 1974, p. 113. Далі: Neumann.)
- 76 Статуетка з Луки-Врублівецької. (Даниленко, НУ, ст. 220.)
- 76 Фрагмент статуетки з рельєфним орнаментом. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (МИА, 1953, № 38, таб. 107.)
- 77 Череп бика з рогами і статуетка, знайдені в ранньотрипільському поселенні Сабатинівка II посеред хати. (Даниленко, НУ, ст. 220.)
- 77 Статуетка, сидить на „тронику”. Сабатинівка II, Кіровоградська обл. (Краткие сообщения Института археологии Акад. Наук УССР. К., 1954, вып. 3, ст. 92. Далі: КСИА, К.)
- 77 Статуетка із слідами зерна, вмішаного у глину. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (Арх. I, ст. 157.)
- 78 Різьблена статуетка, спереду й збоку. Путинешти, Молдавія. Арх. исследования . . ., ст. 63.)
- 78 „Рогатий троник” для сидячої статуетки. Путинешти, Молдавія. (Там же.)
- 78 Уламок орнаментованої статуетки. Ленківці, Чернівецька обл. (Черниш, ст. 82.)
- 79 Орнаментована статуетка. Ленківці, Чернівецька обл. (Там же.)
- 79 Наліп-ручка на посуді: „ситий бичок”. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (МИА, 1953, № 38, таб. 113.)
- 79 Знак на статуетці: роги (букранії). Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (Там же, таб. 109.)

Сторінка

- 80 Частина орнаментованої статуетки. Ленківці, Чернівецька обл. (Черниш, ст. 82.)
- 80 Орнаментована статуетка. Кукутені, Румунія. (МИА, 1949, № 10, рис. 11.)
- 80 Фрагмент ранньотрипільського посуду із врізаним орнаментом. Красноставка, Гуманщина, Черкаська обл. (Там же, ст. 32.)
- 81 Фрагменти орнаментованої статуетки. Яблони, Молдавія. (Арх. исследования..., ст. 85.)
- 81 Фігурка вола з двома головами (одна голівка відломана). Сліди розпису підказують, що це — пара волів у ярмі. Кошилівці, Тернопільська обл. (Арх. I, ст. 182.)
- 82 Фрагмент посуду із зображенням супряги волів. Стіна, Вінницька обл. (Археологія, 1972, 5, ст. 17.)
- 82 Мальований глечик. Ранньотрипільське поселення Незвисько, Івано-Франківська обл. (МИА, 1962, № 102, ст. 37.)
- 83 Фрагмент ранньотрипільського посуду. Ленківці, Чернівецька обл. (Черниш, ст. 61.)
- 83 Статуетка. Намазга-Депе, Середня Азія. IV-е тисячоліття до н. е. (Н. Я. Мерперт, Д. В. Шелов. Древности нашей земли. М., Ак. Наук СССР, 1961, ст. 23. Далі: Древности...)
- 83 Статуетка з Індії. Третє тисячоліття до н. е. (S. Piggott. Prehistoric India. Baltimore, Penguin Books, 1961, p. 108.)
- 84 Фрагмент посуду. Незвисько, Івано-Франківська обл. (МИА, 1962, № 102, ст. 34.)
- 84 Статуетка з Луки-Врублівецької. (МИА, 1953, № 38, таб. 109.)
- Сонце в хаті 85 Розгорнений орнамент на посуді. Петреня, Молдавія. (Passek, таб. XXI.)
- 85 Орнаментована ваза. Заліщики, Тернопільська обл. (Археологія, 1973, 8, ст. 71.)
- 86 Орнаментований кухоль. Кадіївці, Поділля. (Коротке звітання..., ст. 123.)
- 86 Орнаментована амфора. Кліщів, Вінницька обл. (СА, 1974, ч. 4, ст. 189.)
- 86 Орнаментована ваза. Кліщів, Вінницька обл. (Там же.)
- 87 Ваза на підставці, розписана зміями. Кадіївці, Поділля. (Коротке звітання..., ст. 123.)
- 87 Розмальований черпак. Кадіївці, Поділля. (Там же.)
- 87 Орнаментована покрішка. Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл. (Арх. I, ст. 172.)
- 88 Орнаментований глечик. Касенівка, Київська обл. (Passek, таб. XV.)
- 88 Орнаментована покрішка. Поливанів Яр, Чернівецька обл.

Сторінка

- (КСИИМК, 1952, вып. 45, ст. 10.)
- 89 Розписний горщик. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (Passek, таб. XIII.)
- 89 Зображення птаха на розписному посуді. Старі Каракушани, Молдавія. (Археологія, 1965, т. XIX, ст. 101.)
- 89 Орнаментована ваза. Заліщики, Тернопільська обл. (Археологія, 1973, 8, ст. 71.)
- 90 Фрагмент посуду: хмари, собаки, рілля. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 103.)
- 90 Орнамент на вазі: пес доганяє оленя. Варварівка, Молдавія. (СА, 1965, ч. 2, ст. 27.)
- 90 Фрагмент посуду: кури-гуси. Бринзени-Циганка, Молдавія. (Арх. исследования . . ., 1974, ст. 74.)
- 91 Пряслиця із зображенням вовків у лісі. Паволоч, Житомирська обл. (Археологія, 1966, т. XX, ст. 31.)
- 91 Реконструкція відбитки тканини на денці посуду. Стіна, Вінницька обл. (КСИА, К., 1960, вып. 10, ст. 34.)
- 92 Орнаментована покришка. Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл. (КСИИМК, 1949, вып. XXVI, ст. 53.)
- 92 Фрагмент кераміки. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 103.)
- 92 Реконструкція житла. Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл. (МИА, 1949, № 10, ст. 83.)
- 93 Орнаментований „бінокль”. Кліщів, Вінницька обл. (Археологія, 1973, 10, ст. 58.)
- 93 „Портретна” жіноча статуетка. Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл. (СЭ, 1947, ч. VI-VII, ст. 33.)
- 93 Птах у леті, зображення на посуді. Середня Придніпрянщина. (Археологія, 1972, 5, ст. 17.)
- 94 Мисочка-„птиця”. А може „вим'я”? Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл. (Арх. I, ст. 172.)
- 94 Розмальована „модель-хатка”. Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл. (Там же.)
- 95 Покришка із врізаним орнаментом. П'янишкове, Гуманщина, Черкаська обл. (Там же, ст. 174.)
- 95 Уламок посуду з лицем богині. Верем'є, Київська обл. (Арх. I, ст. 174.)
- 96 Посуд із знаками: хмари, дощ, зірки. Коломийщина II, Київська обл. (МИА, 1949, № 10, рис. 34.)
- 96 Уламок статуетки. П'янишкове, Гуманщина, Черкаська обл. (Там же.)
- 96 Реконструкція моделі-хатки. Коломийщина II, Київська обл. (Там же, обкладинка.)
- 97 Орнаментований „бінокль”. Шипинці, Чернівецька обл. (Кап-

Сторінка

dyba, ст. 96.)

- 97 Орнаментована миска. Кліщів, Вінницька обл. (СА, 1974, ч. 4, ст. 188.)
- 98 Рельєсно орнаментований „бінокль”: перетинка — жіноча фігурка з довгим волоссям. Щербанівка, Київська обл. (Арх. I, ст. 174.)
- 98 Рельєсно орнаментована покривка для зерновика. Верем'є, Київська обл. (Там же.)
- 98 Рельєсно орнаментований зерновик. П'янишкове, Гуманщина, Черкаська обл. (Там же.)
- 99 Фрагмент мальованого посуду. Крутобородинці, Поділля. (Passek, таб. I.)
- 99 Орнаментована ваза на підставці. Аріюдж, Румунія. (Dacia, 1924, ст. 17.)
- 99 Орнаментована ваза. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 99.)
- 100 Сидяча статуетка. Сабатинівка II, Кіровоградська область. (КСИА, К., 1954, ч. 3, ст. 92.)
- 100 Двоповерхова модель-хатка. Росохватка, Гуманщина, Черкаська обл. (Арх. I, ст. 192а.)
- 101 Розгорнутий орнамент усатівського посуду. Тудорове, Північне Причорномор'я. (Археологія, 1968, т. XXI, ст. 67.)
- 101 Посудина із цим орнаментом. (Там же.)
- 102 Посудина з усатівського кургану. Усатове, Одеська область. (Там же.)
- 103 Енеолітичний горнець, вилонений тенетами у Дніпрі біля о. Хортиці. (Даниленко, ЗУ, ст. 70-74.)
- 104 Круглодонна посудина ямної культури. Кіровоград. (Там же, ст. 47.)
- 104 Гостродонна посудина. Стрільча Скеля, Дніпрі порогі. (Там же, ст. 46.)
- 105 Дві посудини ямної культури. Олександрія, південна Донеччина. (Там же, ст. 46-51.)
- 106 Гостродонний горщик. Південна Донеччина. (Там же, ст. 46.)
- 106 Горщик, орнаментований відбиткою мотузочка. Усатове, Одеська область. (В. Г. Збенович. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. Київ, Наукова Думка, 1974, ст. 84. Далі: Збенович)
- 107 Мідне кільце. Сукля, Херсонська обл. (Збенович, ст. 70.)
- 107 Посудина пізньотрипільського часу з бідненьким орнаментом. Кошилівці, Тернопільська обл. (Арх. I, ст. 182.)
- 108 Посудина, орнаментована відбиткою мотузочка: коні. Тудорове, Північне Причорномор'я. (Збенович, ст. 86.)

Часи
мінються

Сторінка

- 108 Орнаментована мисочка. Усатове, Одеська обл. (МИА, 1949, № 10, рис. 97.)
- 109 Голівка статуетки з дірочками. Городське, Житомирська обл. (Там же, ст. 167.)
- 109 Фрагмент посуду. Городське, Житомирська обл. (Там же, ст. 165.)
- 110 Фрагмент посуду. Печера, Вінницька обл. (Археологія, 1972, 7, ст. 17.)
- 110 Мисочка. Паркани, Молдавія. (Збенович, ст. 91.)
- 110 Фрагмент кераміки. Городське, Житомирська обл. (Археологія, 1972, 7, ст. 15.)
- 111 Фрагмент посуду. Печера, Вінницька обл. (Там же, ст. 17.)
- 111 Фрагмент кераміки. Новочорторія, Житомирська область. (Там же, ст. 15.)
- 112 Мисочка з Колодяжного, Житомирська обл. (Там же.)
- 112 Горщик для чарування дощу. Тудорове, Півн. Причорномор'я. (Збенович, ст. 91.)
- 113 Пізньотрипільський горщик, прикрашений двома обличчями богині. Цвіклівці, Поділля. (СА, 1971, ч. 1, ст. 113.)
- 113 Мідний браслет із скарбу. Карбуна, Молдавія. (Н. Кетрару и И. Рафалович. Сокровища Пыркалаба Гангура. Кишинев, 1973, ст. 17. Далі: Кетрару.)
- 113 Намисто з усатівського кургану. (Збенович, ст. 63.)
- 114 Орнаментована миска пізньотрипільського часу. Кошилівці, Тернопільська обл. (Арх. I, ст. 182.)
- 114 Фрагмент кераміки. Усатове, Одеська обл. (Збенович, ст. 19.)
- 114 Пізньотрипільський глечик. Кошилівці, Тернопільська обл. (Арх. I, ст. 182.)
- 115 Орнаментована миска. Усатове, Одеська обл. (Там же, ст. 91.)
- 115 Фігурка бичка. Усатове, Одеська обл. (Там же, ст. 108.)
- 115 Орнаментований глечик. Усатове, Одеська обл. (Там же, ст. 91.)
- 116 Орнаментований горщик. Тудорове, Північне Причорномор'я. (Археологія, 1972, 7, ст. 10.)
- 116 Орнаментована ваза. Браїлиця, Нижній Дунай. (Збенович, ст. 91.)
- 117 Орнаментований горщик. Тираспіль, Молдавія. (МИА, 1949, № 10, ст. 209.)
- 117 Орнаментована миска. Красногірка, Сдеська обл. (Там же, ст. 207.)
- 117 Кам'яна плита із зображенням людини в оточенні оленя й коней. Усатове, Одеська обл. (Збенович, ст. 123.)
- 118 Мітичний пес, намальований на вазі. Варварівка, Молдавія.

Сторінка

- (Розкопи В. І. Маркевича 1967-го року. Взято із праці М. Gimbutas. *The Gods and Goddesses of Old Europe*. В-Л.А., California University Press, 1974, р. 109. Далі: Gimbutas.)
- 118 Зображення жінки в танечному русі. Малюнок на посуді. Варварівка, Молдавія. (Археологія, 1972, 5, ст. 17.)
- 118 Камінна голова бика, похована в кургані. Усатове, Одеська обл. (Збенович, ст. 126.)
- 119 Стилізована статуетка: спереду, збоку, ззаду. Усатове, Одеська обл. (Там же, ст. 105.)
- 119 Усатівський курган в процесі розкопування: (Нариси..., ст. 69.)
- 120 і 121 Фрагменти посуду з намальованими бичками. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. VIII.)
- 122 Дві посудини із шнуровим орнаментом. Усатове, Одеська обл. (Збенович, ст. 84.)
- 122 Мисочка з Вихватинського могильника. Вихватинці, Молдавія. (КСИИМК, 1954, вып. 56, ст. 93.)
- 122 Горщик устатівського вигляду. Тудорове, Північне Причорномор'я. (Археологія, 1968, т. XXI, ст. 67.)
- 123 Посудина усатівського вигляду. Єрмолаївка, Миколаївська обл. (Збенович, ст. 153.)
- 123 Горщик із шнуровим орнаментом. Усатове, Одеська обл. (Там же, ст. 86.)
- 123 Розмальована миска. Вихватинці, Молдавія. (КСИИМК, 1954, вып. 56, ст. 87.)
- 124 Розписна посудина. Усатове, Одеська обл. (Збенович, ст. 91.)
- 124 Миска, розписана всередині. Вихватинці, Молдавія. (КСИИМК, 1954, вып. 56, ст. 87.)
- 125 Посудина з Вихватинців. (Там же.)
- 126 Миска, розмальована ззовні і всередині. Вихватинці, Молдавія. (Там же.)
- 126 Статуетка, покладена в могилу дівчинці. Вихватинці, Молдавія. (Там же.)
- 127 Орнамент на мисці ззовні і всередині. Вихватинці. (Там же.)
- 127 Калатальце-, жінка". Вихватинці. (Там же.)
- 128 Намисто з Вихватинського могильника. (Там же.)
- 128 Фрагмент посуду, мальованого червоною фарбою. Кирилівська землянка, Київ. (МІА, 1949, № 10, ст. 186.)
- 129 Пряслиця. Кирилівська землянка. Київ. (Там же.)
- 129 Фрагмент мальованої кераміки. Городське, Житомирська обл. (Там же, ст. 165.)
- 130 Два фрагменти посуду із шнуровим орнаментом. Євминка, Чернігівська обл. (Там же, ст. 179.)
- 131 Фрагменти орнаментованої миски, ззовні й всередині. Сан-

Сторінка

- драки, Вінницька обл. (Археологія, 1972, 7, ст. 17.)
- 131 Половина орнаментованої пряслиці. Троянів, Житомирська обл. (Археологія, 1966, т. XX, ст. 31.)
- 131 Мідний перстенець. Усатове, Одеська обл. (Збенович, ст. 70.)
- 132 Орнаментована миска, ззовні й всередині. Вихватинці, Молдавія. (КСИИМК, 1954, вып. 56, ст. 93.)
- 133 Реконструкція голови 12-літньої дівчинки з Вихватинського могильника. (МИА, 1961, № 84, ст. 174.)
- 134 Розгорнений орнамент на зерновикі і зерновик. Попудня, Гуманщина, Вінницька обл. (Passek, таб. XXIV.)
- 135 Розпис на посуді: кінь. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. XI.)
- 136 Схемка-датування приручення свійських тварин. (The New York Times, Jan. 19, 1973.)
- 137 Фрагмент посуду. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 107.)
- 137 Камінний навершник у вигляді кіньської голови. Лурістан, Іран. (Даниленко, ЭУ, ст. 105.)
- 138 Камінний навершник у вигляді кіньської голови. Новоорск, Урал. (Там же.)
- 139 Фрагмент кераміки. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 107.)
- 139 Антропоморфна статуетка. Дерев'яка, біля Кременчука. (Арх. 1, ст. 222.)
- 140 Навершник у вигляді кіньської голови. Лурістан, Іран. (Даниленко, ЭУ, ст. 105.)
- 141 Фрагмент кераміки. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 103.)
- 141 Навершник — голова коня. Пониззя Дунаю. (Даниленко, там же, ст. 94.)
- 142 Посуд із Усатова. (Археологія, 1968, т. XXI, ст. 67.)
- 143 Посудина з поховання у Вихватинцях. (КСИИМК, 1954, вып. 56, ст. 84.)
- 144 Фрагмент кераміки. Семенів-Зеленче, Тернопільська обл. (Археологічні пам'ятки УРСР. 1952, т. IV, ст. 110. Далі: АП.)
- 145 Фрагмент мальованої кераміки. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. XI.)
- 146 Орнаментований зерновик. Семенів-Зеленче, Тернопільська обл. (АП, 1952, т. IV, ст. 110.)
- 147 Орнаментований горщик. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. VII.)
- 148 Орнаментований зерновик. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (Passek, таб. XXVI.)
- 148 Уламок орнаментованої чаші. Петрени, Молдавія. (Там же,

До коней,
бояри,
до коней

Сторінка

таб. XXIV.)

- 149 Мальований глечик. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. VI.)
- 150 Фрагмент мальованої кераміки. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 105.)
- 150 Орнаментована ринка. Касенівка, Київська обл. (Passek, таб. XV.)
- 151 Орнаментований зерновик. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. X.)
- 152 Фрагмент кераміки. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 105.)
- 152 Фрагмент кераміки. Поливанив Яр, Чернівецька область. (МІА, 1961, № 84, ст. 123.)
- 153 Орнаментована ринка. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. X.)
- 154 Орнаментований фрагмент кераміки. Поливанив Яр, Чернівецька обл. (МІА, 1961, № 84, ст. 123.)
- 154 Фрагмент кераміки. Середня Придніпрянина. (Хвойка, таб. XXIII.)
- 155 Орнаментована чаша на підставці. Поливанив Яр, Чернівецька обл. (КСИИМК, 1952, вып. 45, ст. 10.)
- 156 Мальований зерновик. Стіна, Вінницька обл. (КСИА, К., 1960, вып. 10, ст. 26.)
- 156 Уламок мальованого горшка. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. VII.)
- 157 Розмальований листочками горщик. Кліщів, Вінницька обл. (Археологія, 1973, 10, ст. 58.)
- 157 Розкішно орнаментований зерновик. П'янишкове, Гуманщина, Черкаська обл. (Археологія, 1972, 5, ст. 15.)
- 158 і 159 Фрагменти розписної кераміки. Кудринці, Поділля. (Passek, таб. V.)
- 160 Фігурка бичка. Верем'є, Київська обл. (Арх. I, ст. 174.)
- 160 Посудина, як коров'яче вим'я. Кошилівці, Тернопільська обл. (Арх. I, ст. 182.)
- 160 Розмальована ринка, як коров'яче вим'я. Васильків, Київська обл. (Passek, таб. XIII.)
- 161 Уламок цідилка. Маяки, Одеська обл. (Археологія, 1968, т. XXI, ст. 57.)
- 161 Посудина-вим'я. Гребені, Київська обл. (Археологія, 1954, т. XVI, ст. 134.)
- 162 і 163 Фрагменти мальованого посуду. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 101, 103, 105, 107.)
- 164 Посуд ямково-гребінцевої кераміки. Курган Широке, Дніпропетрівська обл. (Археологія, 1972, 5, ст. 12.)
- 164 Орнаментальний мотив на кераміці. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 63.)

Сторінка

- 164 Статуетка з кургану Сушки біля Золотоноші. (Археологія, 1972, 5, ст. 12.)
- 165 Статуетка з кургану Сушки біля Золотоноші. (Там же.)
- 165 Орнаментована ваза. Київ, Кирилівські висоти. (Хвойка, таб. XXIII.)
- 166 Розгорнений орнамент на посуді. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 43.)
- 166 Неолітична статуетка з гальки. Саврань, Одеська область. (Даниленко, НУ, ст. 134.)
- 167 Дві статуетки з Халеп'я (урочища Жолудівка та Грушова), Київська обл. (Коротке звітлення... , ст. 41.)
- 167 Статуетка з Чатал-Базар. Дописьменна Месопотамія. (СА, 1974, ч. 2, ст. 23.)
- 168 Посудина — жіночі груди. Ранньотрипільське поселення Гренівка, Гуманщина, Кіровоград. обл. (Нариси... , ст. 57.)
- 168 Посудина з поселення Коломийщина I, Київська обл. (МИА, 1949, № 10, ст. 145.)
- 169 Посудина з поселення Сабатинівка Кіровоградська обл. (Нариси... , ст. 57.)
- 169 Антропоморфна амфорка. Щербанівка, Київська область. (СА, 1969, ч. 2, ст. 22.)
- 170 Посудина, як вим'я. Семенів-Зеленче, Тернопільська обл. (АП, 1952, т. IV, ст. 110.)
- 170 Ваза — жіноча фігура. Хебешешті, Румунія. (СА, 1965, ч. 1, ст. 26.)
- 170 Ваза з образом богині-птиці. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (Passek, таб. XIII.)
- 171 Чаша на підставці. На ній бачимо жіночі груди серед дощових струмів. Солончени II, Молдавія. (СА, 1965, ч. 1, ст. 35.)
- 171 Орнаментована статуетка з ранньотрипільського поселення Ленківці, Чернівецька обл. (Черниш, ст. 82.)
- 171 Орнаментована статуетка з ранньотрипільського поселення Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (Арх. I, ст. 157.)
- 171 Орнаментальний мотив на статуетці з Луки-Врублівецької. (МИА, 1953, № 38, таб. 108.)
- 172 Статуетка з Сабатинівки II. Кіровоградська обл. (КСИА, К., 1954, вып. 3, ст. 92.)
- 172 Дві статуетки з Ленківців, Чернівецька обл. (Черниш, ст. 82.)
- 172 Жіноча статуетка. Печера, Вінницька обл. (Археологія, 1972, 7, ст. 17.)
- 173 Костяна статуетка. Сабатинівка II, Кіровоградська обл. (КСИА, К., 1954, вып. 3, ст. 92.)
- 173 Костяна статуетка із скарбу. Карбуна, Молдавія. (Кетрару,

Берегині

Сторінка

ст. 47.)

- 173 Ранньотрипільська ваза, що в ній був захований скарб. Карбуна, Молдавія. (Кетрару, там же.)
- 174 Орнаментована статуетка. Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл. (КСИМК, 1949, вып. XXVI, ст. 54.)
- 174 Півлежача статуетка у намисті. Одна рука закинута за шию. Солончени П, Молдавія. (СА, 1969, ч. 2, ст. 19.)
- 175 Знак на греко-католицькій просфорі. (E. S. Drower. Water into Wine. L., 1956, p. 136.)
- 175 Знак трикутника з палеолітичного часу. (G. R. Levy. The Gate of the Horn. London, MCMLXIII, p. 18. Далі: Levy.)
- 175 „Портретна” статуетка, — лицем до нас, боком, спиною. Урочище Паньківка, Гуманщина. Гуманський музей. (Археологія, 1973, 11, ст. 7.)
- 176 Статуетка з Томашівки, показана збоку і ззаду. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (Там же, ст. 10.)
- 177 Чоловіча статуетка. Коломийщина I, Київська обл. (Там же, ст. 11.)
- 177 Статуетка із „пташиним” обличчям. Кошилівці, Тернопільська обл. (Swiatowit, 1930-1031, том XIV, ст. 177, таб. VI.)
- 177 „Портретна” статуетка. Ця сама, що в профіль на ст. 36. Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл. (СЭ, 1947, т. VI-VII, ст. 33.)
- 178 Жіноча голова. Гумань. (СА, 1969, ч. 2, ст. 28.)
- 178 Чоловіча голова. Кошилівці, Тернопільська обл. (СЭ, там же, ст. 37.)
- 178 Статуетка з поясом та кінцями від нього. Коломийщина I, Київська обл. (МИА, 1949, № 10, ст. 144.)
- 179 Фрагмент кераміки із зображенням богині із пташиними лапами. Траян, Румунія. (СА, 1965, ч. 2, ст. 20.)
- 179 Жінка в танечному русі серед снопів. Зображення на посудині. Гребені, Київська обл. (Археологія, 1961, т. XVI, ст. 78.)
- 179 Розгорнутий орнамент на посуді з цією сценою. Видно дві жінки між снопами. Гребені, Київська обл. (Там же.)
- 180 Голівка жіночої статуетки. Попів Город, Поділля. (Антропологія. К., 1929-30, том III, ст. 251.)
- 180 „Одягнена” статуетка. Городниця, Івано-Франківська обл. (Swiatowit, там же, ст. 171, таб. III.)
- 180 Символ дерева життя, одночасно й богині. Дарабани, Молдавія. (Passek, таб. XV.)
- 181 Стилізована жіноча статуетка. Збоку і лицем до нас. Маяки, Одеська обл. (Збенович, ст. 105.)
- 181 Статуетка з Кошилівцеь із прикрасою-амулетом на шиї.

Сторінка

- (СА, 1969, ч. 2, ст. 23.)
- 181 Стилзована статуетка усатівського вигляду. Лицем до нас, збоку. Красногірка, Одеська обл. (Збенович, там же.)
- 182 Стилзовані статуетки із Усатова й Маяків. Одеська обл. (Збенович, там же.)
- 183 Символи-знаки на статуетках із Луки-Врублівецької. Поле, насіння, зародок нового життя. (МИА, 1953, № 38, таб. 108.)
- 183 Символічний знак на посуді із Шипинець, Чернівецької обл. Сонце? Всесвіт із чотирма частинами світу? (Kandyba, ст. 107.)
- 183 Фрагмент кераміки із знаками ріллі. Кубань, Попруття. (Археологія, 1972, 7, ст. 12.)
- 183 Знаки води на внутрішньому розписі миски. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (Passek, таб. XXXIII.)
- 184 Покришка з охоронним знаком змії. Сабатинівка I, Кіровоградська обл. (МИА, 1949, № 10, ст. 51.)
- 184 Погруддя статуетки, обвите охорончими зміями. Печера, Вінницька обл. (Археологический Сборник. Л., 1959, ч. 1, ст. 177.)
- 184 Погруддя статуетки, обвите добрими зміями. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (МИА, 1953, № 38, таб. 92.)
- 185 Статуетка з рукою, закинутою за шию; одночасно вона тримає в другій руці якусь річ. Нерозгаданий досі жест. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (Там же, таб. 80.)
- 185 Стилзоване зображення (на мальованому посуді) жінки й рогів (букраній). Солончени II, Молдавія. (КСИА, М., 1965, вып. 105, ст. 97.)
- 186 Розкішно орнаментована амфора. Жури, Молдавія. (КСИ-ИМК, 1954, вып. 56, ст. 107.)

МЕТРИКА ДІВИ

- 188 Дерево життя. Орнамент на сучасній печі. с. Дерев'яне, Поділля. (Коротке звітлення... , ст. 185.)
- 190 Орнаментована миска. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. VI.)
- 191 Розгорнений орнамент на вазі. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (Passek, таб. XXVI₂.)
- 191 Орнамент на посуді. Танок дощу. Бринзени-Циганка, Молдавія. (Археологія, 1972, 5, ст. 17.)
- 192 Богиня-дерево життя в оточенні птахів. Сучасна вишивка. Стилзація О. Мошинської.
- 192 Стилзована форма жінки в оточенні птахів. Пряжка з Мадярщини. (СА, 1965, ч. 3, ст. 24.)
- 193 Стилзована — у формі жінки в оточенні птахів — фібула. Керч, Кримська обл. (Там же.)

Мати
дивого звіра

Сторінка

- 194 Трипільська статуетка з околиць Південного Бугу. (Арх. I, ст. 172.)
- 194 Дерево життя в оточенні птахів та звірів. Заставка з Євангелії XII-го століття. (Я. П. Запаско. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. К., Ак. Наук Української РСР, 1960, ст. 35.)
- 195 Дерево життя в оточенні птахів. Сторінка із „Ірмологіона”, XVIII-го століття. (Там же, ст. 162.)
- 196 Мітичні собаки, що приносять добробут. Охороняють на цім і на тім світі. Орнаменти на посуді. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. XII, IX.)
- 197 Статуетка „ведмедиці”, себто дівчини, убраної у ведмежаче хутро. Острів Березань, Дніпро-Бузький лиман. (ВДИ, 1948, ч. 3, ст. 164.)
- 197 Рогата критська богиня Ма-Дівія в оточенні звірів. (Levy, p. 224.)
- 198 Горщечок-вим'я. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (Коротке звідомлення . . ., ст. 57.)
- 198 Ваза, вишукано орнаментована. Стара Буда, Звенигородщина, Черкаська обл. (Passek, таб. XII.)
- 199 Сучасний вишиваний рушник, дерево життя в оточенні звірів і птиць. Чернігівський музей. (Наше Життя, 1976, ч. 3.)
- 200 Розгорнений орнамент на вазі. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 41.)
- 200 Знак на сучасній писанці. Галицька Волинь. (Матеріали до української етнології. Наукове Т-во ім. Шевченка у Львові. 1899, т. I, ст. 169.)
- Ми шануємо
вогнь,
як Бога
- 201 Знак сонця. Орнамент на посуді. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 107.)
- 201 Сучасна писанка. Знак вогню.
- 202 Сучасна писанка.
- 203 Орнаментована миска всередині і ззовні. Бринзени-Циганка, Молдавія. (Археологические исследования . . ., ст. 74.)
- 203 Фрагмент кераміки із знаком сонця. Ленківці, Чернівецька обл. (Черниш, ст. 60.)
- 204 Розпис на місці всередині. Знаки всди й вогню. Усатове, Одеська обл. (Збенович, ст. 91.)
- 204 Охоронний знак на денці посуду. Ленківці, Чернівецька обл. (Черниш, ст. 60.)
- 205 Статуетка із знаком вогню. Сабатинівка I, Кіровоградська обл. (МИА, 1949, № 10, ст. 51.)
- 205 Знак вогню на сучасній писанці. Галицька Волинь. (Матеріали до української етнології, там же.)
- 206 „Обливаний понеділок”. Сучасна ілюстрація. (Молода Ук-

Сторінка

- раїна, 1977, ч. 255.)
- 206 Фрагмент посуду: людина серед струмів води. Жуківці, Київська обл. (СА, 1965, ч. 2, ст. 21.)
- 207 „Обливаний понеділок”. (Молода Україна, там же.)
- 207 Зерновик із знаком води. Халеп'є, Київська обл. (МИА, 1949, № 10, рис. 67.)
- 208 Статуетка з мергелю. Неолітичне поселення Митьків Острів, Побужжя. (Даниленко, НУ, ст. 220.)
- 209 Та сама статуетка, вигляд збоку. (Там же.)
- 210 Фрагмент посуду із зображенням трипальчатої богині. Ржищів, Київська обл. (Арх. I, ст. 195.)
- 210 Ваза із стилізованим лицем богині-птиці та води. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (Passek, таб. XIII.)
- 211 Посудина із зображенням ріки-жінки, як це уявляла собі неолітична людина. Шиманівське, Вінницька обл. (Даниленко, НУ, ст. 106.)
- 212 Орнаментований глечик із „дощем”. Кадіївці, Кам'янецьчина. (Коротке повідомлення . . ., ст. 123.)
- 212 Трипільська статуетка. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (МИА, 1949, № 10, рис. 67.)
- 213 „Чарування водою”. Жінка сидить на „тронику” із мискою на колінях та промовляє заклинання. Незвисько, Івано-Франківська обл. (СА, 1965, ч. 1, ст. 28.)
- 213 Ваза для чарування із вглибленим орнаментом: вода, змія. Незвисько, Івано-Франківська обл. (МИА, 1962, № 102, рис. 22.)
- 214 Фрагмент орнаментованого посуду. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. III.)
- 215 Мальована ваза. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. XI.)
- 216 Статуетка із пізньотрипільського поселення. Троянів, Житомирська обл. (Арх. I, ст. 207.)
- 216 Орнаментована статуетка із ранньотрипільського поселення. Ленківці, Чернівецька обл. (Черняш, ст. 82.)
- 217 Уламок орнаментованого посуду. Вербівка, Вінницька обл. (СА, 1959, ч. 3, ст. 207.)
- 217 Уламок орнаментованої посудини. Крутобородинці, Поділля. (Passek, таб. П.)
- 218 Мініатюрна статуетка. Ходорівці, Придніпрянина. (Археологія, 1973, 12, ст. 59.)
- 218 Орнаментований глечик. Незвисько, Івано-Франківська обл. (МИА Юго-Запада СССР и Румынии, 1960, ст. 79.)
- 219 Орнаментований глечик. Поливанів Яр, Чернівецька обл. (КСИМК, 1952, вып. 45, ст. 10.)
- 220 Орнаментований потоками води глечик. Томашівка, Гуман-

Ой, Дана,
моя Дана

Сторінка

- щина, Черкаська обл. (Коротке звідомлення . . . , ст. 57.)
- 220 Малюнок всередині миски, знаки води-змії. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 86.)
- 221 „Обливаний понеділок”. Сучасний малюнок. (Вільне Слово, 2 і 9 квітня, 1977.)
- 221 Орнамент на уламковій посуді: дощ ллється із хмар. Петре-ни, Молдавія. (Passek, таб. IX.)
- 222 Фрагмент орнаментованого посуду. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 106.)
- 222 Розпис всередині миски. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (Passek, таб. XXXIII.)
- Гоя,
Дюндя,
Гоя 223 Розгорнений орнамент на посуді. Гарбузин, Черкаська обл. (Археологія, 1973, 10, ст. 94.)
- 223 Фрагмент орнаменту на посуді. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 106.)
- 224 Фрагмент орнаменту на посуді. Шипинці, Чернівецька обл. (Там же.)
- 224 і 225 Фрагменти орнаментованого посуду. Кудринці, Поділля. (Passek, таб. V.)
- 226 Уламок кераміки із зображенням колоска. Середня Придніпрянщина. (Хвойка, таб. XXIII.)
- 226 Гаївка. Сучасна ілюстрація. (Вільне Слово, Велидень, 1977.)
- 227 Фрагмент кераміки із закрученою спіраллю; цей мотив існує і в гаївчаних іграх. Крутобородинці, Поділля. (Passek, таб. I.)
- 227 Орнамент на посуді, увінчаний колоском. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (Passek, таб. XXVI₂.)
- 228 Фрагмент кераміки. Кадіївці, Поділля. (МИА, 1949, № 10, ст. 119.)
- 228 Фрагмент посудини. Поливанів Яр, Чернівецька область. (КСИИМК, 1951, вып. XXXVII, ст. 59.)
- 229 Фрагмент мальованого посуду. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 100.)
- 229 Орнаментований глечик. Солончени П, Молдавія. (КСИА, М., 1965, вып. 105, ст. 96.)
- А ця наша
свята
земелька 230 Розгорнутий орнамент на посуді. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 79.)
- 230 Фрагмент розписної кераміки. Шипинці, Чернівецька обл. (Там же, ст. 103.)
- 231 Розписний зерновик: сонце, хмари, дощ, рілля. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (Коротке звідомлення . . . , ст. 57.)
- 231 Два фрагменти мальованого посуду із знаками ріллі. Ши-

Сторінка

- пинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 103, 105.)
- 232 Фрагмент мальованого посуду. Шипинці, Чернівецька обл. (Там же.)
- 232 Уламок глечика. Земля, сходять молоденькі вруна... Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. VII.)
- 233 Розгорнений орнамент на посуді. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 41.)
- 233 Орнаментована амфора. Кліщів, Вінницька обл. (СА, 1974, ч. 4, ст. 189.)
- 234 Статуетка із пташиним лицем. Попудня, Гуманщина, Вінницька обл. (Арх. 1, ст. 174.)
- 234 Народження богині з трипальчатими руками. Траян, Румунія. (СА, 1965, ч. 2, ст. 20.)
- 235 Уламок орнаментованої статуетки. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. IV.)
- 235 Фрагмент мальованого посуду. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 107.)
- 235 Фрагмент посуду. Гарбузин, Черкаська обл. (Археологія, 1970, т. XXIII, ст. 126.)
- 236 Розгорнутий орнамент на посуді. Петрени, Молдавія. (СА, 1965, ч. 1, ст. 42.)
- 236 Фрагмент орнаментованої посудини. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 101.)
- 237 Фрагмент мальованого посуду. Шипинці, Чернівецька обл. (Там же.)
- 237 Знак сонця на посуді. (Там же, ст. 107.)
- 238 Уламок мальованого посуду. Кубань, Попруття. (Археологія, 1972, 7, ст. 12.)
- 238 Розпис миски всередині. Дарабани, Молдавія. (Passek, таб. XV.)
- 239 Сучасна українська вишивка: дерево життя. Буковина. (Наше Життя, 1977, ч. 1, ст. 27.)
- 240 Фрагмент мальованого посуду. Крутобородинці, Поділля. (Passek, таб. I.)
- 240 Фрагмент мальованого посуду. Кудринці, Поділля. (Passek, таб. III.)
- 241 Орнаментований зерновик. Середня Придніпрянщина. (Хвойка, таб. XXIII.)
- 242 Розгорнутий орнамент на посуді. Стара Буда, Звенигородщина, Черкаська обл. (Passek, таб. XXI.)
- 242 Пряслиця із зображенням птахів. Паволоч, Житомирська обл. (Археологія, 1966, т. XX, ст. 31.)
- 242 Зображення птаха на фрагменті посуду. Середня Придніпрянщина. (Археологія, 1972, 5, ст. 17.)

Ой, темна
нічка
купалночка

Ой, нене,
ой, Леле

Сторінка

- 243 Зображення птаха на розписному посуді. Середня Придні-
прянищина. (Хвойка, таб. XXIII.)
- 243 Зображення птиці на посуді. Сушківка, Гуманщина, Чер-
каська обл. (Археологія, 1965, т. XIX, ст. 104.)
- 244 Зображення птаха на фрагменті посуду. Середня Придні-
прянищина. (Хвойка, таб. XXIII.)
- 244 Розпис миски всередині: фантастична птиця. Томашівка,
Гуманщина, Черкаська обл. (Коротке звітлення... , ст.
57.)
- 245 Фрагмент посуду із зображенням „жінки-птиці”. Шипинці,
Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 107.)
- 245 Зображення птахів на розписному посуді. Жванець, Поділ-
ля. (Археологія, 1964, т. XIX, ст. 104.)
- 245 Статуетка із пташиним лицем. Солончени II, Молдавія. (СА,
1969, ч. 2, ст. 29.)
- 245 Така ж статуетка з пташиним лицем із Середньої Азії, На-
мазга-Депе. IV-е тисячоліття до н.е. (Древности... , ст. 43.)
- 246 Зображення трипальчатої богині на посуді. Траян, Румунія.
(Археологія, 1964, т. XVI, ст. 79.)
- 246 Зерновик із лицем богині-птиці. Стара Буда, Звенигород-
щина, Черкаська обл. (Passek, таб. XII.)
- 247 Розгорнений орнамент на зерновику і сам зерновик. Кру-
тобородинці, Поділля. (Passek, таб. XXI.)
- 248 Жіноча статуетка, спереду й збоку. Бринзени-Циганка,
Молдавія. (Археологические исследования... , ст. 73.)
- 248 Голівка статуетки із одною дірочкою. Паволоч, Житомир-
ська обл. (Археологія, 1966, т. XX, ст. 33.)
- 249 Голівка статуетки із „пташиним лицем” та німбом (діроч-
ки). Райки, Житомирська обл. (Там же.)
- 249 Уламок орнаментованої статуетки. Сабатинівка I, Кірово-
градська обл. (КСИА, К., 1962, вып. 12, ст. 45.)
- 249 Статуетка з Могилівщини. (Коротке звітлення... , ст.
167.)
- 249 Сидяча орнаментована статуетка. Сабатинівка II, Кірово-
градська обл. (КСИА, К., 1962, вып. 12, там же.)
- 250 Фрагмент кераміки: песик у трипільському господарстві і ві-
руваннях. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 105.)
- 250 Пряслиця із зображенням вовка та сонця. Райки, Жито-
мирська обл. (Археологія, 1966, т. XX, ст. 33.)
- 250 Зерновик із зображенням богині. Крутобородинці, Поділля.
(Passek, таб. XXIII.)
- 251 Розгорнутий орнамент із знаками сонця. Шипинці, Черні-
вецька обл. (Kandyba, ст. 43.)
- 251 Фрагмент ранньотрипільської кераміки. Незвисько, Івано-

Ладо,
Ладо моя

Моя матінко,
моя П'ятінко

Сторінка

- Франківська обл. (МИА, 1962, № 102, ст. 34.)
- 252 Фрагмент кераміки. Кудринці Поділля. (Passek, таб. IV.)
- 252 Фрагмент кераміки. Кадіївці, Поділля. (Там же.)
- 253 Фрагмент кераміки. Кудринці, Поділля. (Там же, таб. V.)
- 253 Фрагмент кераміки. Кадіївці, Поділля. (Там же, таб. IV.)
- 254 Два фрагменти мальованої кераміки. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 99.)
- 255 Орнаментована мисочка. Незвисько, Івано-Франківська обл. (МИА, 1962, № 102, ст. 34.)
- 255 Орнаментований зерновик. Стара Буда, Звенигородщина, Черкаська обл. (Passek, таб. XII.)
- 256 Фрагмент мальованого посуду. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 106.)
- 256 Зооморфна статуетка, свинка. П'янишкове, Гуманщина, Черкаська обл. (Арх. I, ст. 174.)
- 257 Сучасна українська писанка із знаком сонця, води й зерна.
- 257 Фрагмент мальованого посуду. Поливанів Яр, Чернівецька обл. (МИА, 1961, № 84, ст. 123.)
- 258 і 259 Фрагменти розписного посуду. Крутобородинці, Поділля. (Passek, таб. 1.)
- 260 Орнаментована миска. Касенівка, Київська обл. (Passek, таб. XV.)
- 261 Орнаментована ваза з покриттям. Кліщів, Вінницька обл. СА, 1974, ч. 4, ст. 189.)
- 262 Фрагмент орнаментованого посуду. Поливанів Яр, Чернівецька обл. (МИА, 1961, № 84, ст. 123.)
- 262 Уламок статуетки. Ленківці, Чернівецька обл. (Черниш, ст. 82.)
- 262 Орнаментований зерновик: змії й дощ. Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл. (Passek, таб. XXI.)
- 263 Фрагмент кераміки із сонячним знаком. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 107.)
- 263 Розкішно орнаментована ваза із знаком сонця, хмар, дощу. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. XII.)
- 264 Розгорнений орнамент на посуді і сама посудина. Петрени, Молдавія. (Passek, таб. XXII.)
- 264 Сучасна писанка із улюбленим мотивом. Зірка.
- 265 Сучасні писанки із зірками.
- 265 Орнаментована пряслиця. Зірка. Троянів, Житомирська обл. (Археологія, 1966, т. XX, ст. 31.)
- 266 Внутрішній орнамент миски: зірки. Кукутєні, Румунія. (СА, 1965, ч. 1, ст. 34.)
- 266 Орнаментований зерновик із лицем Матері Всесвіту. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. II.)

Варвара
ночі ввірвала

Сторінка

Наша
Маланка
Підністрянка

Хлібець
святий,
як сонце

- 267 Розгорнений орнамент на посуді. Богиня в оточенні звірів, у танечному русі. Костешти II, Молдавія. (Археологические открытия 1973 года. М., Наука, 1974, ст. 423.)
- 267 Два уламки орнаментованої кераміки. (Kandyba, ст. 106, 107.)
- 268 Всередині і зовні орнаментована миска. Вяхватинці, Молдавія. (КСИИМК, 1954, вып. 56, ст. 93.)
- 269 Штудерно орнаментований глечик із вушками. Кліщів, Вінницька обл. (СА, 1974, ч. 4, ст. 189.)
- 270 Орнаментована ринка. Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл. (Archaeology, 1953, v. 6, № 3, p. 171.)
- 271 Розгорнутий орнамент на посуді і сам посуд. Петрени, Молдавія. (Passek, таб. XII.)
271. Глиняна модель зерна. Дерев'яне, Середня Придністрянщина. (Археологія, 1973, 12, ст. 59.)
- 272 Горщик, зачарований знаками насіння. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (Коротке звіттовлення..., ст. 57.)
- 272 Орнаментований фрагмент кераміки із знаками зерна. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 106.)
- 272 Розписна ринка, либонь чи не розчиняти хліб. Незвисько, Івано-Франківська обл. (МИА, 1962, № 102, рис. 27.)
- 273 Фрагмент кераміки із знаками насіння. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 107.)
- 273 Розписна ринка, „обсипана” зерном. Заліщики, Тернопільська обл. (Археологія, 1973, 8, ст. 71.)
- 274 Кремінний серп. Гребені, Київська обл. (Арх. I, ст. 174.)
- 274 Посуд для зберігання зерна із знаками насіння, що проростає. Верем'є, Київська обл. (Там же.)
- 275 Орнаментована ринка: вода і зерно. Заліщики, Тернопільська обл. (Археологія, 1973, 8, ст. 71.)
- 275 Посудина пізньонеолітичного стоябища із знаками зерна і води. Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл. (Даниленко, НУ, ст. 134.)
- 276 Фрагмент посуду із зображенням колосків. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. XI.)
- 276 Зерновик: погруддя богині і її почет, священні собаки. Стіна, Вінницька обл. (КСИА, К., 1960, вып. 10, ст. 26.)
- 277 Фрагмент посуду із зображенням насіння й колоска. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 101.)
- 277 Розгорнений рисунок на зерновикі: копні й снопи посеред лану. Коломийщина II, Київська обл. (МИА, 1949, № 10, ст. 73.)
- 278 Угорі: цей зерновик (Там же, рис. 34.)
- 278 Крем'яний серп. Бакота, Середня Придністрянщина. (Археологія, 1973, 12, ст. 59.)

Сторінка

- 278 Заглиблений орнамент на фрагменті посуду: копа і сніп. Коломийщина ІІ, Київська обл. (МІА, 1949, № 10, ст. 67.)
- 279 Сучасна писанка з колосками.
- 279 Зображення биків у супрязі на уламку посуду. Варварівка, Молдавія. (Археологія, 1972, 5, ст. 17.)
- 280 Фрагмент посуду. Сабатинівка І, Кіровоградська область. (МІА, 1949, №10, ст. 51.)
- 280 Фрагмент покришки. Кудринці, Поділля. (Passek, таб. V.)
- 281 Зерновик, орнаментований вглибленими спіралями. Околиці м. Трипілля, Київська обл. (Там же, таб. ХІ.)
- 281 Ще один зерновик, орнаментований вглибленими спіралями. Околиці м. Трипілля. (Там же.)
- 282 Орнаментований горнець: вода і земля. Незвисько, Івано-Франківська обл. (МІА, 1962, № 102, рис. 27.)
- 282 Орнаментований глечик. Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл. (КСИИМК, 1949, вып. 26, ст. 53.)
- 283 Уламок орнаментованого посуду. Раківець, Молдавія. (КС-ІА, М., 1973, вып. 134, ст. 56.)
- 283 Орнаментований зерновик. Попудня, Гуманщина, Вінницька обл. (Swiatowit, там же, ст. 67, таб. ІV.)
- 284 Розгорнений орнамент на ринці. Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл. (Той самий, що на сторінці 270.)
- 284 Уламок статуетки із стрічкою на грудях. Кошилівці, Тернопільська обл. (Swiatowit, там же, ст. 175, таб. V.)
- 285 Уламок статуетки із прикрасою біля шві. Городниця, Івано-Франківська обл. (Там же, ст. 177, таб. VI.)
- 286 Нижня частина статуетки, „убраної у вишукані шати”. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (МІА, 1953, № 38, таб. 105.)
- 286 Статуетка „у хутрі з поясом”. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (Там же, таб. 82.)
- 287 Статуетка „убрана в спідницю та киятарик”. Городниця, Івано-Франківська обл. (Swiatowit, там же, ст. 171, таб. III.)
- 288 Статуетка, оздоблена множеством дірочок. Оселівка, Чернівецька обл. (СА, 1969, ч. 2, ст. 23.)
- 289 Кістяна статуетка, знайдена в похованні вождя. Вихватинці, Молдавія. (КСИИМК, 1954, вып. 56, ст. 88.)
- 290 Статуетка з Егейських островів. Друге тисячоліття до н.е. (Neumann, ст. 113.)
- 290 Фрагмент мальованого посуду: собака чи вовк. Середня Придніпрянина. (Археологія, 1972, 5, ст. 17.)
- 291 Миска, орнаментована всередині і зовні: дощові знаки. Вихватинці, Молдавія. (КСИИМК, 1954, вып. 56, ст. 84.)
- 292 Орнаментований глечик. Томашівка, Гуманщина, Черкась-

Староденні
жриці

Сторінка

- ка обл. (Passek, таб. XIII.)
- 292 Орнаментований зерновик. Верем'є, Київська обл. (Археологія, 1972, 5, ст. 15.)
- 293 Фрагмент розписного посуду. Незвисько, Івано-Франківська обл. (МИА, 1962, № 102, рис. 21.)
- 293 Мисочка. Незвисько, Івано-Франківська обл. (Там же.)
- 293 Фрагмент розписного посуду. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. VIII.)
- 294 Фрагмент кераміки із заглибленим орнаментом. Незвисько, Івано-Франківська обл. (МИА, 1962, там же.)
- 294 Фрагмент мальованого посуду. Поливанів Яр, Чернівецька обл. (МИА, 1961, № 84, ст. 123.)
- 295 Фрагмент мальованого посуду. Поливанів Яр, Чернівецька обл. (Там же.)
- 295 Мальована миска. (Там же.)
- 296 Мальований кухоль. Гарбузин, Черкаська обл. (Археологія, 1973, 10, ст. 94.)
- 296 Ринка із заглибленим орнаментом. Гарбузин, Черкаська обл. (Там же.)
- 297 Розмальована статуетка. Гарбузин, Черкаська обл. (Там же.)
- 297 Мальована ринка. Гарбузин, Черкаська обл. (Там же.)
- 298 Заглиблений орнамент на фрагменті посуду. Борисівка, Вінницька обл. (МИА, 1949, № 10, ст. 32.)
- 298 Мальована ринка. Володимирівка, Гуманщина, Кіровоградська обл. (Там же, ст. 104.)
- 299 Поширений мотив на сучасній писанці. (Матеріяли до української етнології. 1899, т. I, ст. 169.)
- 299 Богиня старої Європи із таким самим символічним знаком, що й на сучасній укр. писанці. Центральна Болгарія, IV-е тисячоліття до н.е. (Neumann, таб. 6.)
- 300 Мальований „бінокль”. Поливанів Яр, Чернівецька область. (КСИИМК, 1952, вып. 45, ст. 10.)
- Метрика
Діви
- 301 Дві сучасні писанки із зображенням дерева життя. (Вільне Слово, квітень, 1977.)
- 302 Розпис усередині миски. Вода. Томашівка, Гуманщина, Черкаська обл. (Passek, таб. XII.)
- 302 Майстерно розмальована амфора із стилізованими бичачими рогами. Кліщів, Вінницька обл. (СА, 1974, ч. 4, ст. 189.)
- 303 Розмальований кухоль. Кліщів, Вінницька обл. (Там же.)
- 303 Розпис усередині миски. Шипинці, Чернівецька обл. (Кандуба, ст. 87.)
- 304 Розпис усередині миски із багатьма символами: вода, космічне яйце, зерно... Петрени, Молдавія. (Passek, таб. VII.)

- 306 Камінна стела із „портретним” зображенням патріярха. Білогрудівка, Гуманщина, Черкаська обл. (Даниленко, ЭУ, ст. 83.)
- 308 Стела із схематичним зображенням патріярха та з жертвником. Крим. (Археологія, 1973, 9, ст. 24.)
- 309 Фрагмент мальованої кераміки. Шипиці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 101.)
- 309 Розмальоване горнятко. Гарбузин, Черкаська обл. (Археологія, 1973, 10, ст. 94.)
- 310 Орнаментований горщик. Солончени П, Молдавія. (КСИА, М., 1965, вып. 105, ст. 97.)
- 311 Реконструкція зовнішнього вигляду кургану ямної культури біля с. Вербівки, Черкаська обл. (А. А. Формозов Очерки по первобытному искусству. М., Наука, 1969, ст. 159. Далі: Формозов.)
- 312 Антропоморфна стела, зображення патріярха. Пам'ятка ямної культури у Північному Причорномор'ї. Капустине, Тиглигульський лиман. (Там же, ст. 173.)
- 313 Антропоморфна стела. Патріярх із атрибутами влади. Новочеркаське. (Там же, ст. 175.)
- 313 Ця сама стела, вигляд ззаду.
- 314 Антропоморфна стела із зображенням бойових сокир. Добруджа. (Даниленко, ЭУ, ст. 82.)
- 314 Антропоморфна стела. Патріярх із атрибутами влади. Натальівка, біля Дніпропетровського. (Там же.)
- 315 Антропоморфна стела. Трансильванія. (Там же.)
- 315 Антропоморфна стела. Олександрівка, Молдавія. (Формозов, ст. 175.)
- 316 Камінний навершник, у вигляді кінської голови, атрибут патріяршої влади. Маріупільський музей. (Даниленко, ЭУ, ст. 105.)
- 317 Антропоморфна стела із Франції. (Формозов, там же.)
- 318 Зображення геттського божества, Тешуба, із атрибутами влади: булавою і луком. (Даниленко, ЭУ, ст. 83.)
- 319 Камінна булава. (Даниленко, там же, ст. 37.)
- 319 Коні на пасовиську. Зображення на камінній плиті. Кам'яна Могила, Запорізька обл. Перша половина другого тисячоліття до н.е. (М. Рудинський. Кам'яна Могила. К., Ак. Наук Української РСР, 1961, таб. ХХІ.)
- 320 (Там же.)
- 320 Антропоморфна стела. Чобручі, Тираспільський р-н, Молдавія. (Археологія, *зтн. и искус. Молдавии. Кишинев, Ак.

Сторінка

- Н. МССР, 1968, ст. 170.)
- 321 Камінна булава. Степова Придніпрянина. Ямна культура. (Даниленко, ЭУ, ст. 37.)
- 321 Супряга волів. Зображення на камінній плиті. Кам'яна Могила, Запорізька обл. (Рудинський, там же, таб. XXVI.)
- 322 Голова корівки, виліплена на посуді дотрипільського часу. Сабатинівка I, Побужжя. (Даниленко, ЭУ, ст. 15.)
- 323 Посуд ямників із знаком сонця. Михайлівка, Запорізька обл. (Там же, ст. 90.)
- 323 Орнамент на посуді з Таврії. Черета. (Даниленко, НУ, ст. 220.)
- 324 Амулет-бичок. Озівсько-Дніпровська староямна область. (Даниленко, ЭУ, ст. 37.)
- 325 Глиняна статуетка з пізнього Трипілья. с. Магала, Чернівецька обл. (Археологія, 1966, т. XX, ст. 162.)
- 326 Стилізований орнамент на посуді староямної культури: букранії. Сурський острів на Дніпрі. (Даниленко, НУ, ст. 220.)
- 327 Фрагмент орнаменту на посудині. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 106.)
- 328 Орнамент на неолітичному посуді. Сокільці II, Побужжя. (Даниленко, НУ, ст. 220.)
- 329 Орнамент усередині миски. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 86.)
- 330 Мапа України. Б — Бузівка. М — Майданецьке.
- 331 Розгорнений орнамент на вазі. Траян, Румунія. (Dacia, 1972, XVI, таб. 8.)
- 332 Святилище ранньотрипільського поселення Сабатинівка II, Кіровоградська обл. (див. ст. 77), як його уявляє дослідник. Реконструкція на основі розкопів. На помості (3) сидять березині. Поруч — великий „трон” (4) для найстаршої. Посеред хати — піч, (2), а біля неї — фігурка „Гоці”, що охороняє (5). Навколо — п'ять зернотерок і п'ять жіночих статуеток; так либонь і було, що жриці гуртом розтирали зерно на муку і тут же пекли священний хліб. Група посуду (6) зберігала перепалені товаричі кістки. Не показано рогатого черепа і фігурки біля нього, бо їх виявлено пізнішими розкопками. (Записки Одесского археологического О-ва, 1960, вып. 1/34, ст. 230-301.)
- 333 Розгорнений орнамент на посуді. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 59.)
- 342 Мальований горщик. Заліщики, Тернопільська обл. (Археологія, 1973, 8, ст. 71.)
- 343 Орнамент на вазі. Мітичні собаки літають над космічним ко-

Сторінка

- лом. Більче Золоте, Тернопільська обл. Краківський музей. (Gimbutas, p. 171.)
- 371 Орнамент на уламкові посуду. Змія-охоронниця. Більче Золоте, Тернопільська обл. (Там же, ст. 97.)
- 372 Розпис усередині миски. Більче Золоте, Тернопільська обл. (Там же, ст. 174.)
- 373 Розпис усередині миски. Шипинці, Чернівецька обл. (Kandyba, ст. 86.)
- 374 Уламок мальованого посуду. Вербівка, Вінницька обл. (СА, 1959, ч. 3, ст. 207.)
- 375 Розгорнений орнамент на посуді. Шипинці, Чернівецька обл. Kandyba, ст. 93.)
- 376 Орнаментована миска. Вихватинці, Молдавія. (КСИИМК, 1954, вып. 56, ст. 91.)
- 377 Фрагмент кераміки. Священні собаки. Петрени, Молдавія. (Штерн, таб. IX.)
- 377 Фрагмент кераміки. Шипинці, Чернівецька область. (Kandyba, ст. 105.)
- 378 Орнаментований горщик. Лице богині серед потоків води. Стара Буда, Звенигородщина, Черкаська обл. (Passek, таб. XXV.)
- 379 Орнаментований „бінокль”. Шипинці, Чернівецька область. (Kandyba, ст. 95.)
- 380 Орнаментована миска. Жванець, Поділля. (КСИА, М., 1970, вып. 123, ст. 91.)
- 381 Розпис усередині миски. Шипинці, Чернівецька область. (Kandyba, ст. 86.)
- 382 Розпис усередині миски. Кудринці, Поділля. (Passek, таб. VII.)
- 383 Фрагмент орнаментованого посуду. Кадіївці, Поділля. (МИА, № 10, ст. 145.)
- 384 Фрагмент мальованого посуду, те саме, що на обкладинці.

Більче Золоте, Тернопільська обл.

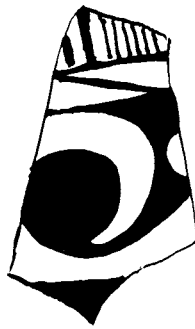

Більче Золоте, Тернопільська обл.

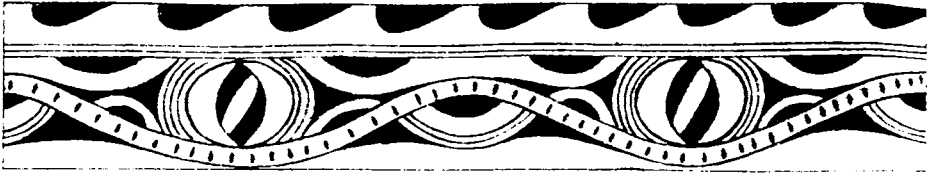

	Сторінка
СВЯТЕ ОБУРЕННЯ	5
ПРОЛОГ	7
ВІСІМДЕСЯТИЛІТНЯ ЗАГАДКА, що породила рій інших	9
ЧАСТИНА ПЕРША	65
ПРОЖЕКТОР У МЛУ ПРАВИКУ	67
Розлилися ріки-дунаї	69
Сонце в хаті	85
Часи міняються	101
До коней, бояри, до коней	134
Берегині	166
ЧАСТИНА ДРУГА	187
МЕТРИКА ДІВИ	189
Знак питання	191
Мати дивого звіра	192
Ми шануємо вогонь, як Бога	200
Ой, Дана, моя Дана	206
Гоя, Дюндя, Гоя	223
А ця наша свята земелька	230
Ой, темна нічка купалночка	233

Ой, нене, ой, Леле	242
Ладо, Ладо моя	247
Моя матінко, моя П'ятінко	251
Варвара ночі ввірвала	264
Наша Маланка Підністриянка	267
Хлібець святий, як сонце	271
Староденні жриці	284
Метрика Діви	301
Е П І Л О Г	305
ОЙ, ДАЙ, БОЖЕ!	307
ДЖЕРЕЛА	331
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ	343

Вербівка, Вінницька обл.

Шипинці, Чернівецька обл.

ПОДЯКА

На видання цієї книжки склали (пожертви на видавничий фонд) і цим уможливили появу її такі українські громади, організації та прихильники-читачі:

Українська Громада в Чикаго за ініціативою родини Демусів, такі п.п.: проф. Віра і інж. Богдан Боднаруки, Оріся і д-р Антін Вітковські, Олена і д-р Степан Войтовичі, Володимира і д-р Пилип Демуси, Любомира і Микола Денисюки, Оріся і д-р Ярослав Іванці, Стефанія і д-р Мирон Іваницькі, Галина і д-р Анатоль Литваківські, Оксана і д-р Василь Марчуки, Оксана і д-р Лев Мурські, Марія і д-р Модест Ріпецькі, Лідія і д-р Роман Смики, Галя і д-р Роман Сосенки, Олена і д-р Богдан Старухи, Олена і д-р Мирослав Харкевичі, Аля і д-р Петро Харуки, Віра і д-р Ахіль Хрептовські, Ярослава і д-р Олександр Фаріони -- 560.00

Український Літературний Фонд ім. Івана Франка в Чикаго -- 200.00.

Окружна Рада Союзу Українок у Чикаго — 100.00.

Сестрицтво Української Православної Церкви св. Володи-мира у Нью-Йорку — 100.00.

Союз Українок Америки, 84-й відділ у Чикаго -- 75.00.

Союз Українок Америки, 82-й відділ у Нью-Йорку -- 50.00.

Товариство Прихильників Рідної Школи, Клівленд -- 40.00.

Союз Українок Канади, Торонто — 40.00.

Союз Українок Америки, 102-й відділ, Індіана — 25.00.

Український Книжковий Центр — 25.00.

Журнал „Нові Дні” -- 25.00.

п. Олександр Скоп — 180.00.

д-р Надія і п. Антін Івахнюки --- 114.00.

д-р Теодор Ткачук --- 64.00.

д-р Лідія Куриляк -- 34.00.

проф. Василь Гвоздецький, п. Микола Чишкала, по 30.00.

п.п. Віктор і Микола Андре, Іван Ваць, Теодота Клим (замість квітів на могили мужа), проф. Людмила Кодельська, Володимир Олійник — по 25.00.

п.п. Дарія Витвицька, Ольга Калина — по 20.00.

о. Йосип Корба — 19.00.

п. Ярослава Гірна — 15.00.

п.п. Євдокія Міценко, Олександр Стовба — по 14.00.

д-р Петро Белей, п.п. Стефанія Пауш, Іван Саластин, Зіна Таран — по 10.00.

п. Іван Галик — 9.00. п. Олександр Рішай — 7.00.

д-р Константин Косенко, мгр. Рожа Шуль — по 6.00.

п.п. Іванна Горук, Галина Єфремова, Ольга Кекіш — по 5.00.

п.п. Петро Балей, Галина Біровець, Галина Білоус, Анатоль Білоцерківський, Орест Віндик, д-р Володимир Возняк, д-р Володимир Ворох, Валентина Дзюбинська, Віра Дорожинська, Наталія Когуська, Анастасія Королишин, Марія Леванісева, Галина Литваківська-Полтавченко, Михайло Мартиненко, Богдан Мельник, д-р Н. Небелюк, Микола Процик, Сергій Сім'яник, Олена Стадник, Марія Талан, Іван Цапар — по 4.00.

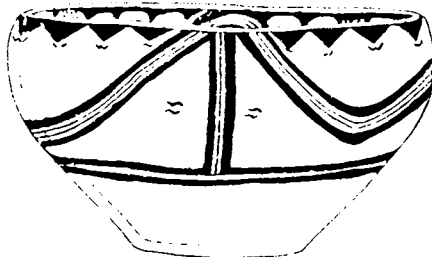
п. Леонід Ліщина — 3.00.

п.п. Олександр Дейнека, Семен Нечипорук — по 2.00.

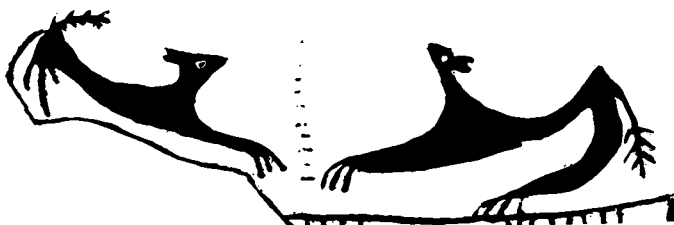
п.п. Андрій Забігайло, Юліян Крайківський, Л. і С. Федюк — по 1.00.

Всім учасникам цього видання, що своїм внеском улегшили фінансовий тягар, сердечна подяка за безкорисну і шляхетну підтримку.

А в т о р к а

Вихвагинці, Молдавія.

ІНШІ КНИЖКИ ЦІЄЇ Ж АВТОРКИ:

Діти Чумацького шляху — роман у 4-ох томах

Мана — повість

Велике Цабе — повість

Багато неба — збірка нарисів

Хрещатий Яр — роман-хроніка

Епізод із життя Європи Критської — феєрія

Вічні вогні Алберти — репортаж

Жадоба — оповідання

Серед хмаросягів — новелі й оповідання

Скарга Майбутньому — роман

Благослови, Мати! — Казка-есеї

Золотий плуг — роман

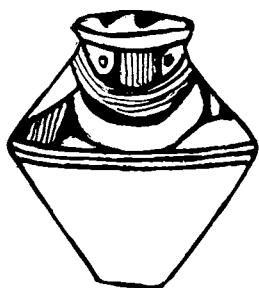
Чотири сонця — новелі й оповідання

Родинний альбом — есеї

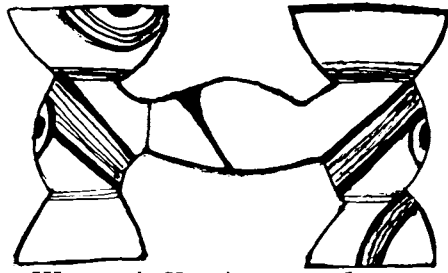

Відгуки й побажання надсилати на таку адресу:

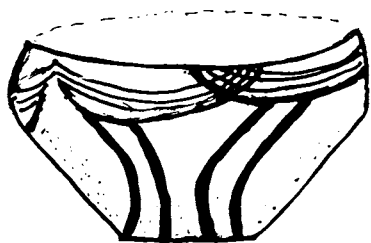
D. HUMENNA
c/o The Ukrainian Academy of Arts and Sciences
in the U.S., Inc.
206 W. 100th Street, New York, N. Y. 10025, U.S.A.

Стара Буда, Звенигородщина,
Черкаська обл.

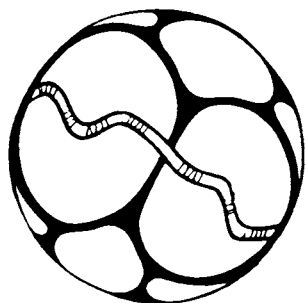
Шипинці, Чернівецька область.

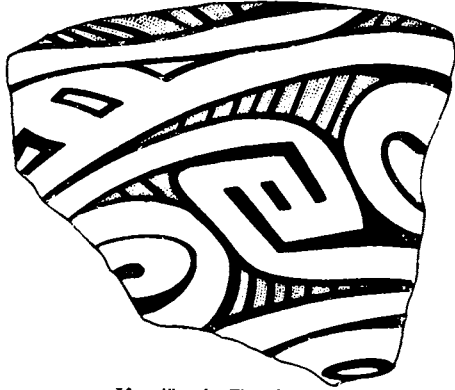
Жванець, Поділля.

Шипинці, Чернівецька обл.

Кудринці, Поділля.

Кадіївці, Поділля.

Кадіївці, Поділля.

